top

Economische toplocatie van Nederland

regio zwolle monitor 2018

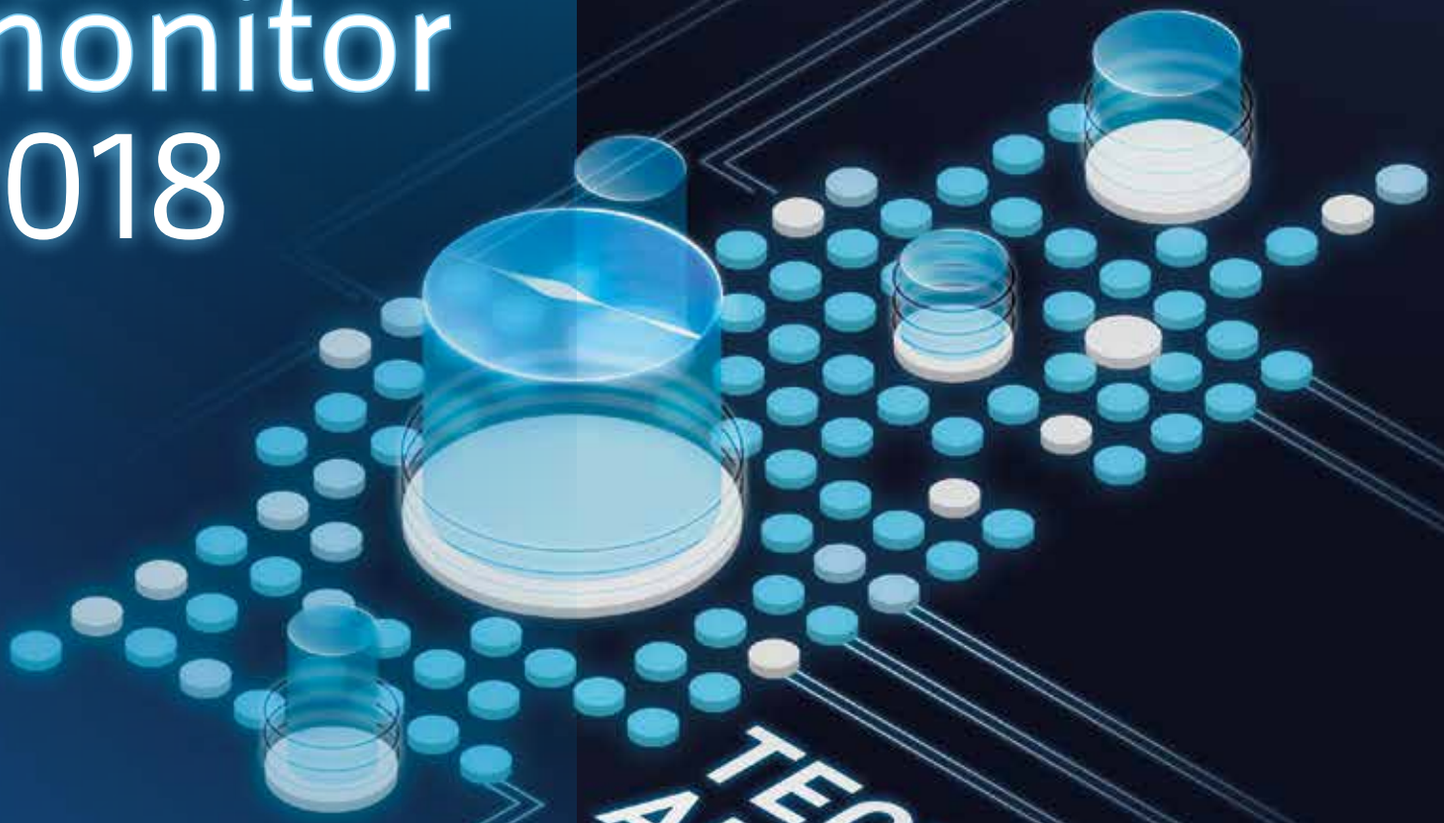

TECHNOLOGISERING ALS KANS

Hoe identiteit en samenwerking een impuls geven aan een topregio

REGIO ZWOLLE

top

Economische
toplocatie van
Nederland

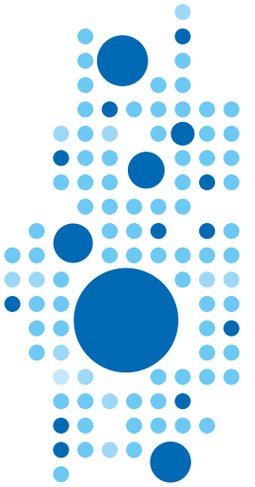

regio zwolle monitor 2018

Hoe identiteit en samenwerking een impuls geven aan een topregio

MONITOR 2018

REGIO ZWOLLE

VOORWOORD

De Regio Zwolle is een sterke regio die volop in ontwikkeling is. De Regio Zwolle Monitor geeft dat weer met cijfers en duiding vanuit sociaal- en ruimtelijk-economisch perspectief. De monitor presenteert het karakter van het bedrijfsleven, regionale kerngegevens en de regionale arbeidsmarkt. De regio blinkt uit in enkele specifieke sectoren. Hierbij springen de sectoren Landbouw, Bosbouw en Visserij (hoge specialisatiegraad) en Industrie (hoge bijdrage aan werkgelegenheid en bovengemiddeld hoge specialisatiegraad) in het oog.

Uit de monitor ontstaat het beeld dat technologisering kansen kan bieden. Er zijn echter ook aspecten waar we als regio mee aan de slag zullen moeten gaan. Een beroepsbevolking met een bovengemiddeld aantal laag- en middelbaaropgeleiden maakt de regio Zwolle kwetsbaar voor technologisering. Denk daarbij aan de sector groot- en detailhandel, die in de regio de meeste werkgelegenheid biedt. In de toekomst wacht de uitdaging om de mogelijkheden die technologische ontwikkelingen bieden in de praktijk te brengen.

Vrijwel dagelijks horen we in het nieuws dat nieuwe technologie ook voor nieuwe spelregels zorgt. En dat dit relevant is voor alle sectoren. Zowel voor business-to-business als voor business-to-consumer en de publieke sector. De wereld verandert sneller dan ooit tevoren. Dit betekent dat wij onze meerwaarde en die van onze producten en diensten in een steeds sneller tempo moeten uitvinden. Het is niet vanzelfsprekend dat iedereen profiteert van die technologische kansen. Dit is echter wel onze ambitie.
We willen technologie inzetten voor betere klantervaringen, maar ook voor het slimmer organiseren van bedrijfsprocessen. Dat beeld schetsen ook de ondernemers die in deze monitor aan het woord komen. Om die reden is het van belang om ondernemers en bestuurders attent te maken en alert te houden. Daarbij is in het in deze tijd van technologische dynamiek essentieel om samen te werken en de 4 O's (overheden, onderwijs ('leven lang ontwikkelen'), onderzoekers en ondernemers) nog beter te verbinden.

Als bestuur blijven we ons gepassioneerd inzetten voor een sterke regio door kennisdeling. We hopen dat u na het lezen van de monitor samen met ons actie onderneemt voor een bloeiende en leefbare regio!

Veel leesplezier,

Namens het bestuur Stichting Metropool Regio Zwolle

Pierre Satink
Marnix van Daal
Kornelis Wetsema
Jasper Vrieling
Ronald Knoll
Paula Buit

INHOUD

	pagina
Voorwoord	**3**
Inhoud	**4**
Samenvatting	**8**
Pijler 1 – staat van het bedrijfsleven	**12**
1.1 Vooraf	13
1.2 Economische prestaties	13
1.3 Bedrijfsdemografie	15
1.4 Internationale oriëntatie	18
Brede welvaart Regio Zwolle	**21**
Pijler 2 – regionale kerngegevens	**30**
2.1 Vooraf	31
2.2 Demografie	31
2.3 Arbeidsmarkt	34
2.4 Sectorstructuur	37
2.5 Regionale samenhang	41
2.6 Vastgoedmarkten	47
Pijler 3 – technologisering als kans	**58**
3.1 Vooraf	59
3.2 Vierde industriële revolutie	59
3.3 Robotisering in de praktijk	67
3.4 Aansluiting onderwijs op toekomstig werk	69
3.5 Uitdagingen voor beleid	74
Gemeentelijke kerngegevens	**80**
Bijlagen	**84**
Slotwoord	
Frits van Hout (ASML): 'Acteer je in deze wereld in je eentje, of met elkaar?'	86

PRAKTIJKVERHALEN UIT DE REGIO ZWOLLE

Interview Barry van de Lagemaat en Willianne van Boven, Rabobank IJsseldelta
'Door onze krachten te bundelen, stimuleren we het welvaarts- en welzijnsniveau' **26**

Interview Coby Zandbergen, Yillmaz Schoen en Cor de Koning, Creatieve Sector Regio Zwolle
'Professionele creativiteit speelt een steeds grotere rol in de regio' **42**

Interview Frans Holleman, BPD
'Voor een vitale woningmarkt in de Regio Zwolle is samenwerking noodzakelijk' **54**

Portret Cloud Garden
Klimaatsensor als basis voor gezond en energiezuinig binnenklimaat **64**

Portret Fiberneering
Unieke 3D-printtechniek voor sterke en lichte kunststofproducten **66**

Portret HC@Home
Ziekenhuiszorg bij de patiënt thuis **70**

Portret Medical Precision B.V.
Pijnloze en nauwkeurige referentie-punten voor radiotherapie **72**

Interview Marco van Lente, ROVA
'Technologisering vormt geen bedreiging, maar biedt juist kansen' **76**

VERANTWOORDING

De Regio Zwolle Monitor, een initiatief van Stichting Metropool Regio Zwolle, brengt de sociaal- en ruimtelijk-economische ontwikkeling in beeld van de Regio Zwolle. Statistieken worden zoveel als mogelijk gepresenteerd voor het gebied van de samenwerkende gemeenten die de Regio Zwolle vormen. Er zijn beperkingen in de beschikbaarheid van data. Niet zelden zijn alleen data beschikbaar voor Noord-Overijssel en andere COROP-regio's (een regionale gebiedsindeling die wordt gebruikt voor analytische doeleinden),[1] arbeidsmarktregio's en provincies. Voor een aantal indicatoren heeft het onderzoeksteam zelf data verzameld. In de figuren staat zo goed als mogelijk vermeld op welk ruimtelijk schaalniveau de cijfers betrekking hebben. De monitor besteedt waar relevant aandacht aan de overeenkomsten en verschillen tussen de twintig gemeenten. Op 1 oktober 2018 is de gemeente Hoogeveen als eenentwintigste gemeente toegevoegd aan de Regio Zwolle. Met deze uitbreiding van de Regio Zwolle is ten tijde van het onderzoek voor deze editie van de Regio Zwolle Monitor echter geen rekening gehouden. De indicatoren in deze monitor zijn weloverwogen geselecteerd, maar vormen noodzakelijkerwijs een selectie en een momentopname die geen antwoord geeft op alle denkbare vragen. Het geeft wel een rijk palet aan inzichten, waarmee de discussie over de ontwikkeling van de Regio Zwolle met cijfermatig onderbouwde kennis wordt gevoed.

VORMGEVING
Fizz Marketing & Communicatie

FOTOGRAFIE & INTERVIEWS
Theo Tekst+Fotografie

DISCLAIMER
Alles uit deze uitgave mag worden overgenomen, echter uitsluitend met bronvermelding. Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

ONDERZOEK

Het onderzoeksteam bestaat voornamelijk uit onderzoekers uit de Regio Zwolle en wordt gecoördineerd door het Kenniscentrum Technologie van Hogeschool Windesheim. Het onderzoek staat onder leiding van dr. Friso de Vor, senior-onderzoeker regionale economie bij het Kenniscentrum Technologie. Eventuele inhoudelijke opmerkingen en/of suggesties kunnen naar hem ge-e-maild worden via: f.de.vor@windesheim.nl.

Het onderzoek is tot stand gekomen door bijdragen van:
drs. Rogier Aalders (Rabobank Research), Frank Bos MSc. en dr. Erik Veldhuizen (Windesheim, Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven), prof. dr. Henri de Groot (Vrije Universiteit Amsterdam, Afdeling Ruimtelijke Economie), drs. Sander Klaver (BPD Ontwikkeling), dr. ir. Aart Schoonderbeek (Windesheim, Lectoraat Kunststoftechnologie) en Gert Versteeg Msc. en drs. Aljona Wertheim-Davygora (Provincie Overijssel, Team Beleidsinformatie).

De begeleidingscommissie met vertegenwoordigers uit bedrijfsleven, overheid en wetenschap wordt gevormd door:
prof. dr. Henri de Groot (Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Eddy van Hijum (Provincie Overijssel), ir. Laurens de Lange (Economic Board Regio Zwolle) en Geert Meijering MA (Gemeente Kampen), Jacco Vonhof (MKB-Nederland) en Jasper Vrieling (Stichting Metropool Regio Zwolle).

“De technologische ontwikkelingen zijn zó ver, dat je alleen nog wordt beperkt door je eigen ideeën.”

– Frits van Hout –
Executive Vice President en Chief Strategy Officer bij ASML

Regio Zwolle

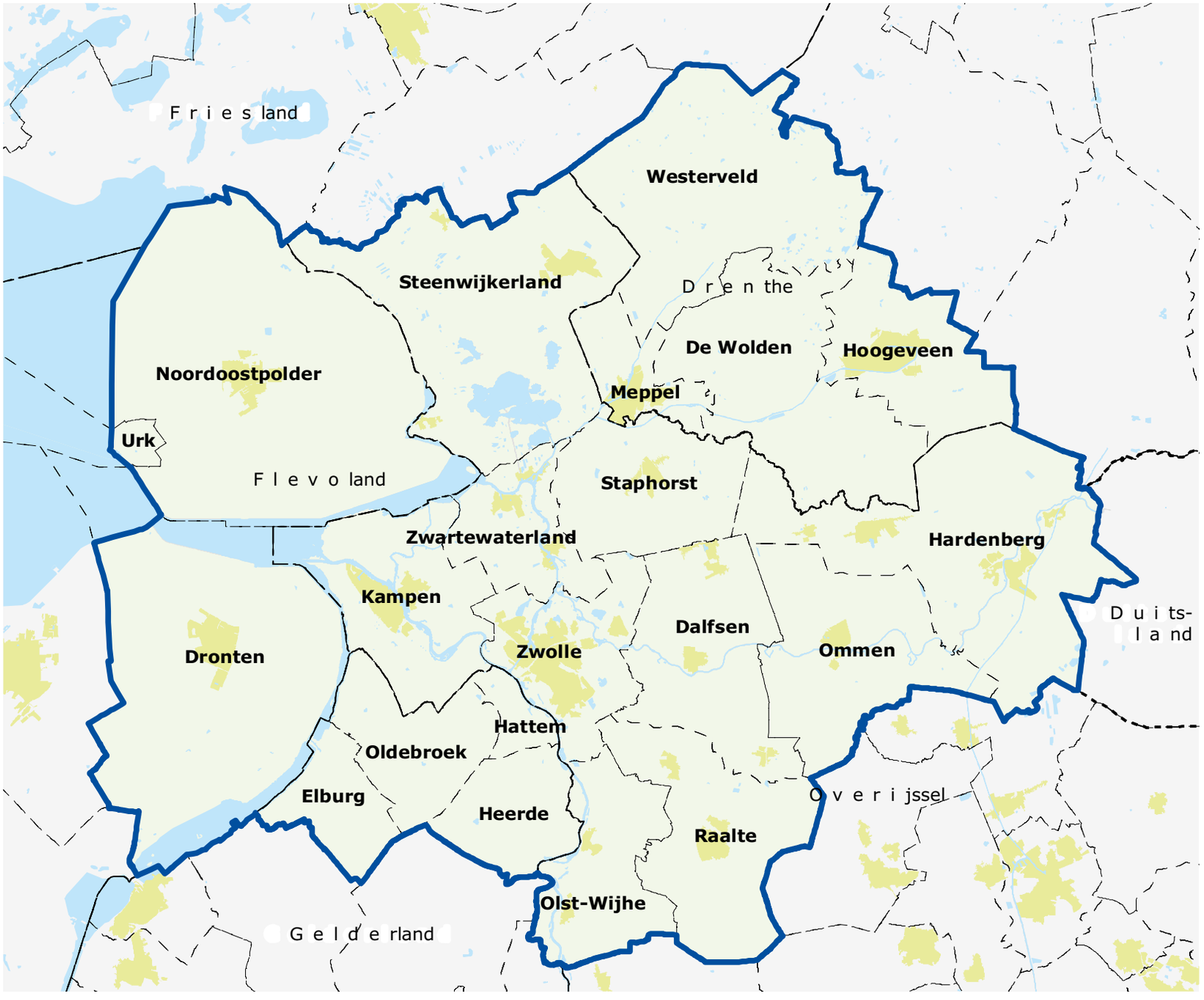

Bron: Provincie Overijssel

SAMENVATTING

De economie van de Regio Zwolle ontwikkelt zich krachtig en presteert op tal van vlakken boven het nationale gemiddelde. De ontwikkeling van de Regio Zwolle past in het patroon waarin stedelijke regio's met goede verbindingen tot de Randstad en een aantrekkelijk vestigingsklimaat gekenmerkt worden door relatief gunstige economische ontwikkelingen. Deze dynamiek wordt enerzijds gedreven door de eigen intrinsieke groeikracht van de regio, voortvloeiend uit de brede basis aan activiteiten waarop verhoudingsgewijs goed wordt gepresteerd en de aantrekkelijke leefomgeving waar het aangenaam wonen en verblijven is. Anderzijds is de dynamiek het gevolg van overloop van economische groei uit de Randstad die daar tegen grenzen aanloopt.

In het kielzog van de Randstad manifesteert de Regio Zwolle zich als een aantrekkelijke regio waar steeds meer bedrijven en mensen willen zijn en waar ruimte is voor groei. Niet in de laatste plaats heeft de hechte onderlinge samenwerking tussen ondernemers, overheden en onderwijs- en kennisinstellingen hieraan bijgedragen. Juist in tijden van elkaar snel opvolgende technologische ontwikkelingen is regionale samenwerking een belangrijke sleutel om de kansen die zich voordoen te verzilveren en opdoemende bedreigingen succesvol aan te pakken. De kracht van de Regio Zwolle verschaft dan ook een uitstekende uitgangspositie om werk te maken van de ambitie om onderdeel te worden van de economische kernregio van Nederland; de economische driehoek Amsterdam–Rotterdam–Eindhoven die uitgroeit tot een vierkant met de Regio Zwolle als vierde hoekpunt.

REGIO ZWOLLE MONITOR 2018

De Regio Zwolle Monitor brengt jaarlijks de sociaal- en ruimtelijk-economische ontwikkeling in beeld aan de hand van cijfers die een goede indicator zijn voor de ontwikkelkracht van de regio. Daarbij worden ieder jaar nieuwe accenten gelegd, zodat het niet beperkt blijft tot een standaard 'fotomoment' van de regio, maar er jaar op jaar diepgaander inzicht verkregen wordt in het bijzondere en kenmerkende van de Regio Zwolle.

De Regio Zwolle Monitor 2018 omvat drie pijlers: (1) de 'staat van het bedrijfsleven', (2) 'regionale kerngegevens' en (3) 'technologisering als kans'. Een pijler omvat een aantal indicatoren waarmee inzicht wordt gegeven in de ontwikkeling van verschillende facetten van de regionale economie. Elk jaar wordt in de derde pijler stilgestaan bij een specifiek thema. Onder de titel 'technologisering als kans' wordt dit jaar aandacht besteed aan de veranderingen die technologische ontwikkelingen teweegbrengen en wat voor kansen dit oplevert. Zonder daarbij volledig en uitputtend te willen (en te kunnen) zijn wordt er ingegaan op hoe de huidige technologische ontwikkelingen ('vierde industriële revolutie') bedrijven en werk beïnvloedt. Er wordt onder andere stilgestaan bij de opmars van de (industriële) robot en wat de verdergaande technologisering betekent voor de aansluiting van het onderwijs op de regionale arbeidsmarkt. Hiermee wordt een vertrekpunt gemarkeerd voor het gesprek over hoe de Regio Zwolle de kansen die technologische ontwikkeling met zich meebrengt kan verzilveren en over waar de uitdagingen liggen voor de toekomst.

1 STAAT VAN HET BEDRIJFSLEVEN

De economie van de Regio Zwolle bloeit

Al enkele jaren is de economische groei in de Regio Zwolle hoger dan gemiddeld in Nederland. In 2017 bedroeg de economische groei in de Regio Zwolle 3,3 procent; landelijk nam de omvang van de economie toe met 2,9 procent. Hiermee lijkt echter de top van de periode van hoogconjunctuur, waarin de economie zich momenteel bevindt, te zijn bereikt. Voor de komende jaren wordt verwacht dat de economie wel blijft groeien, maar met afzwakkende groeipercentages. In 2018 wordt in de Regio Zwolle een groei voorzien van 3,1 procent en in 2019 van 2,7 procent; op nationaal niveau is de groei geraamd op respectievelijk 2,8 procent en 2,6 procent. Wanneer er ook oog is voor immateriële aspecten van welvaart, gemeten aan de hand van Brede Welvaartsindicator (BWI), dan scoort de Regio Zwolle eveneens hoger dan het Nederlandse gemiddelde. Het bovengemiddeld algemeen menselijk welbevinden in de regio blijkt vooral te komen door de hoge mate van veiligheid en doordat de inwoners bovengemiddeld tevreden zijn met hun woning.

Personeelstekorten en internationale onzekerheden bedreigen de groei

Ten gevolge van de krachtige groei blijft de werkgelegenheid in de lift en daalt de werkloosheid verder. Zo is in de Regio Zwolle de werkloosheid in 2017 gedaald naar 4,2 procent – landelijk was dit 4,9 procent. De toenemende krapte op de arbeidsmarkt komt ook tot uitdrukking in het aantal vacatures. In de eerste helft van 2018 zijn er in de Regio Zwolle alleen al ruim 51.000 nieuwe vacatures ontstaan, 10.000 meer dan in dezelfde periode een jaar eerder. Werkzoekenden vinden gemakkelijker een baan. Keerzijde is dat veel vacatures moeilijk te vervullen zijn. Veel bedrijven kampen daardoor met een personeelstekort. Vooral de bouw en industrie, sectoren die prominent aanwezig zijn in de Regio Zwolle, worden hiermee geconfronteerd. Op den duur kan dit belemmerend werken op de groei. Maar de voornaamste neerwaartse risico's voor de economie zijn afkomstig uit het buitenland. Mochten risico's als een harde Brexit, een internationale handelsoorlog of een (Italiaanse) bankencrisis zich daadwerkelijk voordoen, dan laat zich dat in een kleine open economie als de Nederlandse sterk voelen. En gezien de internationale oriëntatie van de Regio Zwolle, zal dit ook zeker doorwerken in de regionale economie.

Gegroeide goederenexport bestaat vooral uit wederuitvoer

De groei van de regionale economie komt onder meer tot uitdrukking in een sterk stijgende export vanuit de Regio Zwolle. Het belang van de Regio Zwolle in de totale nationale export is de laatste jaren toegenomen. In 2017 komt de waarde van de goederenexport uit op €16,5 miljard. Ruim 5 procent van het totale nationale exportvolume is afkomstig uit de Regio Zwolle. Dit is fors als het wordt afgezet tegen de 3,1 procent die de totale economie van de Regio Zwolle bijdraagt aan de nationale economie. Opvallend is dat meer dan de helft (56 procent) van de totale export vanuit de Regio Zwolle bestaat uit wederuitvoer, oftewel uit goederen die niet in de Regio Zwolle zijn geproduceerd (landelijk is het aandeel wederuitvoer 38 procent). De regio kenmerkt zich dus door een belangrijke spilfunctie in het transport van het ene naar het andere buitenland. Hoewel de regio hiermee een belangrijke bijdrage levert aan de unieke positie van Nederland als 'Gateway to Europe', passen er ook enkele kanttekeningen bij deze positie. De toegevoegde waarde die met wederuitvoer wordt gecreëerd is beperkt. En bovendien gaat het gepaard met negatieve effecten in de vorm van druk op infrastructuur en negatieve effecten voor het milieu.

2 REGIONALE KERNGEGEVENS

De bevolking groeit, ontgroent en vergrijst

Op 1 januari 2018 telden de twintig gemeenten waaruit de Regio Zwolle op dat moment bestond, tezamen 685.731 inwoners. Van de totale Nederlandse bevolking was op dat moment 4 procent woonachtig in de Regio Zwolle. Wanneer wordt gekeken naar de leeftijdsopbouw van de bevolking van de Regio Zwolle, dan blijkt deze langzaam te veranderen. Er is sprake van ontgroening en vergrijzing van de bevolking, een ontwikkeling die al enkele jaren aan de gang is en in lijn is met het landelijke patroon. Dit betekent dat er een steeds lager aandeel jeugd en een steeds hoger aandeel ouderen in de regio woont – waarbij de vergrijzing van de bevolking in een hoger tempo gaat dan de ontgroening. Het lijkt een kwestie van tijd voordat er meer 65-plussers dan jongeren (0–19 jaar) in de regio wonen. De verhoudingsgewijze toename van het aantal ouderen in de regio zal zijn uitwerking hebben op de verdere ontwikkeling van de regionale arbeidsmarkt. Door een toename van het aantal ouderen met pensioengerechtigde leeftijd en een daling van de nieuwe toestroom van jongeren dreigt het aanwezige arbeidspotentieel op den duur onder druk komen te staan.

Werknemers vinden gemakkelijker een baan

Het totale arbeidsaanbod in de Regio Zwolle is in 2017 (365.000 personen) stevig gegroeid. Ongeveer 5.000 personen meer dan in het voorgaande jaar nemen actief deel aan de arbeidsmarkt. De gunstige (regionaal-)economische omstandigheden zorgen voor een groeiende vraag naar arbeid. Dit is niet alleen te zien aan de gedaalde werkloosheid; van 5,5 procent in 2016 naar 4,2 procent in 2017. Ook treden voorheen niet-actieven in toenemende mate toe tot de arbeidsmarkt. Deze ontwikkeling komt tot uitdrukking in de groei van de arbeidsparticipatie. In 2017 is de participatiegraad opgelopen tot 72,4 procent (0,5 procentpunt hoger dan in 2016). Met een participatiegraad van 70 procent bleef de arbeidsparticipatie in de rest van Nederland daarentegen nagenoeg onveranderd. Hieruit ontstaat het beeld dat de omstandigheden op de arbeidsmarkt in de Regio Zwolle, in vergelijking met de rest van Nederland, relatief meer mensen in staat stelt betrokken te (willen) zijn bij betaalde arbeid in de samenleving. Dit draagt niet alleen bij aan de welvaart, maar ook aan het welzijn in de regio.

Industrie als stuwende kracht

In 2017 waren in de Regio Zwolle ruim 58.000 bedrijfsvestigingen te vinden. Tezamen zorgden deze bedrijven voor een werkgelegenheid van 339.500 arbeidsplaatsen. Wanneer wordt gekeken naar de sectoren waarin deze banen te vinden zijn, dan blijkt dat 45 procent van de regionale werkgelegenheid zich concentreert in de sectoren Groot- en detailhandel (17 procent), Zorg en welzijn (16 procent) en Industrie (12 procent). Hiermee vormen deze drie sectoren een belangrijk fundament voor de regionale economie. Regio's laten zich doorgaans echter typeren door de economische activiteiten waarin zij specifiek uitblinken; terreinen waarop zij sterk gespecialiseerd zijn en waarop zij zodoende een sterke concurrentiepositie hebben. Sec de grootte van een sector, bijvoorbeeld uitgedrukt in aantal banen, zegt weinig over de mate van specialisatie van de betreffende sector. Daarom is ook gekeken naar de relatieve positie die elke sector in de Regio Zwolle inneemt ten opzichte van de Nederlandse economie. Voor wat betreft de economische specialisatie van de Regio Zwolle lijkt de economische structuur vrij sterk op de structuur van Nederland als geheel. Weinig sectoren in de Regio Zwolle zijn relatief sterk oververtegenwoordigd dan wel sterk ondervertegenwoordigd, uitzonderingen daargelaten. In dat opzicht springt de landbouw eruit als sector die bovengemiddeld aanwezig is in de regio. Ook de industriesector is bovengemiddeld aanwezig, en in combinatie met de grote bijdrage aan de werkgelegenheid maakt dat het een stuwende kracht is in de economie van Regio Zwolle. Andersom valt de ondervertegenwoordiging van de sectoren ICT en Specialistische zakelijke diensten op. Deze 'enablers' van innovatie spelen een essentiële rol bij de ontwikkeling van het competitieve vermogen een regio.

Fikse regionale woningbouwopgave

De woningmarkt draaide ook in 2017 op volle toeren. De groei van het aantal woningtransacties in de Regio Zwolle overtrof de landelijke groei. In 2017 zijn 9.800 transacties geregistreerd in de Regio Zwolle, waarmee het aantal transacties van voor de crisis is overstegen. Hiermee nam het aantal transacties met 17 procent toe ten opzichte van een jaar eerder. Over dezelfde periode steeg landelijk het aantal transacties met 13 procent. De woningen

wisselden voor een gemiddelde koopsom van €237.000 van eigenaar. Hiermee steeg de gemiddelde koopsom met gemiddeld €15.000 ten opzichte van een jaar eerder. Landelijk bedroeg deze stijging €19.000.

Voor de toekomst ligt er een fikse woningbouwopgave in de Regio Zwolle. Geschat wordt dat er tot 2030 een marktvraag is van bijna 30.000 nieuwe woningen en appartementen. De uitdaging ligt in het bouwen van het juiste type woningen op de juiste plekken. Regionale afstemming is dan onontbeerlijk. De woningmarktmodelschattingen geven aan dat het grootste deel van de regionale marktvraag, ruim 25 procent, zich concentreert in de stad Zwolle. Het benadrukt dat er vooral ruimte is voor nieuwbouw en verdichting in het binnenstedelijk gebied van de centrumstad Zwolle.

3 TECHNOLOGISERING ALS KANS

Robotisering biedt kansen, mits voldoende vakmensen

De veelheid aan technologische ontwikkelingen die zich momenteel in rap tempo voltrekken wordt ook wel aangeduid als de vierde industriële revolutie. In essentie gaat de vierde industriële revolutie om het samengaan van technologieën rond ICT. Het resulteert in allerlei nieuwe technologieën die, omdat deze inzetbaar zijn in bijna alle sectoren van de economie, naar verwachting ingrijpende gevolgen zullen hebben voor de samenleving als geheel. Als onderdeel van deze brede technologische ontwikkeling, wordt onder andere de industrie steeds meer geautomatiseerd door middel van de inzet van robots. Inmiddels staat de teller in Nederland op 153 robots per 10.000 werknemers in de industrie. Hiermee loopt Nederland echter nog ver achter bij landen in Azië; in Europa is Nederland een middenmoter.

Hoe dan ook biedt robotisering kansen voor economische groei en productiviteitsverhoging, mits het kennisniveau binnen de bedrijven op peil is. Net als in de rest van Nederland, blijkt de (maak)industrie in de Regio Zwolle aan te lopen tegen een gebrek aan vakmensen met een opleiding en/of ervaring in de industriële automatisering en robotica. Om de benodigde transitie naar een Smart Industry te kunnen maken is er behoefte aan vakbekwame technici. Robots nemen werk over, maar zorgen ook voor een vraag naar personeel dat in staat is om robottoepassingen (door) te ontwikkelen, besturen, programmeren, bedienen en onderhouden. Meestal blijkt juist de werknemer meer van doorslaggevend belang bij een geautomatiseerd productieproces dan bij een grotendeels handmatige uitvoering. Het beeld van 'werknemer eruit, robot erin', dat veelal bestaat over de invoering van robots in het productieproces behoeft dan ook bijstelling.

Vier op de tien mbo-studenten stroomt door naar bedreigd beroep

Vast staat dat door de verdergaande technologisering de vraag naar arbeid transformeert. Er ontstaan nieuwe beroepen, maar tegelijkertijd dreigt een groot aantal beroepen drastisch te veranderen dan wel te verdwijnen. Het zijn met name de middelbaar geschoolde beroepen die in de gevarenzone zitten. Voor de Regio Zwolle extra relevant, aangezien de beroepsbevolking bestaat uit relatief veel middelbaar opgeleiden, in vergelijking met de rest van Nederland. Om als regio te kunnen inspelen op de veranderende arbeidsvraag is een goede match tussen de opleidingen van nu en de banen van straks essentieel. In het geval van mbo-studenten (niveau 2, 3 en 4) woonachtig in de Regio Zwolle, blijkt momenteel 41 procent (ruim 16.000 studenten) te worden opgeleid voor beroepen die bovengemiddeld kwetsbaar zijn voor automatisering en op den duur dus mogelijk verdwijnen. Er dient wel opgemerkt te worden dat de verschillen tussen de mbo-opleidingen groot is, voor wat betreft de impact van automatisering op de uiteindelijke arbeidsmarktpositie van studenten in de Regio Zwolle. Zo is de impact groot voor studenten met een 'zorg en welzijn' en een 'economie en administratie' profiel. Voor de opleidingstypes 'recreatie en toerisme', 'media en vormgeving' en 'informatie en communicatie' is de impact beperkt; het risico dat dit type banen verdwijnt vanwege automatisering is klein.

De geconstateerde kwetsbaarheid van een aanzienlijk aantal beroepen appelleert aan het belang van het doorvoeren van een meer flexibel en vraaggestuurd beroepsonderwijs, alsmede aan het belang van het leven lang ontwikkelen in de regio.

Blijven leren en ontwikkelen als vanzelfsprekendheid voor iedereen

De regio ziet zich gesteld voor een aantal uitdagingen voor beleid om het groei- en ontwikkelingspotentieel, dat technologische ontwikkeling heeft, te kunnen verzilveren. Het gaat dan met name om bevordering van het aanpassingsvermogen van de arbeidsmarkt. Een integrale aanpak op regionaal niveau is daarbij het meest gepaste antwoord. Meer specifiek: voor een succesvolle aanpak van de samenvallende transities op de arbeidsmarkt is het tot stand brengen van integrale human capital agenda's essentieel. Hiermee wordt aansluiting gevonden bij een reeds lang geopperde noodzaak om concreet invulling te geven aan het leven lang ontwikkelen van de regio. De extra arbeidsvraag die resulteert uit de technologische ontwikkelingen vraagt bovendien om aanpassing van het huidige onderwijs- en scholingsaanbod om de extra arbeidsvraag op te leiden. Daarbij is het gewenst dat het gerichte beleid samenvalt met de ontwikkeling van een sterke leercultuur, dat inspeelt op de arbeidsmarktbehoeften die uit de toenemende technologisering voortvloeien en waarin blijven leren en ontwikkelen voor iedereen een vanzelfsprekendheid is.

Pijler 1

Staat van het bedrijfs-leven

3,3%
economische groei in 2017

€22,8 mld
bedraagt het bruto regionaal product

3,1%
is het aandeel in de nationale economie

58.000
is het aantal bedrijfsvestigingen in de regio

70%
van alle bedrijven zijn eenmanszaken

65%
van de banen is te vinden in het MKB

€16,5 mld
bedraagt de waarde van de export

2/3
van de handel is met de EU

€10 mld
bedraagt de waarde van de import

1.1 VOORAF

Het Centraal Planbureau (CPB) spreekt van een krachtig groeiende nationale economie die in veel opzichten bloeit. Om na te gaan hoe deze bloei van de economie zich in de Regio Zwolle manifesteert, bespreken we in deze pijler de recente regionaal-economische ontwikkeling aan de hand van de groei van het bruto regionaal product (brp). We karakteriseren het bedrijfsleven in de Regio Zwolle door bedrijfsdemografische ontwikkelingen in beeld te brengen. Verschillende export- en importcijfers geven een indruk van de mate waarin het regionale bedrijfsleven internationaal georiënteerd is. Daarnaast plaatsen we de ontwikkelingen in de Regio Zwolle in perspectief door vergelijkbare relevante ontwikkelingen op nationaal niveau te tonen en door in een enkel geval vergelijkingen met andere regio's te maken.

1.2 ECONOMISCHE PRESTATIES

Gunstige economische ontwikkeling houdt aan

Het gaat goed met de economie van de Regio Zwolle. De economische groei in de Regio Zwolle is al enkele jaren iets hoger dan die in heel Nederland en de verwachting is dat dit de komende jaren zo blijft. Er is een patroon te zien waarin stedelijke gebieden met goede verbindingen tot de Randstad en een aantrekkelijk vestigingsklimaat voor zowel bedrijven als bewoners gekenmerkt worden door relatief gunstige economische ontwikkelingen. Deze dynamiek wordt enerzijds gedreven door de eigen intrinsieke groeikracht van de regio en anderzijds door overloop van economische groei uit de Randstad die tegen grenzen aanloopt, blijkend uit onder andere uitzonderlijk hard stijgende vastgoedprijzen (zie ook hoofdstuk 2.6). Figuur 1.2a toont dat in 2017 de economische groei in de Regio Zwolle 3,3 procent bedroeg; landelijk nam de omvang van de economie toe met 2,9 procent. Na drie jaren van stabiele regionale groei, is de groei in 2017 met 0,8 procentpunt bovengemiddeld toegenomen. Deze versnelling van de groei laat zich vergelijken met de ontwikkeling op nationaal niveau, waar de groei ten opzichte van een jaar eerder met 0,7 procentpunt is toegenomen. Voor de komende jaren wordt verwacht dat de groei opnieuw aanzienlijk zal zijn. In de Regio Zwolle wordt een economische groei voorzien van 3,1 procent in 2018 en 2,7 procent in 2019. Op nationaal niveau is de groei geraamd op respectievelijk 2,8 procent en 2,6 procent.[2] In de meest recente Macro Economische Verkenning stelt het CPB gezien de afzwakking in 2019, dat voor de huidige opgaande conjunctuur de piek in de economische groei in 2017–2018 lijkt te liggen.[3]

Ten gevolge van de krachtige groei blijft de werkgelegenheid in de lift en daalt de werkloosheid verder. Zo is in de Regio Zwolle de werkloosheid in 2017 gedaald naar 4,2 procent. Landelijk daalde deze naar 4,9 procent. De voorspellingen zijn dat de werkloosheid nog verder daalt, tot 3,5 procent gemiddeld in 2019 – slechts een fractie boven het nationale laagterecord van 3,3 procent in 2001. De toenemende krapte op de arbeidsmarkt komt ook tot uitdrukking in het aantal vacatures. In de eerste helft van 2018 zijn er in de Regio Zwolle alleen al ruim 51.000 nieuwe vacatures ontstaan, 10.000 meer dan in dezelfde periode een jaar eerder. Werkzoekenden vinden gemakkelijker een baan. Keerzijde is dat veel vacatures moeilijk te vervullen zijn. Eén op de vijf bedrijven heeft nu te kampen met een personeelstekort.[4] Vooral de bouw en industrie, sectoren die prominent aanwezig zijn in de Regio Zwolle, worden hiermee geconfronteerd. Op den duur kan dit belemmerend werken op de groei. In hoofdstuk 2.3 van deze Regio Zwolle Monitor wordt uitgebreid ingegaan op de ontwikkelingen van de regionale arbeidsmarkt.

Maar de voornaamste neerwaartse risico's voor de Nederlandse economie zijn afkomstig uit het buitenland. Hoewel het CPB aangeeft dat er nog geen concrete aanwijzingen zijn voor een conjuncturele omslag, nemen de internationale risico's toe. Mochten risico's als een harde *Brexit*, internationale handelsoorlog of een (Italiaanse) bankencrisis zich daadwerkelijk voordoen, dan laat zich dat in een open economie als de Nederlandse sterk voelen. En gezien de internationale oriëntatie van de Regio Zwolle, zal dit ook zeker doorwerken in de regionale economie. Al op korte termijn is volgens het CPB een verlies van het bruto binnenlands product (bbp) van meer dan 0,5 procent denkbaar.

FIGUUR 1.2A

ECONOMISCHE GROEI IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Volumemutaties t.o.v. voorgaande jaar van het brp en bbp in %; 2011–2019

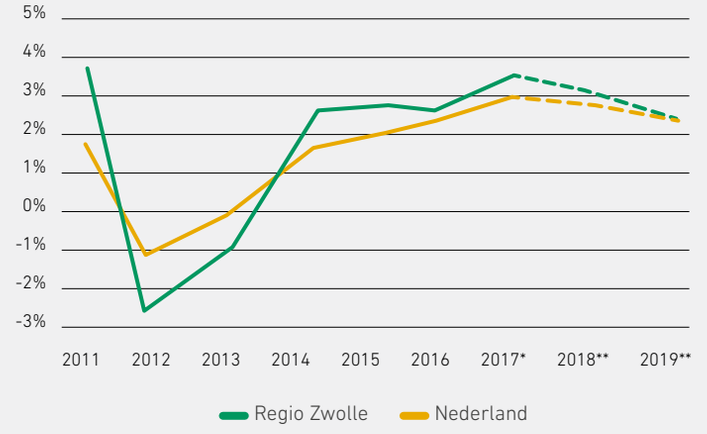

** De cijfers van 2017 hebben een voorlopig karakter.*

*** Prognose 2018 en 2019*

Bron: CBS en ING Economisch Bureau (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

De economische groei is voor de Regio Zwolle gemeten aan de hand van het brp – de regionale evenknie van het bruto binnenlands product (bbp). Het is de optelsom van de waarde die door alle ondernemingen, huishoudens en overheden wordt toegevoegd, meestal gemeten over één jaar, aan de goederen en diensten die zij hebben voortgebracht. Hierbij is het saldo van productgebonden belastingen en subsidies en het verschil tussen toegerekende en afgedragen btw opgeteld, resulterend in het brp 'in marktprijzen'. De toename van de waarde van het brp (oftewel de jaarlijkse volumemutatie), geeft een indicatie van de reële toename van de materiële welvaart, oftewel de economische groei.

In 2017 bedroeg het brp van de Regio Zwolle €22,8 miljard (zie figuur 1.2b). Hiermee heeft de Regio Zwolle een aandeel van 3,1 procent in de totale Nederlandse economie. In de periode 2012–2017 is het brp met 13 procent toegenomen, wat nagenoeg gelijk is aan de landelijke toename van het bbp in dezelfde periode.

Regio Zwolle kan zich meten met andere regio's

Als de Regio Zwolle langs de regionaal-economische meetlat gelegd wordt, dan kan het zich, qua economische groeiprestaties, spiegelen aan andere regio's in Nederland. Dit komt naar voren uit de vergelijking van de ontwikkeling van de regionaal economische groei van de Regio Zwolle met de economische groei van een vijftal andere regio's in Nederland (zie figuur 1.2c). De regio's waarmee de Regio Zwolle vergeleken is zijn de niet-Randstedelijke tech-regio's Twente en Brainport Eindhoven. De Randstedelijke regio's waarmee een vergelijking wordt gemaakt zijn Utrecht, Metropoolregio Amsterdam en de regio Groot-Rijnmond.[5]

Wat opvalt is het verschil in mate van schommeling van de groei tussen de regio's. Met name het verloop van de groei in Brainport Eindhoven en Metropoolregio Amsterdam kenmerkt zich door enkele scherpe uitschieters. De jaarlijkse groeicijfers van de Regio Zwolle vertonen sterke gelijkenissen met de nationale groei. Afgaand hierop is de economie van de Regio Zwolle te typeren als een sterk gediversifieerde economie die qua dynamiek niet wezenlijk afwijkt van de Nederlandse economie en bovendien een groeispurt doormaakt: de ontwikkeling heeft hetzelfde relatief stabiele verloop als de Nederlandse economie, maar het groeipercentage ligt in de Regio Zwolle structureel iets hoger. Belangrijke verklaring hiervoor is de aanwezigheid in de regio van een brede basis van activiteiten waarop verhoudingsgewijs goed wordt gepresteerd (zie hoofdstuk 2.4). Als gekeken wordt naar de andere

BEREKENING GEREGIONALISEERDE ECONOMISCHE GROEI

Anders dan in voorgaande edities, zijn in de 2018-editie van de Regio Zwolle Monitor de economische groeicijfers van de Regio Zwolle berekend aan de hand van de groeicijfers van de vijf COROP-regio's (Noord-Overijssel, Zuidwest-Overijssel, Zuidwest-Drenthe, Flevoland en Veluwe), die de regio gedeeltelijk of in zijn geheel overlappen. Dit heeft te maken met een revisie van de Nationale rekeningen, de officiële overzichtsstatistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Hierdoor was het niet mogelijk om voor het verschijnen van deze editie van de Regio Zwolle Monitor de benodigde groeicijfers, specifiek geregionaliseerd op het aggregatieniveau van de Regio Zwolle, samen te stellen. Een gangbaar alternatief is om op basis van de groeicijfers van de betreffende COROP-regio's – op dit aggregatieniveau zijn de benodigde data wel beschikbaar – groei toe te wijzen aan de Regio Zwolle. Gewogen voor het deel van de bevolking van elk van de COROP-regio's dat tot de Regio Zwolle behoort, is zodoende de gemiddelde economische groei van de Regio Zwolle bepaald. Aanvullend zijn ramingscijfers van ING gebruikt, die op COROP-niveau een inschatting van de verwachte groei geven. Op basis van deze cijfers is ook een prognose gemaakt van de regionaal-economische groei (zie figuur 1.2a). Nadeel van de wijziging van de gebruikte databronnen is dat door afwijkende definities en cijfers vergelijking tussen de macro-economische statistieken uit de 2018-editie en de voorgaande edities van de Regio Zwolle Monitor strikt genomen niet mogelijk is.

FIGUUR 1.2B

ONTWIKKELING BRUTO REGIONAAL (BINNENLANDS) PRODUCT REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Brp (x mld. euro) (linkeras) en Index 2012=100 (rechteras); 2012–2017

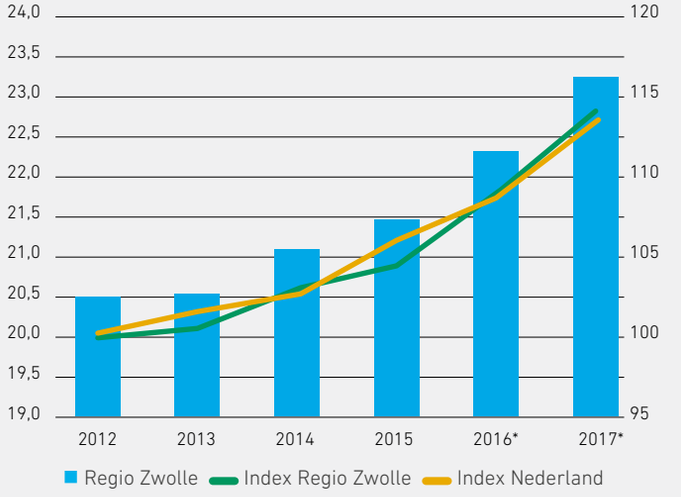

** De cijfers van 2016 en 2017 hebben een voorlopig karakter.*

Bron: CBS en ING Economisch Bureau (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 1.2C

ECONOMISCHE GROEI REGIONAAL VERGELEKEN

Volumemutaties t.o.v. voorgaande jaar van het brp/bbp in %; 2014–2019

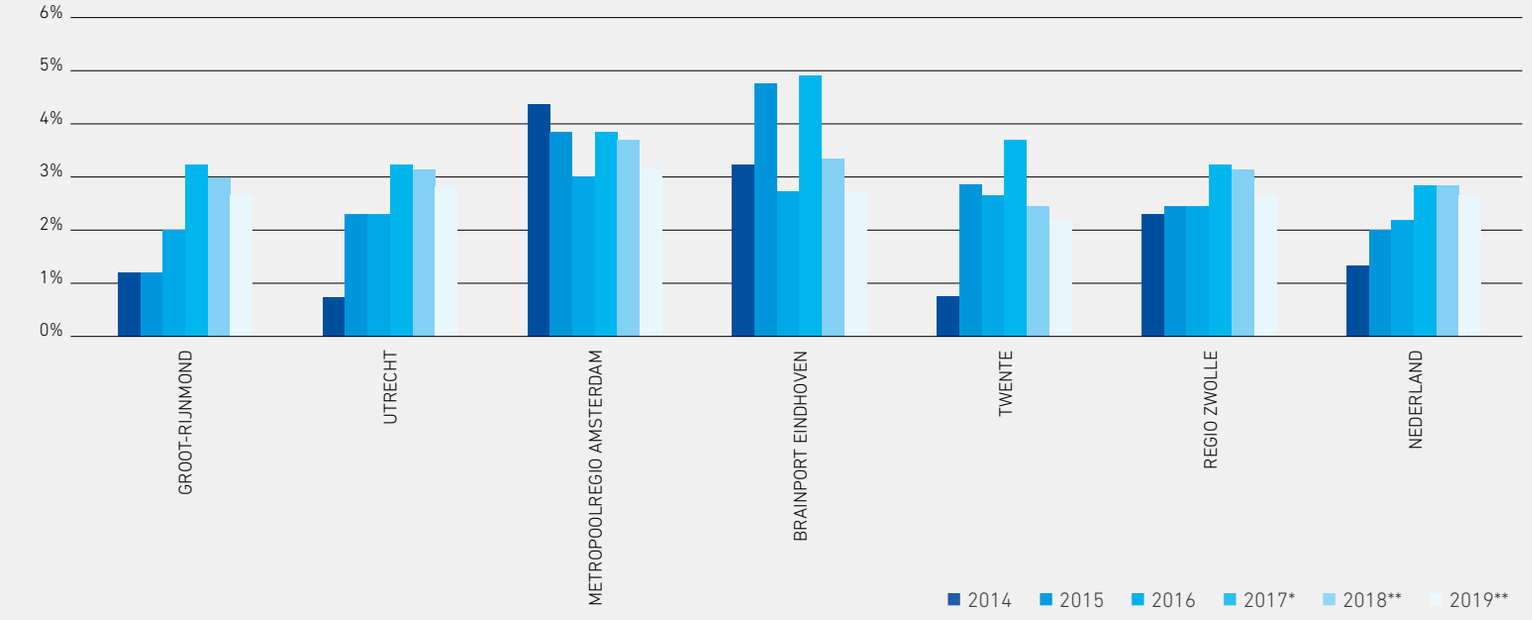

** De cijfers van 2017 hebben een voorlopig karakter.*

*** Prognose 2018 en 2019*

Bron: CBS, Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam, ING Economisch Bureau (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

regio's, dan ligt de Regio Zwolle qua groei in de dezelfde range als Groot-Rijnmond, Utrecht en Twente. Maar ook hier valt de gelijkmatigheid van de groei over de jaren op. In de periode 2014–2017 nam in de Regio Zwolle de groei gestaag toe van 2,4 naar 3,3 procent, terwijl de andere regio's relatief meer schoksgewijs opkrabbelden uit de crisis. Verder blijkt uit figuur 1.2c dat voor de komende jaren geen enkele regio volgens prognose ontkomt aan lagere groei. Afgezet tegen de andere regio's, presteert de Regio Zwolle met een groei van 2,7 procent in 2019 gemiddeld. Ten opzichte van Nederland is de groei bovengemiddeld.

1.3 BEDRIJFSDEMOGRAFIE

De bedrijvigheid blijft toenemen

Op 1 januari 2017 telde het bedrijvenbestand in de Regio Zwolle bijna 58.000 vestigingen. Dat is 2,3 procent meer dan in 2016, waarmee de stijging vergelijkbaar is met die in de voorgaande jaren. Deze regionale ontwikkeling wijkt iets af van die op landelijk niveau. Tot aan 2012 hield de Regio Zwolle qua groei van het aantal vestigingen nog gelijke tred met Nederland, maar daarna vond een lichte versnelling van de groei plaats ten opzichte van de landelijke ontwikkeling. Deze versnelling duurde vooralsnog tot 2017, toen de jaarlijkse groei van het aantal vestigingen in de regio weer op hetzelfde niveau lag als dat van Nederland in zijn geheel (zie figuur 1.3a).

In de 2018-editie van de Regio Zwolle Monitor is – in tegenstelling tot alle voorgaande edities – gebruik gemaakt van gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Voorheen werd om de ontwikkeling van het bedrijvenbestand te bepalen, gebruik gemaakt van gegevens uit landelijke vestigingenregister LISA. De input voor dit register is afkomstig van de provinciale vestigingenregisters, waarin per provincie het aantal vestigingen en werkgelegenheid geregistreerd wordt. Maar de provinciale vestigingenregisters zijn gereviseerd; in 2016 zijn ze uitgebreid met een groot aantal vestigingen die voorheen niet opgenomen waren. De revisie heeft tot gevolg dat de vestigingenregisters van 2017 een accurater beeld geven van de regionale bedrijvigheid en arbeidsmarkt. Daarmee zijn zij tevens consistent met die van andere regionale registers. Het nadeel van deze aanpassing is dat de vergelijkbaarheid tussen de registers van verschillende jaargangen beperkt

is.[6] Voor het in beeld brengen van ontwikkeling is daarom gebruik gemaakt van gegevens van het CBS en voor het inzichtelijk maken van de samenstelling van het regionale bedrijvenbestand wordt, zoals in de voorgaande edities, gebruik gemaakt van de (gereviseerde) LISA-gegevens.

Achter de ontwikkeling van het aantal vestigingen in de regio gaat een dynamiek van startende en stoppende bedrijven schuil. Figuur 1.3b laat zien dat over de periode 2011–2016 het verloop van het saldo van oprichtingen en opheffingen in de Regio Zwolle schommelt tussen de 15 en 40 vestigingen per 1.000 vestigingen per jaar. Wanneer er gekeken wordt naar het verloop van het aantal oprichtingen, dan neemt dit vanaf 2011 mondjesmaat af. Voor het aantal opheffingen is nagenoeg dezelfde ontwikkeling gaande. Maar in 2016 lijkt dit te veranderen. Zo bleken 78 op de 1.000 vestigingen starter te zijn, met daartegenover een toegenomen aantal stoppers (61 vestigingen per 1.000 vestigingen). Niettemin is deze ontwikkeling van het saldo in lijn met de ontwikkeling op nationaal niveau.

Het MKB is de grootste regionale werkverschaffer

Uit figuur 1.3c (bovenste staaf) blijkt dat het grootste deel van de vestigingen (71 procent) in de Regio Zwolle eenmanszaken betreft (waarvan ongeveer driekwart zzp'ers is). Dit grote aandeel geeft een indruk van de mate van flexibilisering van de economie. Flexibilisering is in belangrijke mate een gevolg van veranderingen in de sectorstructuur, productiewijze en technologische ontwikkelingen; productie verplaatst zich van grote ondernemingen naar kleinschalige netwerken. Het grote aandeel zelfstandigen kan deels ook gezien worden als een erfenis uit de voorbije economische crisis. Een groot aantal werkzoekenden koos toen om als zzp'er aan de slag te gaan. Uit de 2017-editie van de Regio Zwolle Monitor bleek dat het met name om ouderen gaat. De groep van 45 tot 75-jarigen blijkt relatief vaak zzp'er in vergelijking met jongeren (15 tot 45 jaar). Ouderen met veel 'onderhandelingskracht' kozen bewust voor het zzp-schap, en dat mogelijk gecombineerd met wachtgeld. Maar evenzo vaak is er sprake van een noodgedwongen keuze: bijvoorbeeld wanneer ouderen worden ontslagen en weinig perspectief

FIGUUR 1.3A

ONTWIKKELING BEDRIJFSVESTIGINGEN IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

In absolute aantallen (x 1.000; linkeras) en Index 2011=100 (rechteras); 2011–2017 (peildatum 1 januari)

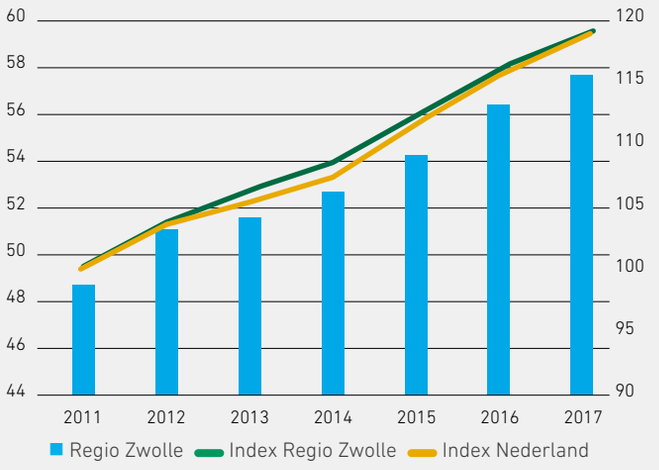

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 1.3B

BEDRIJVENDYNAMIEK IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

*Aantallen oprichtingen, opheffingen en het oprichtingen-opheffingen saldo per 1.000 vestigingen; 2011–2016**

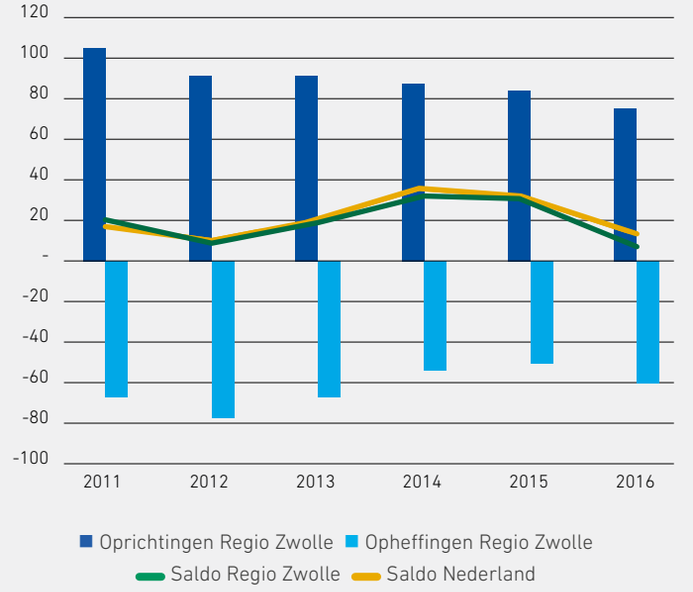

** 2016 is het meest actuele jaar qua beschikbaarheid van gegevens van oprichtingen en opheffingen.*

Bron: Waarstaatjegemeente.nl (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 1.3C

VERDELING VESTIGINGEN EN WERKZAME PERSONEN NAAR GROOTTEKLASSE IN DE REGIO ZWOLLE

Aandelen grootteklassen in totale populatie bedrijven en werkzame personen in %; 2017

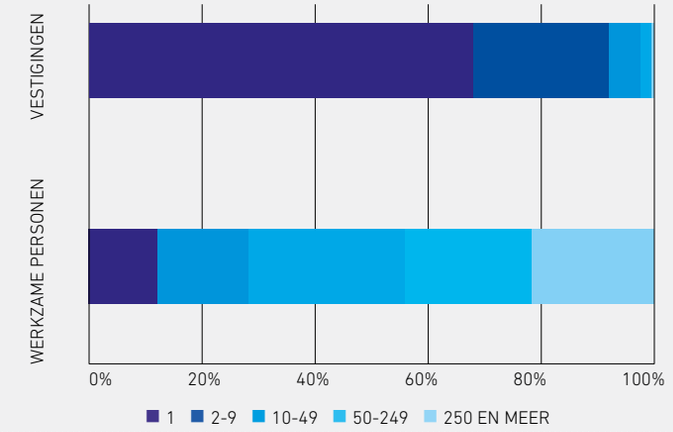

Bron: LISA (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

hebben op een baan in loondienst. De vergrijzing kan dus een deel van de groei in het aantal zzp'ers verklaren.[7] Tot slot speelt ook specifiek beleid in de vorm van de zelfstandigenaftrek een rol in het verklaren van het – ook in internationaal perspectief – grote aantal zzp'ers.

Na de eenmanszaken heeft het grootste deel (20 procent) van de bedrijven 2 tot 9 werknemers. Samen vormen deze zogeheten microbedrijven een substantieel deel van het vestigingenbestand in de regio. De overige MKB-bedrijven, de grootteklassen 10 tot 49 en 50 tot 250 werknemers, vormen respectievelijk 6,5 procent en 1,2 procent van de bedrijven in de regio. Grote bedrijven (250 werknemers of meer) vormen met 121 vestigingen 0,2 procent van het totaal aantal bedrijven.

Als in figuur 1.3c wordt ingezoomd op de onderste staaf van de diagram, dan valt op dat de rol van eenmanszaken als werkverschaffer verhoudingsgewijs bescheiden is. In 2017 is 15 procent van het totaal aantal arbeidsplaatsen in de Regio Zwolle te vinden bij eenmanszaken. Maar verder is het vooral het MKB waar werknemers een betrekking hebben. De bedrijven met een omvang tussen 2 en 249 werknemers leveren een substantiële bijdrage aan de regionale werkgelegenheid. Deze bedrijven vertegenwoordigen bij elkaar ruim 30 procent van het totaal aantal bedrijven en zijn goed voor 65 procent van het aantal banen. Tot slot zorgen iets meer dan honderdtwintig grote bedrijven en instellingen met 250 en meer werknemers wel voor maar liefst een-vijfde van de totale werkgelegenheid in de regio.

FIGUUR 1.4A

GOEDERENIMPORT, -EXPORT, -WEDERUITVOER EN HANDELSSALDO REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Waarde internationaal verhandelde goederen (x mld. euro) Regio Zwolle (linker diagram) en Nederland (rechter diagram); 2011–20176

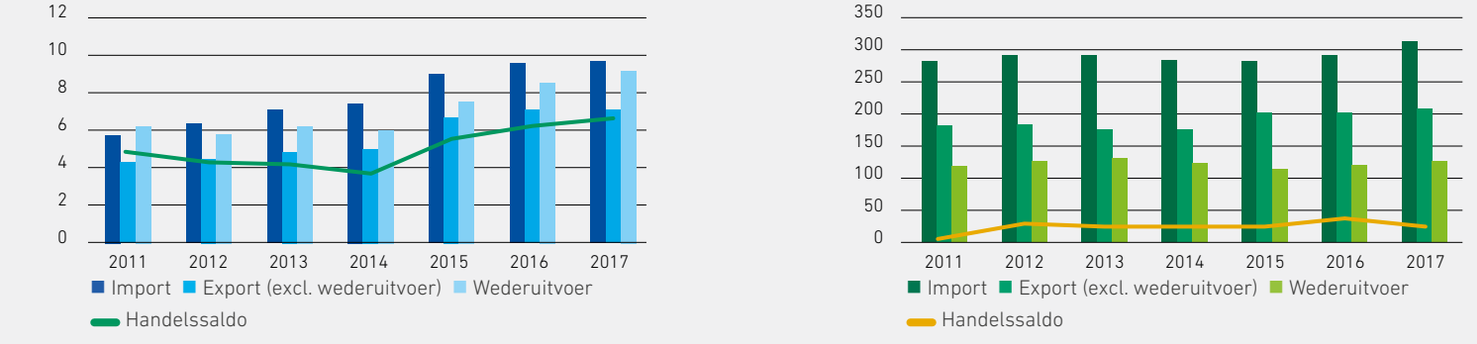

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

1.4 INTERNATIONALE ORIËNTATIE

Handelsprestatie Regio Zwolle blijft verbeteren

Voor een kleine open economie als de Nederlandse is internationale oriëntatie een belangrijke factor voor het economisch welzijn. Aan de hand van onder andere internationale handelscijfers kan een indruk gegeven worden van de internationale oriëntatie van een economie, zo ook die van de Regio Zwolle. Als wordt gekeken naar de waarde van de export vanuit de Regio Zwolle, dan wordt deze gekenmerkt door een redelijk gelijkmatig verloop; met sinds 2015 een sterk opgaande lijn (figuur 1.4a, linker diagram). In 2017 is de waarde van de totale export van goederen, inclusief wederuitvoer, gegroeid tot €16,5 miljard; een groei van 8,5 procent ten opzichte van een jaar eerder. De exportgroei van de Regio Zwolle overtrof hiermee de landelijke exportgroei. In 2017 groeide de nationale export met 5,6 procent tot een waarde van € 329 miljard (figuur 1.4a, rechter diagram). Niet alleen de groei, maar ook de samenstelling van de export van de Regio Zwolle wijkt wezenlijk af van die van Nederland als geheel. Meer dan de helft (56 procent) van de totale export vanuit de Regio Zwolle bestaat uit wederuitvoer, oftewel uit goederen die niet in de Regio Zwolle zijn geproduceerd. Landelijk gezien was het aandeel wederuitvoer in de totale exportwaarde aanzienlijk lager, namelijk 38 procent. De regio kenmerkt zich dus door een belangrijke spilfunctie in het transport van het ene naar het andere buitenland.

Hoewel de regio hiermee een belangrijke bijdrage levert aan de unieke positie van Nederland als 'Gateway to Europe' passen er ook enkele kanttekeningen bij deze positie. De toegevoegde waarde die met wederuitvoer wordt gecreëerd is beperkt. En bovendien gaat het gepaard met negatieve effecten in de vorm van druk op infrastructuur en negatieve effecten voor het milieu. Het verdient aanbeveling om te komen tot een integrale evaluatie waarbij de positieve en negatieve effecten van de wederuitvoerfunctie van de regio voor zowel de Nederlandse economie als voor de regio zelf worden meegenomen.[8]

Een aantal structurele factoren blijkt met name van invloed op de omvang van de wederuitvoer. De mate van containerisatie waardoor het makkelijker en goedkoper wordt om grote massa's goederen over grote afstanden te verplaatsen. Containerisatie wordt daarnaast extra gefaciliteerd door investeringen in grote (zee)schepen en infrastructuur. Denk daarbij aan geavanceerde communicatiesystemen ten behoeve van op- en overslagfaciliteiten en de ontwikkeling van de eerste gerobotiseerde containerterminals. Wereldwijd zijn de communicatiekosten verder omlaag gebracht door met name grote ICT-ontwikkelingen rondom het internet en navigatie. Andere factoren die een rol spelen zijn wetgeving ten gunste van wederuitvoer (zoals reductie van invoerrechten) en een toenemende specialisatie rondom distributie en transport.[9]

De ontwikkeling van de import in de Regio Zwolle laat, in vergelijking met de export, echter een meer gelijkmatige groei zien over de hele periode 2011–2017. In 2017 is de importwaarde gegroeid tot €9,8 miljard. De groeiversnelling van de export (inclusief wederuitvoer), ten opzichte van de import, is af te lezen uit het handelssaldo tussen 2011 en 2017. In 2014 was het goederenhandelsoverschot gedaald tot €3,7 miljard, terwijl het drie jaar later met meer dan 80 procent is toegenomen tot een waarde van €6,7 miljard.

Het belang van de Regio Zwolle in de totale nationale export en import is de laatste jaren toegenomen. Figuur 1.4b laat zien dat tot en met 2014 de totale exportwaarde (inclusief wederuitvoer) jaarlijks schommelde rond de €10 miljard. Daarmee bedroeg het aandeel in de nationale export ongeveer 3,5 procent. In de periode tot en met 2017 is de waarde van de export opgelopen tot €16,5 miljard. Ruim 5 procent van het totale nationale exportvolume is afkomstig uit de Regio Zwolle. Dit is fors als het wordt afgezet tegen de 3,1 procent die de totale economie van de Regio Zwolle bijdraagt aan de nationale economie (zie hoofdstuk 1.2). Het illustreert dat de mate van openheid van de economie van de Regio Zwolle hoger is dan op grond van het aandeel van de regio in de totale nationale economie verwacht zou kunnen worden. De bijdrage van de

WEDERUITVOER VAN GOEDEREN

Het CBS neemt wederuitvoer op in de statistieken van de internationale handel vanwege de wisseling van eigendom van een goed. Bij wederuitvoer gaat het om de goederen die via Nederland – of de Regio Zwolle – vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een ingezetene. Het zijn doorgaans goederen die worden ingevoerd en het land in (vrijwel) onbewerkte staat verlaten.

FIGUUR 1.4B

BIJDRAGE VAN DE REGIO ZWOLLE AAN DE NATIONALE EXPORT EN IMPORT

Aandelen van de totale Nederlandse goederenexport (incl. wederuitvoer) en goederenimport in %; 2011–2016

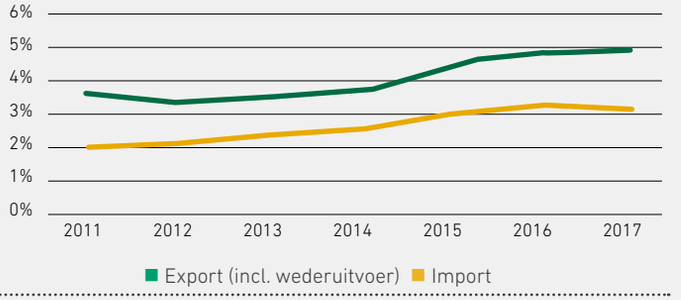

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Regio Zwolle aan de nationale import is daarentegen iets lager. In 2011 kwam ruim 2 procent van de totale goederenimport in Nederland op het conto van de Regio Zwolle, zes jaar later bedroeg dit aandeel ruim 3 procent.

Duitsland belangrijkste afzetmarkt en leverancier

Figuren 1.4c en 1.4d tonen de samenstelling van de internationale handel naar bestemming en herkomst. De landen van de huidige EU (nog inclusief het Verenigd Koninkrijk) zijn belangrijk voor de Regio Zwolle als afzetmarkt bij de export en als leverancier bij de import. De EU is als afzetmarkt ongeveer net zo belangrijk als leverancier. Bij de totale invoer is het EU-aandeel in 2017 66 procent en bij de totale uitvoer is dat 68 procent. Als wordt gekeken naar afzonderlijke landen, dan blijkt dat de export vanuit de Regio Zwolle zich in belangrijke mate concentreert op Duitsland. In 2017 heeft één-vijfde van de totale goederenexport vanuit de Regio Zwolle Duitsland als bestemming. Dat aandeel is in zes jaar tijd licht gestegen. Vanuit het perspectief van de samenstelling van de import naar herkomst blijkt de band met Duitsland zelfs nog hechter te zijn; 30 procent van de import in 2017 is afkomstig uit Duitsland. In vergelijking met 2011 is dit aandeel met bijna 5 procentpunt toegenomen. Na Duitsland volgt het Verenigd Koninkrijk als belangrijkste exportpartner van de Regio Zwolle, met een aandeel van ruim 9 procent in de totale export. Daarbij is sinds 2011 de export naar het Verenigd Koninkrijk bijna verdrievoudigd. In het kader van de lopende Brexit-onderhandelingen is dat een interessant gegeven. Daartegenover staat dat in dezelfde periode de import fors is gedaald. Het Verenigd Koninkrijk-aandeel bij de invoer is afgenomen van 17 tot 7,5 procent. Verder is de opkomst van China als afzetmarkt spectaculair te noemen. Het Chinese aandeel in de totale export is gegroeid van 0,7 procent in 2011 tot 2,1 procent in 2017.

Fabrikaten en chemische producten domineren de internationale handel

Figuren 1.4e en 1.4f geven, op hoofdlijnen, een indruk van de soorten goederen die de Regio Zwolle in 2017 heeft geëxporteerd en geïmporteerd. Hierbij zijn de goederen ingedeeld volgens de *Standard International Trade Classification* (SITC). Deze goederenindeling, gemaakt door de Verenigde Naties, wordt doorgaans gebruikt om de internationale statistieken omtrent internationale handel te kunnen vergelijken. Het blijkt dat bij de samenstelling van zowel de export als de import, sprake is van een dominante goederensoort. Ruim 51 procent van de export (incl. wederuitvoer) betrof goederen behorend tot de goederengroep 'Fabrikaten, hoofdzakelijk gerangschikt volgens de grondstoffen'. Deze goederengroep beslaat een breed palet aan bewerkte goederen die dienen als grondstof voor uiteenlopende (eind-)producten. De fabrikaten waaraan gedacht kan worden, zijn onder andere rubberwaren, kurk- en houtwaren, papier, karton, garens, weefsels, ijzer en staal en metaalwaren.[10] Aan de importkant is de goederengroep 'Chemische producten' toonaangevend. De goederen nemen ruim 38 procent van de totale import voor hun rekening. Hierbij is te denken allerlei goederen, zoals organische en anorganische chemische producten, verfstoffen, meststoffen en kunststoffen.

FIGUUR 1.4C

BESTEMMING VAN GOEDERENUITVOER VANUIT DE REGIO ZWOLLE

Export (incl. wederuitvoer) naar land van bestemming in omvang (x miljoen euro) en aandelen totale export vanuit regio (%); 2011 en 2017

	2011		2017	
Bestemming	*mln. euro*	*%*	*mln. euro*	*%*
Duitsland	2.015	19,0%	3.473	21,1%
Verenigd Koninkrijk	562	5,3%	1.512	9,2%
Frankrijk	486	4,6%	1.101	6,7%
België	615	5,8%	1.017	6,2%
China	70	0,7%	348	2,1%
Rest van de wereld	1.868	17,6%	4.512	27,4%
Overig EU	1.769	16,7%	4.038	24,5%
Onbekend	418	3,9%	156	0,9%
Totaal	**10.609**		**16.452**	

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 1.4D

HERKOMST VAN GOEDERENINVOER NAAR DE REGIO ZWOLLE

Import naar land van herkomst in omvang (x miljoen euro) en aandelen totale import naar regio (%); 2011 en 2017

	2011		2017	
Herkomst	*mln. euro*	*%*	*mln. euro*	*%*
Duitsland	1.480	25,6%	2.945	30,2%
Verenigd Koninkrijk	1.008	17,4%	729	7,5%
België	522	9,0%	637	6,5%
China	280	4,8%	464	4,8%
Frankrijk	167	2,9%	330	3,4%
Verenigde Staten	161	2,8%	314	3,2%
Overig EU	898	15,5%	1.790	18,4%
Rest van de wereld	782	13,5%	1.592	16,3%
Onbekend	489	8,4%	951	9,8%
Totaal	**5.787**		**9.751**	

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 1.4E

BELANGRIJKSTE EXPORTGOEDEREN REGIO ZWOLLE

*Overzicht export (incl. wederuitvoer) naar goederengroep (SITC)[11] in omvang (x miljoen euro) en aandelen (%); 2017**

Goederengroep	mln. euro	%
1. Fabrikaten, hoofdzakelijk gerangschikt volgens de grondstoffen (SITC 6)	8.475	51,5%
2. Dranken en tabak (SITC 1)	2.948	17,9%
3. Diverse gefabriceerde goederen (SITC 8)	1.982	12,0%
4. Machines en vervoermaterieel (SITC 7)	1.036	6,3%
5. Niet afzonderlijk genoemde goederen (SITC 9)	581	3,5%
6. Chemische producten (SITC 5)	151	0,9%
7. Minerale brandstoffen, smeermiddelen e.d. producten (SITC 3)	102	0,6%
8. Onbekend	26	0,2%
Totaal	**10.609**	

** Voor de goederengroepen Voeding en levende dieren (SITC 0), Grondstoffen, niet eetbaar, behalve brandstoffen (SITC 2) en Dierlijke en plantaardige oliën en vetten (SITC 4) zijn geen exportcijfers beschikbaar op het schaalniveau van de Regio Zwolle.*

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 1.4F

BELANGRIJKSTE IMPORTGOEDEREN REGIO ZWOLLE

*Overzicht import naar goederengroep (SITC)[12] in omvang (x miljoen euro) en aandelen (%); 2017**

Goederengroep	mln. euro	%
1. Chemische producten (SITC 5)	3.745	38,4%
2. Voeding en levende dieren (SITC 0)	1.326	13,6%
3. Machines en vervoermaterieel (SITC 7)	1.326	13,6%
4. Fabrikaten, hoofdzakelijk gerangschikt volgens de grondstoffen (SITC 6)	941	9,7%
5. Onbekend	922	9,5%
6. Diverse gefabriceerde goederen (SITC 8)	674	6,9%
7. Dierlijke en plantaardige oliën en vetten (SITC 4)	254	2,6%
8. Grondstoffen, niet eetbaar, behalve brandstoffen (SITC 2)	168	1,7%
9. Niet afzonderlijk genoemde goederen (SITC 9)	3	0,0%
Totaal	**5. 787**	

** Voor de goederengroepen Dranken en tabak (SITC 1) en Minerale brandstoffen, smeermiddel e.d. producten (SITC 3) zijn geen importcijfers beschikbaar op het schaalniveau van de Regio Zwolle.*

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

BREDE WELVAART REGIO ZWOLLE

Brede welvaart neemt toe

In 2017 blijkt de brede welvaart in de Regio Zwolle hoger te zijn dan gemiddeld in de rest Nederland. Tevens is de brede welvaart van de regio toegenomen ten opzichte van een jaar eerder. Dat laatste geldt ook voor Nederland als geheel, maar waar de landelijke groei van de brede welvaart afvlakte, versnelde de groei juist in de Regio Zwolle (zie figuur 1).

Dat de regio een hogere brede welvaart heeft dan Nederland komt vooral door de hogere veiligheid en doordat de inwoners gemiddeld tevredener zijn met hun woning (wonen) (zie figuur 2). Verder zijn mensen in de regio over het algemeen gelukkiger en tevredener met het leven (subjectief welzijn), hebben zij een hogere levensverwachting (gezondheid), leven zij in een schonere omgeving (milieu) en blijken zij een betere balans tussen werk en privé te hebben. Net als in 2016 zijn de scores voor onderwijs en inkomen lager dan in Nederland als geheel.

FIGUUR 1:
BREDE WELVAART IN DE REGIO ZWOLLE HARD GESTEGEN

Aandelen van de totale Nederlandse goederenexport (incl. wederuitvoer) en goederimport in %; 2011–2016

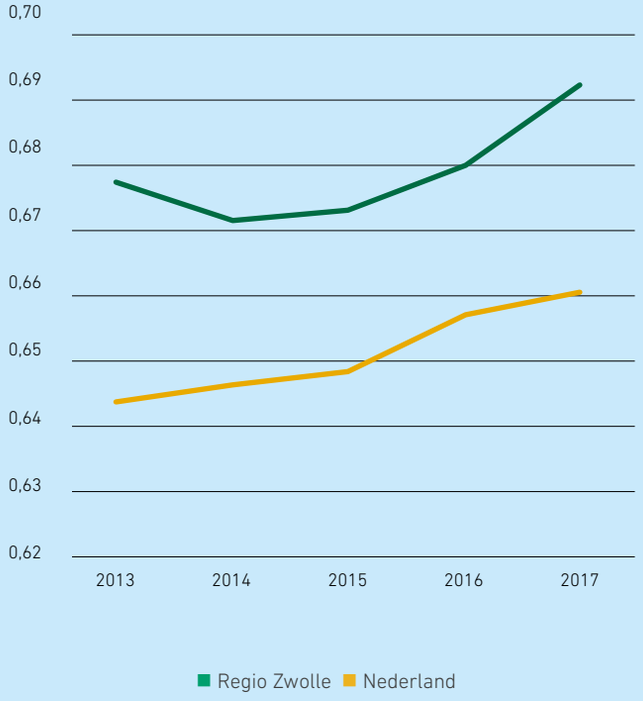

Bron: Rabobank.

FIGUUR 2:
HOGERE SCORE OP ZEVEN VAN DE ELF DIMENSIES

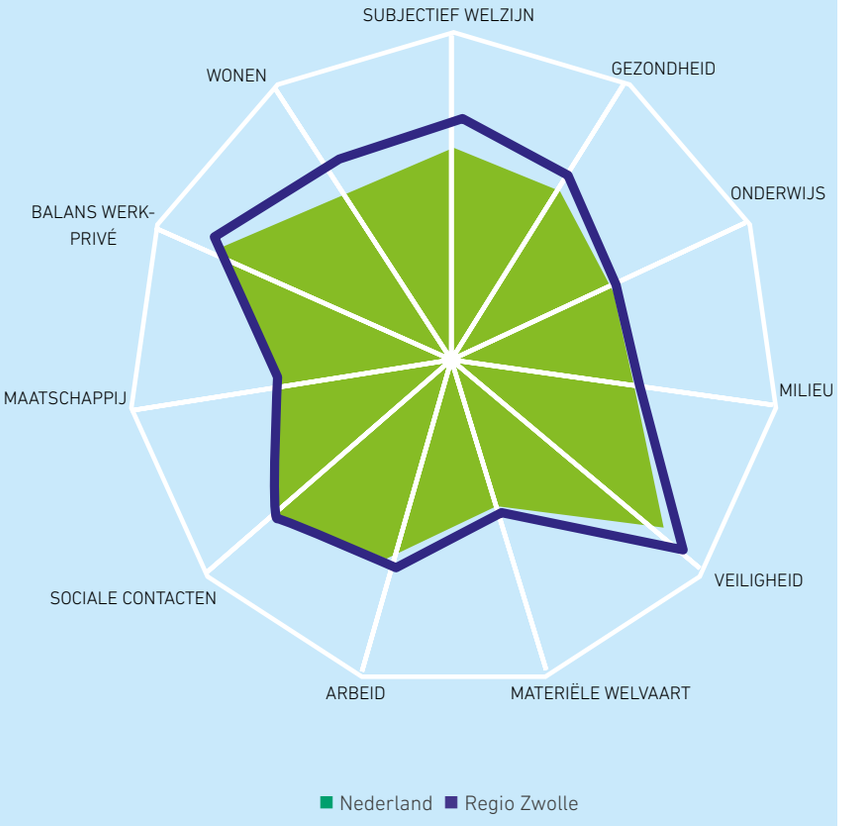

Bron: Rabobank.

METEN VAN BREDE WELVAART

Voor het meten van de welvaart wordt doorgaans (de groei van) het bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking als benadering gebruikt. Volgens Nobelprijswinnaar in de economie Amartya Sen gaat welvaart uiteindelijk over de mate waarin mensen in de gelegenheid zijn hun leven in te richten op een manier die ze zelf weten te waarderen. Zo bezien is welvaart een veel breder begrip dan het bbp en gaat het ook over aspecten als gezondheid, onderwijs, veiligheid, inkomen, milieu en geluk. De Brede Welvaartindicator (BWI) houdt rekening met deze aspecten en meet de zogenoemde brede welvaart langs elf dimensies die van belang worden geacht voor het menselijk welbevinden (tabel 1).

Omdat brede welvaart uitgaat van al deze dimensies, fluctueert deze veel minder over tijd dan het bbp per hoofd van de bevolking, de traditionele maatstaf voor welvaart (zie figuur 3). Meer vrachtverkeer als gevolg van de groeiende economie heeft bijvoorbeeld een negatief effect op het milieu. Een lagere werkloosheid en een hoger inkomen kunnen ten koste gaan van contact met familie en vrienden en de balans tussen werk en privé. Het is nagenoeg onmogelijk om tegelijkertijd elke dimensie te laten stijgen. De brede welvaartindicator maakt deze uitruil inzichtelijk en laat daarmee ook zien dat keuzes maken onderdeel is van het streven naar een hogere brede welvaart. Groei op de ene dimensie kan ten koste gaan van een andere dimensie. Dit maakt de indicator een geschikt instrument om als uitgangspunt te gebruiken voor de dialoog over het vergroten van brede welvaart.

TABEL 1:
DE ELF DIMENSIES EN HUN ONDERIGGENDE INDICATOREN

Dimensies	Indicatoren
Subjectief welzijn	Geluk
	Tevredenheid met het leven
Gezondheid	Levensverwachting bij geboorte
Onderwijs	Opleidingsniveau bevolking
	PISA score
Milieu	Hoeveel heid fijnstof
	Living Planet Index (biodiversiteit)
Veiligheid	Geweldsmisdrijven
	Moorden
Materiële welvaart	Gemiddeld besteedbaar inkomen
Arbeid	Werkloosheid
	Flexibele arbeidscontracten
Sociale connecties en vertrouwen	Contact met familie en vrienden
Maatschappij	Institutionele kwaliteit
Balans werk en privé	Gemiddeld aantal werkuren per week
Wonen	Tevredenheid met de woning

Bron: Rabobank en Universiteit Utrecht.

FIGUUR 3:
BREDE WELVAART FLUCTUEERT VEEL MINDER STERK DAN HET BBP PER HOOFD

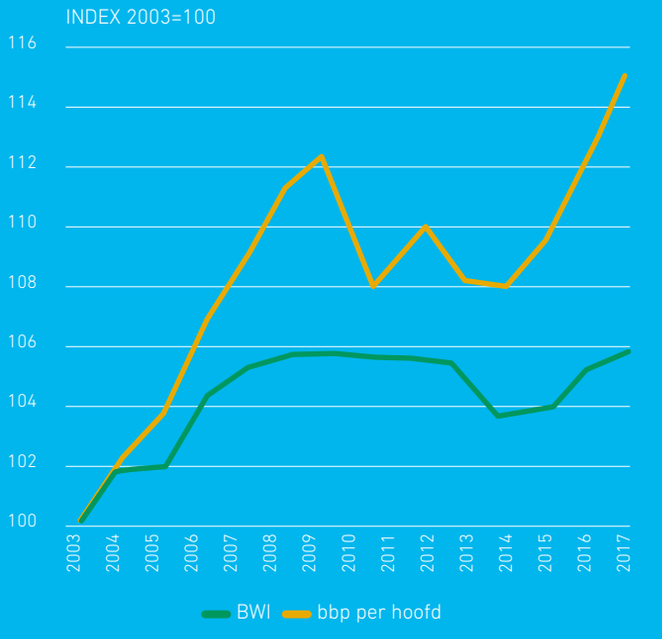

Bron: Rabobank en Universiteit Utrecht.

REGIO ZWOLLE SCOORT GOED OP BIJNA ALLE DIMENSIES

In 2017 scoort de Regio Zwolle op de meeste dimensies beter dan in 2016 (zie figuur 4). Alleen op de dimensie sociale contacten toont de regio een noemenswaardige verslechtering. Opvallende verbeteringen zijn te zien bij onderwijs, veiligheid en subjectief welzijn. Vooral de betere veiligheid valt op, omdat deze in Nederland als geheel juist aanzienlijk is afgenomen. Het logische gevolg daarvan is dat de score van de Regio Zwolle op die dimensie ten opzichte van Nederland nu veel beter is dan in 2016 (zie figuur 5). Figuur 4 en 5 hangen met elkaar samen: ontwikkeling in Nederland en de Regio Zwolle (figuur 4) leidt tot een niveauverschil tussen beide gebieden (figuur 5). Een belangrijke dimensie in dat opzicht is onderwijs. In vergelijking met een jaar eerder hebben in de Regio Zwolle meer mensen minimaal middelbaar onderwijs, waardoor de regio het negatieve verschil met Nederland voor een deel heeft ingelopen.

FIGUUR 4:
GROEIVERSCHILLEN REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

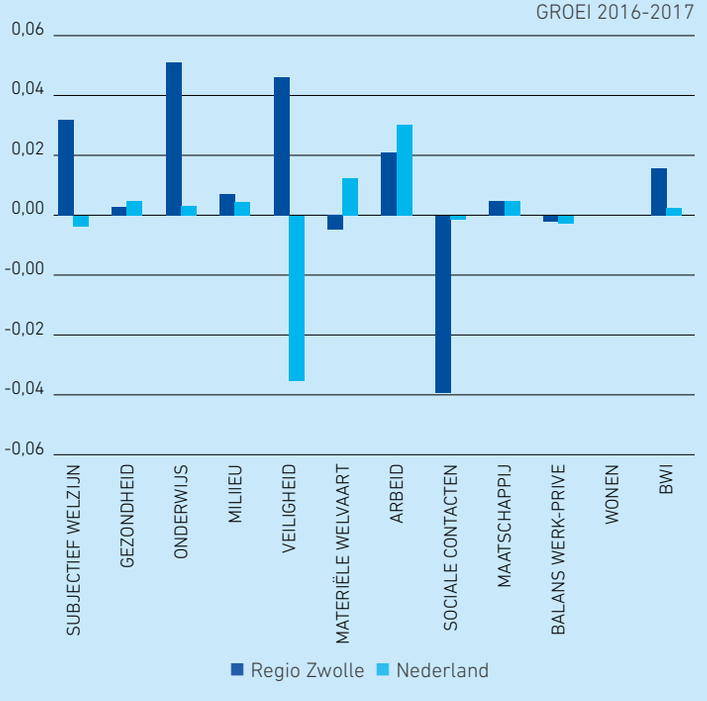

Bron: Rabobank en Universiteit Utrecht.

FIGUUR 5:
NIVEAUVERSCHILLEN TUSSEN REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

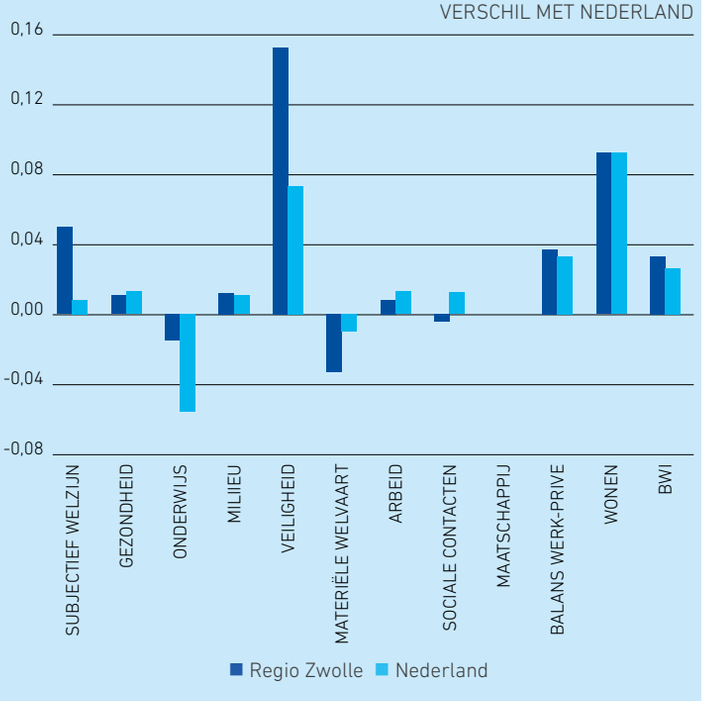

Bron: Rabobank en Universiteit Utrecht.

Tot slot wordt nader ingegaan op de dimensie arbeid. Figuren 6 en 7 tonen de ontwikkeling van de werkloosheid in de regio en het niveau van de werkloosheid in alle Nederlandse gemeenten. De landelijke werkloosheid lag in 2017 op 4,9 procent. Op de gemeente Zwolle na, wat niet vreemd is voor een stad, zaten alle gemeenten in de regio daar (ruim) onder. Met 4,2 procent was de gemiddelde werkloosheid in de regio in 2017 dan ook beduidend lager dan in Nederland. Meer details over de regionale arbeidsmarkt zijn te vinden in hoofdstuk 2.3.

FIGUUR 6:
LAGE EN DALENDE WERKLOOSHEID

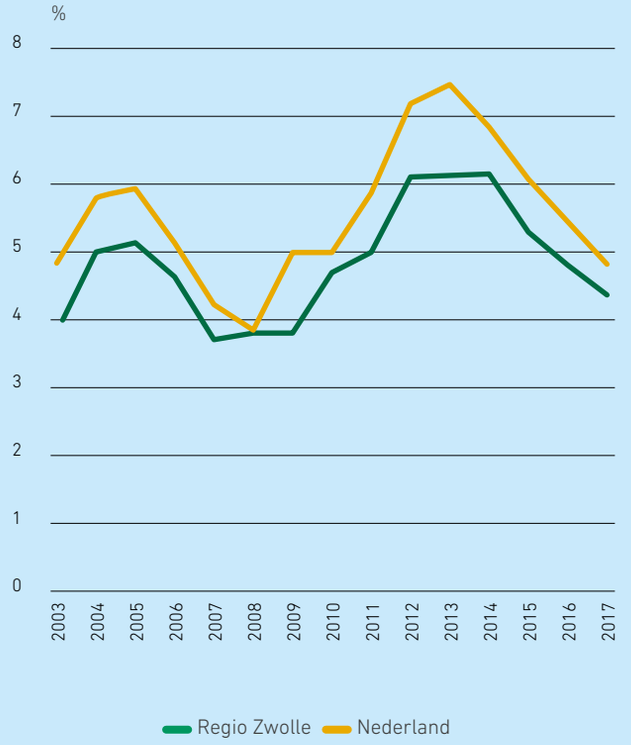

Bron: CBS

FIGUUR 7:
BEHALVE IN ZWOLLE OVERAL EEN LAGE WERKLOOSHEID

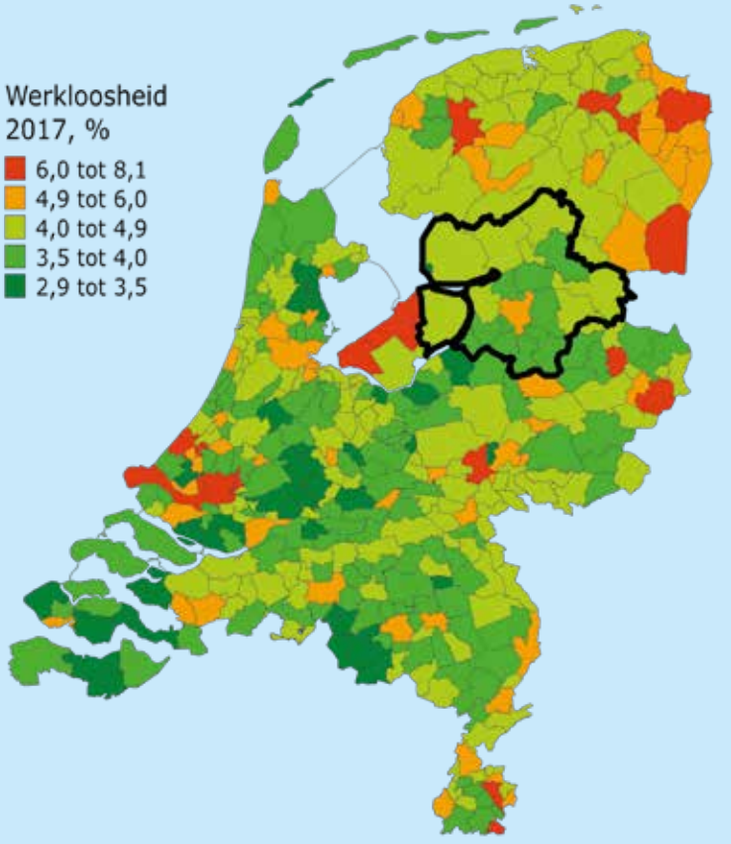

Bron: CBS

1 Een COROP-gebied is een regionaal gebied binnen Nederland dat deel uitmaakt van de COROP-indeling. Deze indeling wordt gebruikt voor analytische doeleinden. De naam COROP komt van Coördinatie Commissie Regionaal OnderzoeksProgramma. Dit was de naam van de commissie die in 1971 de indeling van Nederland in COROP-gebieden ontwierp. In totaal zijn er in Nederland 40 COROP-gebieden. De COROP-indeling wordt gebruikt door onderzoeksinstellingen, zoals het CBS, om statistische gegevens te presenteren.

2 CPB (2018). *Macro Economische Verkenning 2019*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

3 CPB (2018). *Macro Economische Verkenning 2019*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

4 CPB (2018). *Macro Economische Verkenning 2019*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

5 De afbakening van de regio's is in de meeste gevallen conform de veelal gelijknamige COROP-gebieden. waarbij Brainport Eindhoven samenvalt met COROP Zuidoost-Noord-Brabant. Uitzondering is de bestuursregio Metropoolregio Amsterdam, die bestaat uit 36 gemeenten die gelegen zijn in meerdere COROP-gebieden en een tweetal provincies, nl. Noord-Holland en Flevoland (voor nadere details zie: http://www.metropoolregioamsterdam.nl/).

6 De revisie van de provinciale vestigingenregisters heeft vooralsnog tot gevolg dat de vergelijkbaarheid tussen databestanden van verschillende jaargangen beperkt is. De gegevens blijken vooralsnog niet geschikt voor historische analyses; zij zijn niet geschikt om ontwikkelingen in de tijd te volgen. Wel kan het aangepaste vestigingenregister gebruikt worden voor de recentste doorsnede van de regionale bedrijvigheid en werkgelegenheid.

7 Vor, F. de, e.a. (2017). Regio Zwolle Monitor 2017. Zwolle: Stichting Metropool Zwolle.

8 Zie ook: Kuypers, F. et al. (2013). Wederuitvoer op bedrijfsniveau bekeken. TPEdigitaal, 7(3).

9 CBS (2018). Internationaliseringsmonitor 2018, eerste kwartaal: de positie van Nederland. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.

10 Meer details over de SITC zijn beschikbaar via het CBS: https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/producten/standard-international-trade-classification#id=standard-international-trade-classification--sitc-2---3-2018.

11 De Standard International Trade Classification (SITC) is een goederenindeling, gemaakt door de Verenigde Naties, om de internationale vergelijkbaarheid van statistieken omtrent internationale handel te bevorderen.

12 De Standard International Trade Classification (SITC) is een goederenindeling, gemaakt door de Verenigde Naties, om de internationale vergelijkbaarheid van statistieken omtrent internationale handel te bevorderen.

‘DOOR ONZE KRACHTEN TE BUNDELEN, STIMULEREN WE HET WELVAARTS- EN WELZIJNSNIVEAU’

BARRY VAN DE LAGEMAAT, DIRECTIE-VOORZITTER BIJ RABOBANK IJSSELDELTA

Rabobank richt zich vanuit de coöperatiegedachte op de rol van netwerkorganisatie, bruggenbouwer, strategische regiopartner en financieel dienstverlener. Hierbij vormt de regio-agenda een belangrijke bron voor de speerpunten van de bank. Naar aanleiding van deze agenda worden bijeenkomsten voor ondernemers en inwoners georganiseerd en gefaciliteerd, bijvoorbeeld op het gebied van Technologisering en de energietransitie. Samen met de inwoners en ondernemers geeft Rabobank hiermee een boost aan de welvaart en het welzijn in de Regio Zwolle.

Wilt u meer lezen over of ook een bijdrage leveren aan één van de expeditieteams? Dat kan! Kijk op www.expeditie-regiozwolle.nl

Willianne van Boven en Barry van de Lagemaat werken binnen Rabobank IJsseldelta aan een sterkere Regio Zwolle.

'Mensen helpen zichzelf te helpen. Dat was de doelstelling van Friedrich Wilhelm Raiffeisen, burgemeester van het dorp Heddesdorf in Duitsland. Daarom richtte hij in 1864 een boerenleenbank op waar arme boeren een krediet konden krijgen voor hun onderneming. Dit leidde tot een duurzame verbetering van hun levensstandaard. Ruim 150 jaar en een naamsverandering later is dit nog steeds het uitgangspunt van Rabobank', zo vertelt Barry van de Lagemaat, directievoorzitter bij Rabobank IJsseldelta. 'Als coöperatie willen we het welvaarts- en welzijnsniveau in de Regio Zwolle op diverse manieren stimuleren.'

Sterker worden op economisch en sociaal vlak

Barry: "Om deze doelstelling te realiseren, treedt Rabobank niet alleen op als financier. We zijn ook een leverancier van kennis en een netwerk. We kunnen klanten op allerlei gebieden informeren of doorsturen naar specialisten op een bepaald gebied. We weten als geen ander wat er in ons werkgebied speelt en kennen alle spelers. Bovendien zorgen we ervoor dat ondernemers elkaar ontmoeten en leren kennen. Ik heb wel eens meegemaakt dat twee ondernemers die aan dezelfde innovatie werkten elkaar niet kenden, terwijl hun bedrijven twee kilometer van elkaar afzaten. Dat kan natuurlijk niet. Daarom treden we steeds meer op als netwerkorganisatie die ontmoetingen organiseert en faciliteert. Wij willen namelijk dat partijen in beweging komen en de krachten gaan bundelen, zodat onze regio op economisch en sociaal gebied nog krachtiger wordt."

Kansen en uitdagingen voor de Regio Zwolle

'Een mooi voorbeeld is Expeditie Regio Zwolle', aldus Willianne van Boven, Strategisch Regio Partner bij Rabobank. 'In navolging van het Regio Zwolle Congres in 2017 is Rabobank, als onderdeel van een werkgroep van diverse partners uit de regio, met meer dan 100 inwoners uit de Regio Zwolle in gesprek gegaan over de kansen en uitdagingen voor onze regio. Uit deze gesprekken

'DE EXPEDITIE REGIO ZWOLLE IS EEN BEWEGING WAAR ALLE INWONERS MET HART VOOR DE REGIO AAN MEE KUNNEN DOEN'

Willianne van Boven

DE 8 EXPEDITIE-TEAMS

Bij de Expeditie Regio Zwolle zijn binnen de 3 hoofdthema's inmiddels 8 expeditieteams opgericht met de volgende onderwerpen:

- Thema: Vitale Leefomgeving
  - Culturele hotspot
  - Duurzame Pepermunt
  - Domotica
- Thema: Leven Lang Leren
  - Drijfveren App
  - Trainee Platform
  - Duo banen
- Thema: Technologie en Innovatie
  - 3D-printers
  - Innovatie Platform

kwamen drie thema's nadrukkelijk naar voren. 1. Vitale leefomgeving 2. Een Leven Lang Leren 3. Technologie en Innovatie. Als werkgroep hebben we de Expeditie Regio Zwolle op poten gezet en faciliteren we inwoners om in beweging te komen, aan de slag te gaan en van daaruit te verkennen wat de uitkomsten van een expeditie kunnen betekenen voor de regio-agenda.'

De Expeditie Regio Zwolle

Willianne: 'De Expeditie Regio Zwolle is een beweging waar alle inwoners met hart voor de regio aan mee kunnen doen. We hebben de expedities Leven Lang Leren, Vitale Leefomgeving en Tech Innovatie opgericht, waaruit acht expeditieteams zijn ontstaan met elk hun eigen thema (zie kader De 8 expeditieteams). Ieder team onderzoekt wat er op het gebied van hun thema speelt, welke ambities er zijn en hoe we hier als regio in kunnen groeien. Er is geen vooropgezet plan, mensen mogen zelf bepalen hoe ze kennis inwinnen, verder leren en samenwerken.'

'DOOR ONZE KENNIS, KUNDE EN ONS NETWERK SAMEN TE VOEGEN, CREËREN WE SAMEN MEER SLAGKRACHT'

Barry van de Lagemaat

Samen in beweging komen en blijven

Willianne: 'Het is super om te zien hoe er dankzij de Expeditie Regio Zwolle verbindingen ontstaan tussen overheid, onderwijs, ondernemers en onderzoekers en de inwoners van onze regio. En dat deze partijen vanuit nieuwe invalshoeken de regio-agenda voeden. Bovendien zijn een aantal teams al echt ver met de realisatie van hun idee. Het is trouwens niet zo dat van ieder team een succes wordt verwacht. Een expeditie is een kwestie van *trial and error*. Ontstaat er een concreet idee, product of dienst, dan is dat super. Lukt dit niet, dan is het ook goed. Waar het om gaat is dat mensen samen in beweging komen en blijven, met als doel een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de regio.'

Het belang van een regio-agenda

Barry: 'Waar het uiteindelijk om gaat, is dat we door het samenvoegen van onze kennis, kunde en ons netwerk samen meer slagkracht creëren. Dat merken we binnen Rabobank (zie kader Over Rabobank IJsseldelta) en dat merken we in ons werkgebied. Het zou dan ook goed zijn als we als Regio Zwolle in de nabije toekomst een gezamenlijke agenda opmaken voor belangrijke thema's als Energietransitie, Circulaire Economie en Digitalisering. Eigenlijk zijn alle ingrediënten voor zo'n regio-agenda al aanwezig. Er werken 22 gemeenten samen, de burgemeesters komen eens per kwartaal bij elkaar en de betrokken partijen zijn bereid verder te kijken dan hun eigen agenda. Samen kunnen we prachtige stappen zetten op het gebied van economische en sociale ontwikkelingen in de Regio Zwolle. En daarbij wil Rabobank natuurlijk graag als aanjager optreden, zodat we onze regio helpen zichzelf te helpen.'

www.rabobank.nl/ijsseldelta

Pijler 2

Regionale kern-gegevens

685.731
inwoners in 2018

4,2%
van de beroeps-bevolking is werkloos

81.000
nieuwe vacatu-res in 2017

339.550
arbeidsplaatsen telt de regionale werkgelegenheid

2/3
van de inwoners met een baan werkt ook in de regio

41.000
personen zijn werkzaam in de industrie

€237.342
is de gemiddelde woningtransactie-prijs

187.200 m^2
kantoorruimte staat leeg

9,4%
van het winkel-vloeroppervlak is ongebruikt

2.1 VOORAF

In deze pijler presenteren we diverse regionale kerngegevens. Aan de hand van een selectie van indicatoren geven we een indruk van de staat van enkele regionale randvoorwaarden die van invloed zijn op de (economische) ontwikkeling van de regio. Een belangrijke randvoorwaarde is het functioneren van de regionale arbeidsmarkt. In samenhang met ontwikkelingen van de bevolking, bespreken we dit onderwerp aan de hand van een aantal basismaatstaven – ontwikkeling beroepsbevolking, arbeidsparticipatie en werkloosheid. Wat de Regio Zwolle kenmerkt, wordt in belangrijke mate bepaald door de sectoren waarin de regio uitblinkt. Om dit in kaart te brengen, hebben we per sector de positie in de Regio Zwolle vergeleken met die van sectoren in de rest van het land. Daarnaast hebben we aan de hand van pendel- en bereikbaarheidscijfers gekeken naar de samenhang binnen de regio alsmede naar de samenhang op bovenregionaal niveau – in welke mate zijn banen toegankelijk vanuit de Regio Zwolle? Tot slot staan we stil bij het functioneren van verschillende vastgoedmarkten, als een belangrijke indicator voor de aantrekkingskracht van de Regio Zwolle als vestigingsplaats.

2.2 DEMOGRAFIE

Bevolking groeit naar ruim 685 duizend inwoners

De twintig gemeenten waaruit de Regio Zwolle bestaat, telden op 1 januari 2018 tezamen 685.731 inwoners. Van de totale Nederlandse bevolking was op dat moment 4 procent woonachtig in de Regio Zwolle. Figuur 2.2a laat zien dat het verloop van de regionale en nationale bevolkingsontwikkeling elkaar nauwelijks ontloopt. In de periode 2011–2018 steeg het inwoneraantal in de Regio Zwolle en Nederland met respectievelijk 3,0 en 3,2 procent, wat overeenkomt met een gemiddelde jaarlijkse groei van 0,37 en 0,39 procent.

Vergrijzing bevolking gaat in hoger tempo dan ontgroening

In figuur 2.2b is de leeftijdsstructuur van de bevolking van de Regio Zwolle in 2011 en 2017 weergegeven. Hieruit valt op te maken dat de bevolking van de Regio Zwolle ontgroent en vergrijst. Dit betekent dat er een steeds lager aandeel jeugd en een steeds hoger aandeel ouderen in de regio woont – waarbij aangetekend dient te worden dat de vergrijzing van de bevolking in een hoger tempo gaat dan de ontgroening.

In de periode 2011–2017 is het aandeel jongeren (0–19 jaar) in de totale bevolking van de Regio Zwolle gedaald van 26,2 procent naar 25 procent. Het aandeel 65-plussers is in dezelfde periode met 2,9 procentpunt gegroeid, van 15,1 naar 18 procent. In absolute aantallen waren er in 2017 170.360 inwoners van 0 tot en met 19 jaar in de Regio Zwolle. Dat zijn er ruim 3.500 minder dan in 2011. Tevens waren er in 2017 122.273 inwoners van 65 jaar en ouder, wat een toename betekent van ruim 22.000 sinds 2011. Het lijkt een kwestie van tijd voordat er meer 65-plussers dan jongeren (0–19 jaar) in de regio wonen. Het tekent een ontwikkeling die al enkele jaren aan de gang is en in lijn is met het landelijke patroon. Wel is de Regio Zwolle verhoudingsgewijs minder ontgroend dan Nederland als geheel. In 2017 bestond de Nederlandse bevolking voor 22 procent uit jongeren van 19 jaar en jonger; in de Regio Zwolle bedroeg het aandeel jongeren 25 procent. Een deel van de verklaring kan gevonden worden in de leeftijdsopbouw van de gemeenten Urk, Staphort en Zwartewaterland, die tot de gemeenten met de jongste bevolking van Nederland behoren. Vrouwen woonachtig in die gemeenten krijgen gedurende hun leven relatief veel kinderen wat zorgt voor een relatief groot aandeel jongeren.[13]

De verandering van de leeftijdsstructuur van de bevolking heeft gevolgen voor de opbouw van de beroepsbevolking. Omdat er gemiddeld minder kinderen geboren worden, minder jongeren de arbeidsmarkt betreden en mensen sinds het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd langer doorwerken, vergrijst de (potentiële) beroepsbevolking. Ouderen blijven daarnaast ook verhoudingsgewijs steeds meer actief op de arbeidsmarkt. Vergeleken met jongeren is de dynamiek van in- en uitstroom bij ouderen laag. Ouderen worden minder snel niet-werkend, maar als ze eenmaal werkloos zijn, komen ze relatief minder gemakkelijk weer aan het werk. Als het aantal ouderen in de regio verhoudingsgewijs toeneemt, kan dit van invloed zijn op de verdere ontwikkeling van de regionale arbeidsmarkt. Door een toename

FIGUUR 2.2A
BEVOLKINGSONTWIKKELING REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

In absolute aantallen (x 1.000; linkeras) en Index 2011=100 (rechteras); 2011–2018 (peildatum 1 januari)

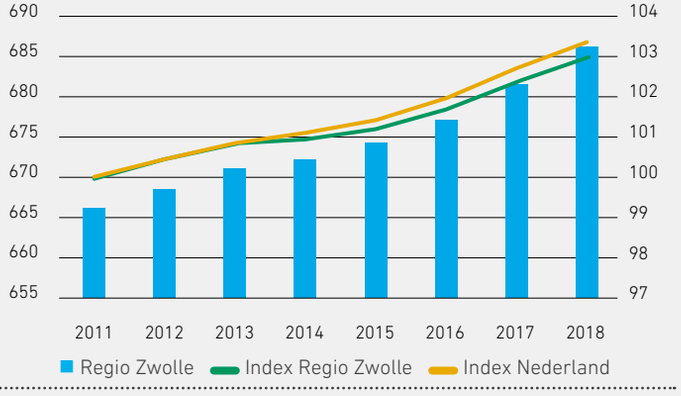

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

van het aantal ouderen met pensioengerechtigde leeftijd en een daling van nieuwe toestroom van jongeren dreigt het aanwezige arbeidspotentieel op den duur te verkleinen.

Migratie belangrijkste bron van bevolkingsgroei

Figuur 2.2c zoomt in op het groeiverloop en de componenten waaruit de regionale bevolkingsgroei is samengesteld. Na de dip in 2013 (de bevolking nam in dat jaar slechts met 1.000 personen toe), trok de bevolkingsgroei stevig aan. Vanaf 2015 lijkt die ontwikkeling zich gestabiliseerd te hebben op een niveau van ongeveer 3.500 personen die per jaar aan de bevolking in de Regio Zwolle worden toegevoegd. De samenstelling van de bevolkingsgroei bestaat uit het saldo van geboorte en sterfte (het natuurlijk verloop) en het saldo van de migratie vanuit binnen- en buitenland. Tot 2016 was het natuurlijk verloop de belangrijkste component in de regionale bevolkingsgroei. Maar na een gestaag dalende ontwikkeling wordt sinds 2016 het natuurlijk verloop overvleugeld door de andere component, het sterk gegroeide migratiesaldo. In de periode 2012 tot met 2014 vertrokken er meer mensen uit de Regio Zwolle dan dat er zich vestigden. Vanaf 2015 kantelt het beeld: migratie levert in toenemende mate een positieve bijdrage aan de bevolkingsgroei in de Regio Zwolle. Zoveel zelfs dat het migratiesaldo in 2017 het natuurlijk verloop met 1.100 personen overtreft. De groei van het (binnenlandse) migratiesaldo, hangt nauw samen met de gunstige economische ontwikkeling die de regio doormaakt. De mix van een aantrekkende regionale arbeidsmarkt en een zich herstellende woningmarkt geeft een impuls aan de verhuismobiliteit. In de hoofdstukken 2.3 en 2.6 wordt hier nader op in gegaan. In welke gemeenten de bevolkingsgroei in de Regio Zwolle zich de afgelopen

FIGUUR 2.2B

LEEFTIJDSOPBOUW BEVOLKING REGIO ZWOLLE

Aantal vrouwen en mannen, naar leeftijdsgroep, in 2011 (linker diagram) en 2017 (rechter diagram)

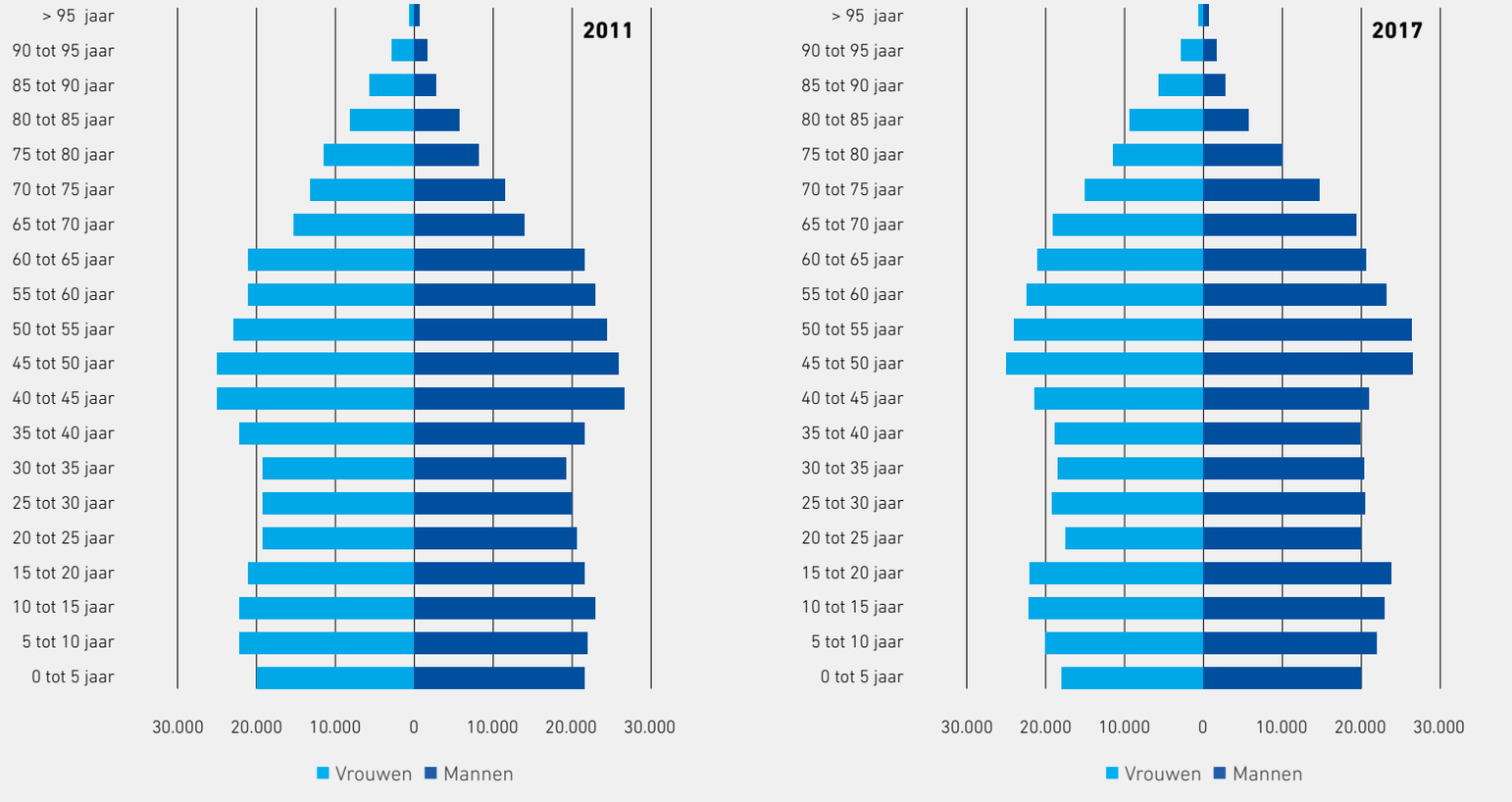

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

jaren manifesteerde wordt duidelijk uit figuur 2.2d. In het merendeel van de gemeenten is de bevolking in de periode 2011–2018 tussen de 2 en 4 procent gegroeid. Uitschieter is Urk. Met een bevolkingstoename van bijna 10 procent is deze gemeente het sterkst gegroeid in de Regio Zwolle. Gedurende de periode 2011–2018 groeide Urk van 18.500 naar bijna 21.000 inwoners. In absolute termen was de groei in de stad Zwolle het grootst; het inwonertal is gedurende zeven jaar met circa 5.750 personen toegenomen, wat overeenkomt met een groei van 4,8 procent. In het oog springt ook de forse groei van Kampen. In de periode 2011–2018 nam de bevolking met 5,7 procent toe. Naast de natuurlijke aanwas in Kampen, geven deze ontwikkelingen uitdrukking van de aantrekkingskracht van de stad Zwolle als woonplek, met Kampen dat functioneert als belangrijk overloopgebied. Nu en in de toekomst wordt een toenemende bevolkingsgroei voorzien in de grotere gemeenten in Nederland, waartoe Zwolle ook behoort. In kleinere gemeenten, met uitzondering van Urk, wordt stabilisatie of krimp verwacht.[14] In de Regio Zwolle doet zich dit bijvoorbeeld voor in de gemeente Westerveld. Daar kromp de bevolking gedurende de periode 2011–2018 met 213 personen, een daling van 2 procent.

Noord- en Oost-Nederland belangrijkste herkomstregio's

Binnenlandse migratie is mede bepalend voor de bevolkingsontwikkeling in de regio. Figuur 2.2e geeft een indruk van de herkomst en bestemming van vestigers in en vertrekkers uit de Regio Zwolle. Het betreft hierbij de binnenlandse verhuisbewegingen in de periode 2011–2017. De grootte en positie van de afgebeelde bollen geven respectievelijk weer, het totaal aantal verhuisbewegingen en de herkomst van de inkomende verhuisstroom en bestemming van de uitgaande verhuisstroom. Daarbij bestaat een bol uit twee delen. Het groene, bovenste gedeelte representeert de hoeveelheid vestigers in de Regio Zwolle afkomstig uit de gemeente waar de betreffende bol gepositioneerd is. Het rode, onderste deel vertegenwoordigt het aantal vertrekkers uit de Regio Zwolle naar de desbetreffende gemeente. Omwille van de leesbaarheid zijn alleen de bollen afgebeeld voor gemeenten met 200 of meer verhuisbewegingen vanuit of naar de Regio Zwolle (in de periode 2011–2017).

Er zijn een paar duidelijke bewegingen vanuit en naar de Regio Zwolle waar te nemen. Eén beweging vindt vooral plaats tussen relatief ver weggelegen grote (universiteits-)steden. Aan deze steden 'verliest' de Regio Zwolle hoofdzakelijk haar inwoners. Maar tegelijkertijd is ook een aanzienlijk aantal vestigers afkomstig uit deze steden. De meeste interactie vindt plaats met de stad Groningen. In de periode 2011–2017 verhuisden ruim 7.600 mensen vanuit de Regio Zwolle naar Groningen. Omgekeerd waren het 6.500 personen. Per

FIGUUR 2.2C

SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKINGSGROEI IN DE REGIO ZWOLLE

In absolute aantallen (x 1.000); 2011–2017 (peildatum 1 januari)

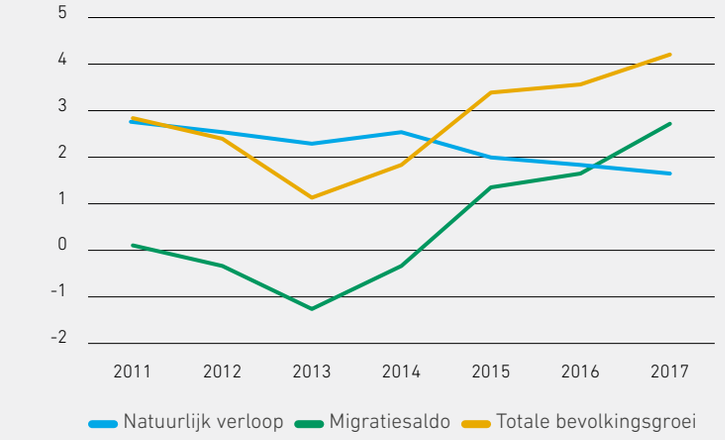

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 2.2D

BEVOLKINGSONTWIKKELING REGIO ZWOLLE GEMEENTEN

Bevolkingsgroei in %; 2011–2018 (peildatum 1 januari)

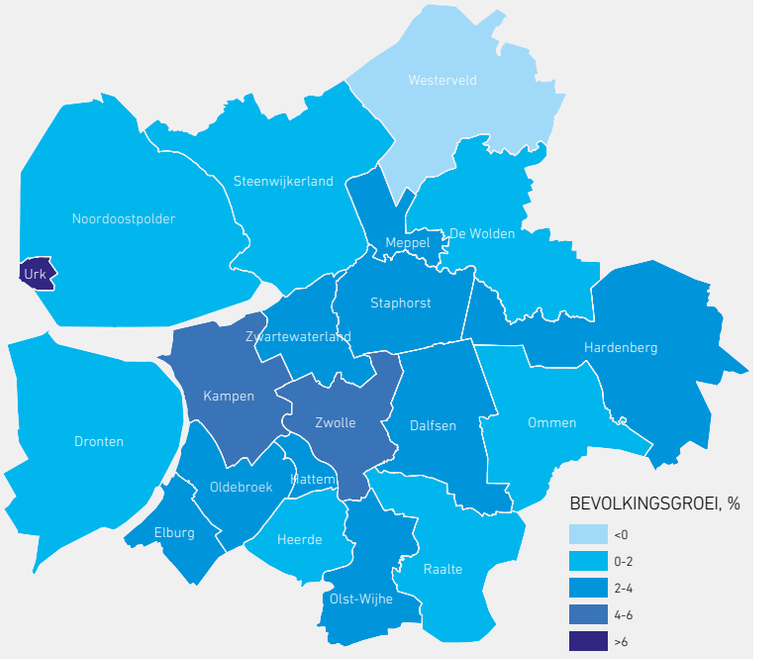

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel).

saldo verliest de Regio Zwolle dus circa 1.100 inwoners aan deze stad. In vergelijking met een stad als Amsterdam is dat saldo beperkt; daar is de uitwisseling van verhuizers minder in balans (negatief verhuissaldo van ruim 2.300). De andere dominante beweging is die tussen de nabijgelegen, veelal direct omliggende, gemeenten. Per saldo 'wint' de Regio Zwolle zijn binnenlandse nieuwkomers vooral van deze gemeenten. Meer mensen verhuisden bijvoorbeeld vanuit Deventer naar de Regio Zwolle dan andersom (positief verhuissaldo van bijna 600 personen). Andere omliggende gemeenten waar dit fenomeen eveneens speelt zijn Lelystad en Hoogeveen. Laatstgenoemde gemeente maakt per 1 oktober 2018 deel uit van de Regio Zwolle. Met deze gebiedsuitbreiding is nog geen rekening gehouden ten tijde van het onderzoek dat is uitgevoerd voor deze editie van de Regio Zwolle Monitor.

Een deel van de verklaring van het verhuispatroon ligt verscholen in de kenmerken van de vertrekkers en vestigers en de aantrekkingskracht van de stad Zwolle. Net als veel andere steden trekt Zwolle vooral jongvolwassenen aan, die voor opleiding, werk of stedelijke voorzieningen komen.[15]

FIGUUR 2.2E
BINNENLANDSE VERHUISBEWEGINGEN VAN EN NAAR DE REGIO ZWOLLE

Totaal aantal verhuizingen vanuit (vertrek) en naar (vestiging) de Regio Zwolle; 2011–2017 (peildatum 1 januari)

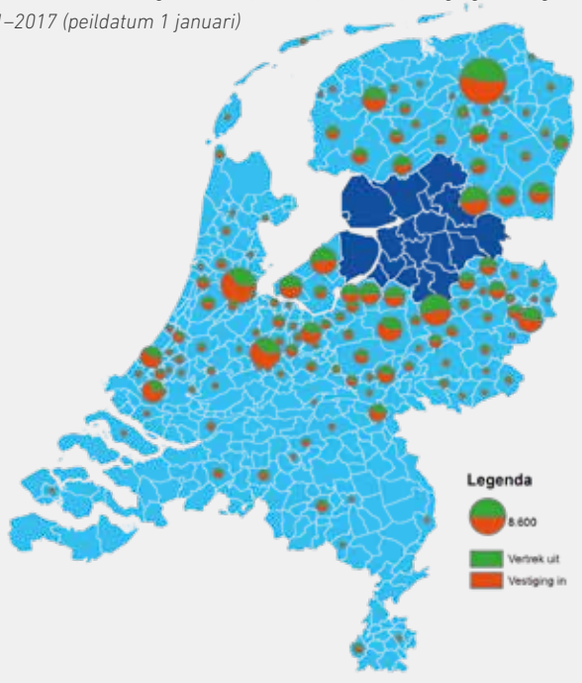

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel).

Ook verhuizen meer mensen van halverwege de twintig naar Zwolle dan dat er vertrekken, bijvoorbeeld om er te komen werken na hun opleiding. De jongvolwassenen en twintigers die Zwolle aantrekt blijken vooral te komen uit Noord- en Oost-Nederland. Daar staat tegenover dat jongvolwassenen die Zwolle verlaten in veel gevallen trekken naar de grotere steden in de Randstad (vooral Utrecht en Amsterdam) en naar Groningen, de stad met de meeste aantrekkingskracht voor vertrekkers uit de regio. Van deze mensen die vaak vertrekken om elders te gaan studeren, keert een behoorlijk deel na afronding van hun opleiding terug naar bekend terrein.

2.3 ARBEIDSMARKT

Werknemers vinden gemakkelijker een baan

Eind 2017 hadden 350.000 personen woonachtig in de Regio Zwolle een baan. Dit is ruim 4 procent van het totaal aantal werkenden in Nederland. Afgezet tegen de beroepsbevolking, bleek in de Regio Zwolle 95,8 procent daadwerkelijk werkzaam te zijn; 4,2 procent was werkloos. In Nederland als geheel had verhoudingsgewijs een iets kleiner deel van de beroepsbevolking een baan. Van de beroepsbevolking is 95,1 procent geregistreerd als werkende. 4,9 procent was werkloos (zie figuur 2.3a).

FIGUUR 2.3A
WERKZAME EN WERKLOZE BEROEPSBEVOLKING IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Aandelen van de beroepsbevolking in %; 2017

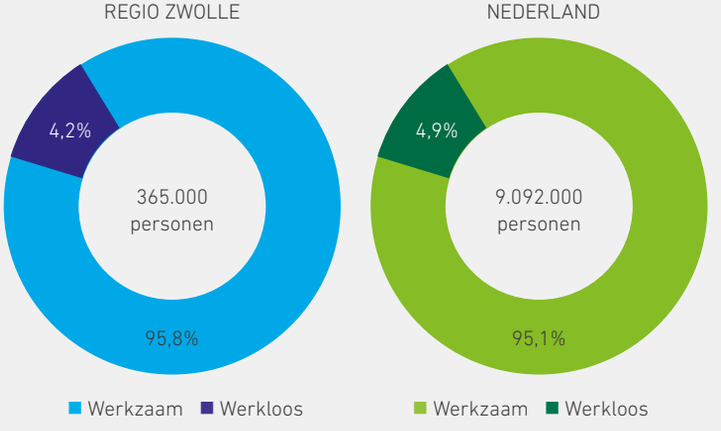

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Het totale arbeidsaanbod in de Regio Zwolle was in 2017 (365.000 personen) weer stevig gegroeid (zie figuur 2.3c). Ongeveer 5.000 personen meer dan in het voorgaande jaar nemen actief deel aan de arbeidsmarkt.[16] De gunstige (regionaal-)economische omstandigheden zorgen voor een groeiende vraag naar arbeid, die onder andere wordt ingevuld door voorheen niet-actieven.

OPBOUW ARBEIDSMARKT

In figuur 2.3b wordt de opbouw van de arbeidsmarkt in de Regio Zwolle schematisch weergegeven. Dit is gedaan in een aantal voor de arbeidsmarkt relevante categorieën. Alle mensen tussen de 15 en 74 jaar worden tot de potentiële beroepsbevolking gerekend. Zij zouden in potentie kunnen werken. Kinderen jonger dan 15 jaar (leerplicht) en ouderen vanaf 75 jaar (pensioen) zijn hiervan vrijgesteld. Zij zijn ingedeeld in de groep overige bevolking. Van de potentiële beroepsbevolking werkt een groot deel of is werkloos (dat wil zeggen: wenst en zoekt werk). Samen vormen deze twee groepen de beroepsbevolking; het feitelijke arbeidsaanbod. Niet-actieven zijn de mensen die niet kunnen werken (bijvoorbeeld door ziekte of zorgtaken), die niet willen werken, of die niet verwachten werk te vinden. In deze editie van de Regio Zwolle Monitor worden de definities van het CBS gehanteerd. Sinds 2015 wordt de potentiële beroepsbevolking ruimer gemeten dan voorheen het geval was; 15 tot en met 74 jaar (in plaats van 64 jaar). Daarnaast is bij werkzame personen de definitie van een werkweek veranderd; deze was '12 uur of meer per week werken' maar kent volgens de huidige definities geen urengrens meer. Hiermee sluit het CBS zich aan bij de definities die de International Labor Organization en Eurostat aanhouden.

FIGUUR 2.3B

OPBOUW ARBEIDSMARKT REGIO ZWOLLE

In absolute aantallen; 2017

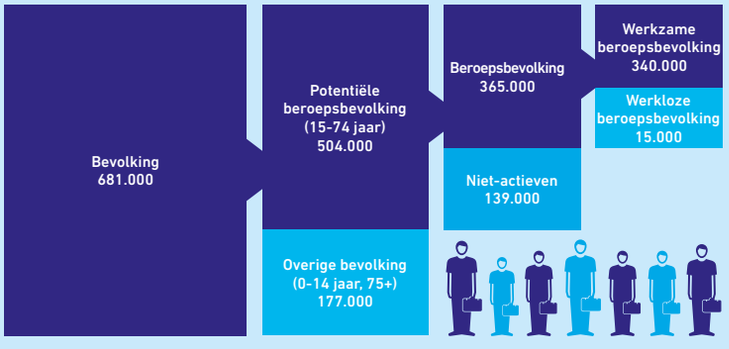

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Deze ontwikkeling komt tot uitdrukking in de groei van de arbeidsparticipatie. Uitgedrukt als bruto participatiegraad, het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, was in 2017 de arbeidsparticipatie opgelopen tot 72,4 procent (0,5 procentpunt hoger dan in 2016). In Nederland als geheel bleef de arbeidsparticipatie daarentegen nagenoeg onveranderd. Hieruit ontstaat het beeld dat de omstandigheden op de arbeidsmarkt in de Regio Zwolle, in vergelijking met de rest van Nederland, relatief meer mensen in staat stelt betrokken te (willen) zijn bij betaalde arbeid in de samenleving. Vanuit het idee dat arbeidsparticipatie bijdraagt aan welvaart en welzijn is dit een gunstige ontwikkeling.

Werkloosheid verder gedaald

De werkloosheid in de Regio Zwolle is flink gedaald. Figuur 2.3d laat zien dat eind 2017 in de Regio Zwolle 4,2 procent van de beroepsbevolking werkloos was. Daarmee is de werkloosheid ten opzichte van een jaar eerder met 1,3 procentpunt gedaald, wat overeenkomt met een afname van ruim 4.000 werkloze personen. De arbeidsmarkt in de Regio Zwolle presteerde in die zin beter dan de Nederlandse arbeidsmarkt, waar de werkloosheid 4,9 procent bedroeg (en met 1,1 procentpunt gedaald is ten opzichte van het voorgaande jaar). Het CPB raamt dat de werkloosheid in Nederland verder zal dalen tot respectievelijk 3,9 en 3,5 procent in 2018 en 2019.[17] Gezien het vergelijkbare verloop van de werkloosheidsontwikkeling van de Regio Zwolle en van Nederland als geheel, is de komende jaren een verdere daling van de

FIGUUR 2.3C

BEROEPSBEVOLKING EN ARBEIDSPARTICIPATIE IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

In absolute aantallen (x 1.000; linkeras) en aandeel (werkzame en werkloze) beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking in % (rechteras); 2011–2017

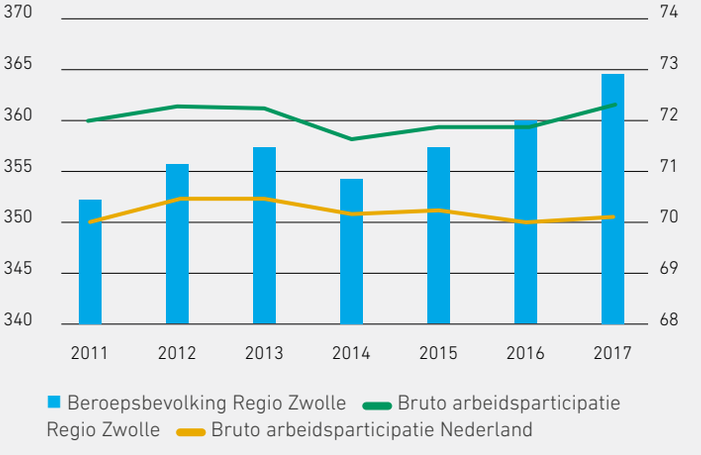

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

werkloosheid in de Regio Zwolle te verwachten – uitmondend in werkloosheidscijfers die waarschijnlijk zelfs onder het voorspelde nationale niveau uitkomen. Hiermee komt de werkloosheid weer uit op het uitzonderlijk lage niveau van vóór de Grote Recessie (de grote wereldwijde economische neergang en financiële crisis in de periode 2008–2012).

Forse groei aantal vacatures

De dalende werkloosheid hangt samen met de toenemende vraag naar arbeid. Het ontstaan van het aantal nieuwe vacatures weerspiegelt de uitbreiding van deze vraag. Veel vacatures zijn daarnaast het gevolg van vervangingsvraag, vooral doordat werknemers met pensioen gaan en de arbeidsmarkt verlaten. Ook zijn in periodes van economische groei steeds meer mensen bereid van baan te veranderen (zogenaamde positieverbeteraars). Ook dit heeft nieuwe vacatures tot gevolg.

Figuur 2.3e geeft een indruk van de ontwikkeling van het aantal nieuw ontstane vacatures per jaar. Het gaat hierbij om de vacatures die gepubliceerd zijn via het UWV. Zowel voor Nederland als voor de arbeidsmarktregio Regio Zwolle blijkt dat sinds 2013 het aantal nieuwe vacatures per jaar is toegenomen. In 2017 is op nationaal niveau een grens doorbroken; in totaal zijn er ruim 1 miljoen nieuwe vacatures ontstaan. Een deel daarvan komt, in toenemende mate, op het conto van de Regio Zwolle. In de arbeidsmarktregio Regio Zwolle ontstonden in heel 2017 ruim 81.000 vacatures, waarmee de regio verhoudingsgewijs Nederland aanzienlijk overtreft qua groeitempo van het aantal ontstane vacatures. Figuur 2.3f toont per kwartaal het aantal

REGIO ZWOLLE: BESTUURSREGIO EN ARBEIDSMARKTREGIO

De Regio Zwolle Monitor brengt de economische ontwikkeling in beeld van de Regio Zwolle. Cijfers zijn zoveel als mogelijk gepresenteerd voor het gebied van de twintig samenwerkende gemeenten, verenigt in de bestuursregio Regio Zwolle. Op het gebied van arbeidsmarktinformatie zijn data, veelal ontsloten via het UWV, niet zelden alleen beschikbaar op het ruimtelijk schaalniveau van arbeidsmarktregio's. In het geval van de Regio Zwolle overlapt de gelijknamige arbeidsmarktregio gedeeltelijk de bestuursregio van twintig gemeenten. Tot de arbeidsmarktregio Regio Zwolle behoren de volgende veertien gemeenten: Dalfsen, Hardenberg, Hattem, Heerde, Kampen, Meppel, Oldebroek, Ommen, Raalte, Staphorst, Steenwijkerland, Westerveld, Zwartewaterland en Zwolle. In deze editie van de Regio Zwolle Monitor is enkele keren cijfermateriaal geaggregeerd op arbeidsmarktregio gebruikt. Bij de presentatie en bespreking van (arbeidsmarkt-)cijfers is zo goed als mogelijk vermeld op welk ruimtelijk schaalniveau de cijfers betrekking hebben.

FIGUUR 2.3D

WERKLOZE BEROEPSBEVOLKING EN WERKLOOSHEIDSPERCENTAGE IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

In absolute aantallen (x 1.000; linkeras) en aandeel werkloze personen van de beroepsbevolking in % (rechteras); 2011–2017

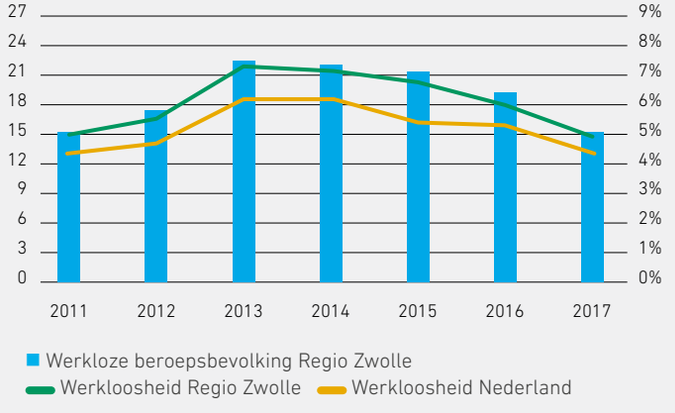

Bron: CBS (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 2.3E

ONTWIKKELING AANTAL ONTSTANE VACATURES IN DE ARBEIDSMARKTREGIO REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND*

Index 2012=100; 2012–2017

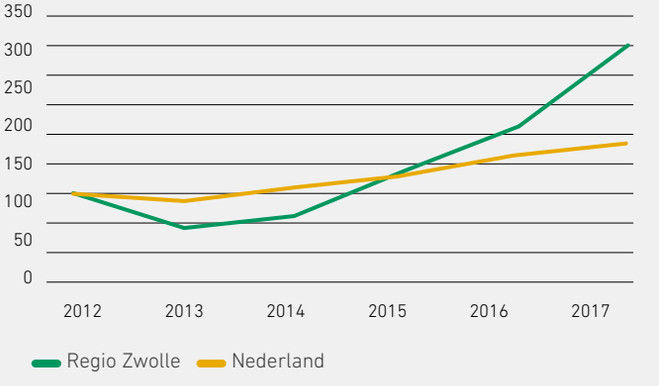

** Het betreft de vacatures die bekend zijn bij het UWV en gepubliceerd zijn op werk.nl.*

Bron: CBS en UWV (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

REGIO ZWOLLE IN PERSPECTIEF: WERKLOOSHEID

Hoe verhoudt de arbeidsmarkt in de Regio Zwolle zich ten opzichte van andere regio's? Om hier achter te komen is de werkloosheid in verschillende regio's met elkaar vergeleken. De regio's waarmee de Regio Zwolle vergeleken is, zijn de niet-Randstedelijke tech-regio's Twente en Brainport Regio Eindhoven. De Randstedelijke regio's waarmee een vergelijking wordt gemaakt zijn Utrecht, Metropoolregio Amsterdam en de regio Groot-Rijnmond.

In figuur 2.3g is te zien dat met een werkloosheid van 4,2 procent in 2017, de arbeidsmarkt van de Regio Zwolle beter presteerde dan de arbeidsmarkten van de meeste andere regio's. In de regio Utrecht bedroeg de werkloosheid eveneens 4,2 procent, terwijl de andere regio's hogere werkloosheidspercentages noteerden. Landelijk bedroeg de gemiddelde werkloosheid 4,9 procent. Naast de Regio Zwolle en Utrecht, lag met 4,4 procent ook de werkloosheid in Brainport Eindhoven onder het landelijk niveau. In alle zes de regio's, en landelijk, vond een daling van de werkloosheid plaats met 1,0 of meer procentpunt ten opzichte van een jaar eerder. Zo bedroeg de daling in de Regio Zwolle 1,3 procentpunt. Opvallende uitschieters zijn de regio's Twente en Groot-Rijnmond, waar de werkloosheid slonk met respectievelijk 1,9 en 1,5 procentpunt, aanmerkelijk meer dan de landelijke gemiddelde daling (1,1 procentpunt).

FIGUUR 2.3G

WERKLOOSHEID REGIONAAL VERGELEKEN

Aandeel werkloze personen van de beroepsbevolking in %; 2014–2017

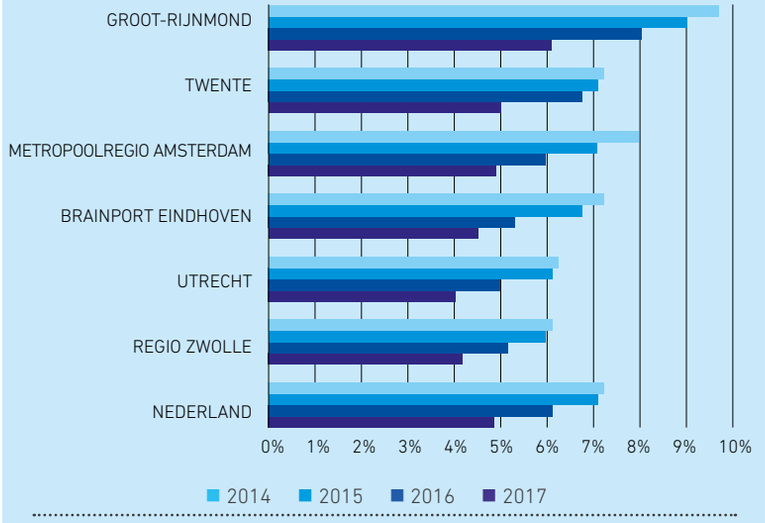

Bron: CBS, Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 2.3F

ONTSTANE VACATURES PER KWARTAAL IN DE ARBEIDSMARKTREGIO REGIO ZWOLLE*

In absolute aantallen (x 1.000); 2011-2e kwartaal -2018-2e kwartaal (per kwartaal)

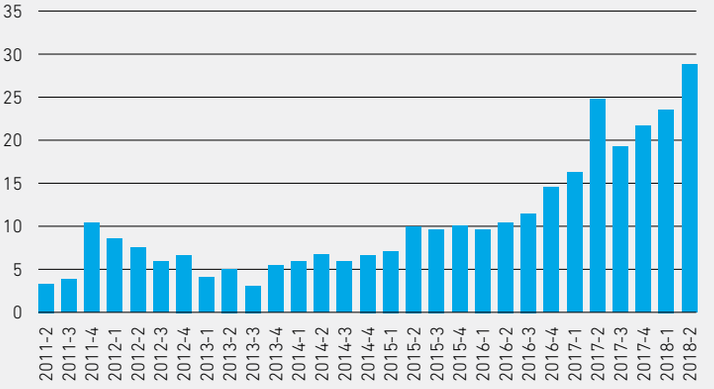

** Het betreft de vacatures die bekend zijn bij het UWV en gepubliceerd zijn op werk.nl.*

Bron: UWV (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

ontstane vacatures in de arbeidsmarktregio Regio Zwolle. De figuur maakt duidelijk dat vanaf eind 2016 de vraag naar arbeid nog eens extra is aangetrokken. Uit de 2017-editie van de Regio Zwolle Monitor bleek reeds dat veel werkgevers in de regio moeite hebben om vacatures te vervullen. Met de recente groei van het aantal vacatures lijkt dat het tekort aan geschikt personeel in de regio alleen maar nijpender is geworden.

2.4 SECTORSTRUCTUUR

Groot- en detailhandel grootste banenverschaffer

De vraagkant van de regionale arbeidsmarkt laat zich goed beschrijven aan de hand van de sectorale opbouw van de economie. In 2017 bood de economie van de Regio Zwolle plaats voor ruim 58.000 bedrijfsvestigingen. Al deze bedrijven samen zorgden voor een werkgelegenheid van 339.500 arbeidsplaatsen. Als gekeken wordt naar de verdeling van arbeidsplaatsen over verschillende sectoren (volgens de standaard bedrijfsindeling (SBI) van economische activiteiten[19]), dan is te zien dat in 2017 de meeste mensen werkten in de Groot- en detailhandelssector; met ruim 59.000 werknemers nam deze sector 17 procent van de werkgelegenheid in de Regio Zwolle voor zijn rekening. Een andere grote sector is Zorg en welzijn; met 53.000 arbeidsplaatsen had het een aandeel van 16 procent in de totale werkgelegenheid. De top drie van sectoren, in termen van aantal banen, wordt gecompleteerd door Industrie. De ruim 41.000 industriële banen zorgden voor 12 procent van de werkgelegenheid.

Industrie stuwende kracht van de regio

Regio's laten zich doorgaans typeren door de economische activiteiten waarin zij specifiek uitblinken. Dit zijn de activiteiten waarin zij sterk zijn. Deze specialisatie in bepaalde sectoren heeft te maken met de aanwezigheid van comparatieve voordelen. Met andere woorden, unieke lokale productiefactoren, zoals personeelskwalificaties, aanwezigheid van grondstoffen, geografische ligging, et cetera, bepalen de mate waarin een regio in staat is bepaalde goederen en diensten efficiënter te produceren dan elders. Een hoge mate van specialisatie in een bepaalde sector is een uiting van regionale productievoordelen en daarmee van concurrentiekracht.

De grootte van een sector, uitgedrukt in werkgelegenheid, zegt nog weinig over de mate van specialisatie van de betreffende sector, en dus de concurrentiekracht ten opzichte van de rest van Nederland. Om een indruk te krijgen van de mate van specialisatie van een sector, en dus de concurrentiekracht ten opzichte van de rest van Nederland, wordt de specialisatiegraad per sector berekend (ook wel het locatiequotiënt genoemd). De specialisatiegraad drukt de relatieve positie uit die elke sector in de Regio Zwolle inneemt ten opzichte van de Nederlandse economie. Het is de verhouding tussen het sectorale aandeel in de regionale economie in vergelijking met het nationale aandeel van die sector. In dit geval gaat het om het aandeel arbeidsplaatsen. De specialisatiegraad geeft zodoende de relatieve over- of ondervertegenwoordiging aan van een sector in de economie in de Regio Zwolle (in termen van arbeidsplaatsen). Een specialisatiegraad hoger dan 1 zegt dat de betreffende sector relatief oververtegenwoordigd is, ofwel dat er sprake is van een sterke concurrentiepositie op dit terrein.

Figuur 2.4b geeft een indruk van de economische sectorstructuur in 2017. Er is uitgegaan van de SBI-indeling. De verticale positie drukt de absolute omvang van de betreffende sectoren uit in aantal arbeidsplaatsen; het geeft weer in welke sectoren de werkgelegenheid in de Regio Zwolle zich concentreert (zie ook figuur 2.4a). De horizontale positie drukt de mate van specialisatie uit op basis van het aantal arbeidsplaatsen in de betreffende sectoren. Voor sectoren met een specialisatiegraad groter dan 1 geldt dat de Regio Zwolle daarin, ten opzichte van de rest van Nederland, een gunstige concurrentiepositie heeft.

Uit figuur 2.4b komt in eerste instantie het beeld boven drijven dat de economische structuur van de Regio Zwolle grote gelijkenissen vertoont met de structuur van Nederland als geheel; het merendeel van de sectoren ligt qua

FIGUUR 2.4A

WERKGELEGENHEID VAN DE REGIO ZWOLLE NAAR SECTOR (STANDAARD BEDRIJFSINDELING)[20]

Aantal arbeidsplaatsen per sector; 2017

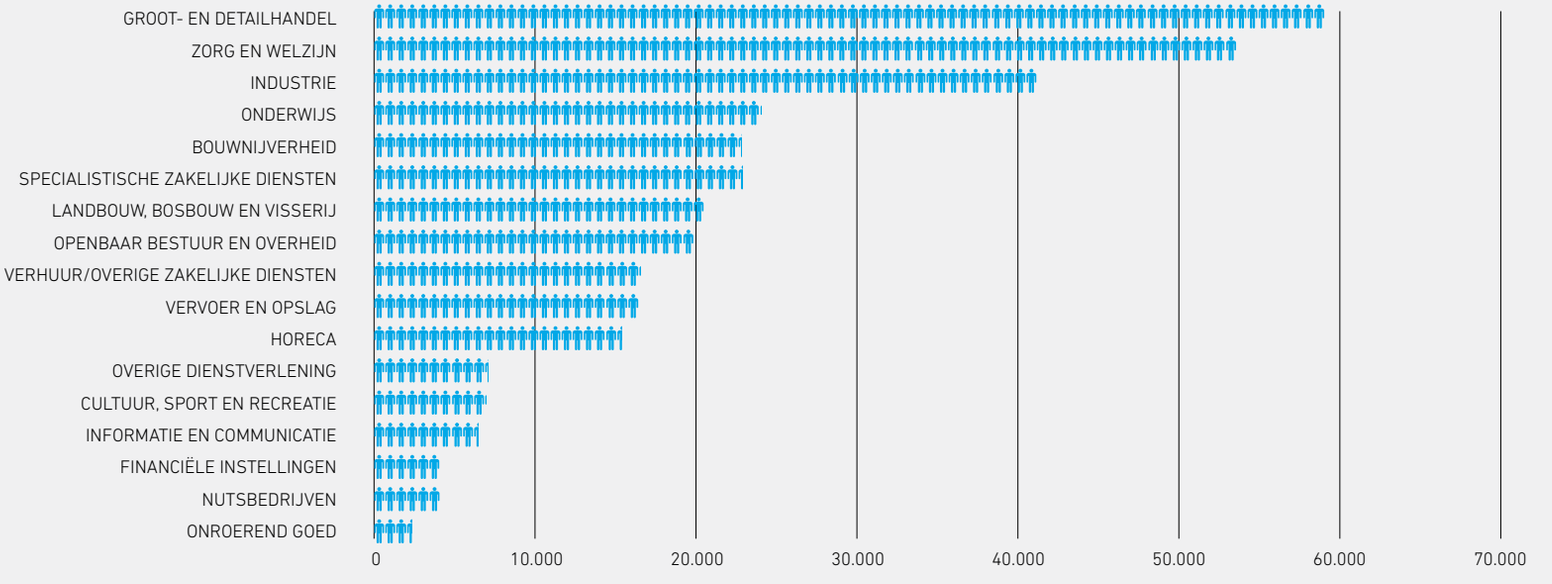

Bron: LISA (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

specialisatiegraad rond de 1. Weinig sectoren in de Regio Zwolle zijn relatief sterk oververtegenwoordigd dan wel sterk ondervertegenwoordigd. Uitzondering is de agrarische sector (Landbouw, bosbouw en visserij) met een specialisatiegraad van 2,3. Dan gaat het naast akker- en tuinbouw en veeteelt, ook over de hoofdzakelijk op Urk gevestigde visserijsector. In 2017 was 6 procent van het totaal aantal arbeidsplaatsen in de Regio Zwolle te vinden in de sector Landbouw, bosbouw en visserij. In de rest van Nederland was dit aandeel 2,5 procent. Voor de overige sectoren rechts van de verticale stippellijn geldt eveneens dat ze qua aantal banen, hoewel in veel mindere mate dan Landbouw, bosbouw en visserij, bovengemiddeld vertegenwoordigd zijn in de Regio Zwolle. Dit zijn sectoren waarin de regio een (licht) concurrentievoordeel heeft. Waar de Regio Zwolle in economische zin niet in uitblinkt zijn de commerciële dienstverlenende sectoren. Deze sectoren liggen allemaal links van de verticale stippellijn; het duidt op een ondervertegenwoordiging van deze sectoren, en dus beperkte productievoordelen, in vergelijking met heel Nederland.
Daarentegen ligt het zwaartepunt van de regionale werkgelegenheid niet in de agrarische sector, de sector waarin de Regio Zwolle, ten opzichte van Nederland, bovengemiddeld gespecialiseerd is. Als wordt gekeken naar de positie van de sectoren ten opzichte van de verticale as, dan blijkt dat de regionale werkgelegenheid zich met name concentreert in de sectoren Groot- en detailhandel, Zorg en welzijn en Industrie. Bij elkaar nemen deze drie sectoren 45 procent van de werkgelegenheid in de Regio Zwolle voor hun rekening en vormen hiermee een belangrijk fundament voor de regionale economie. Daarbij springt Industrie extra in het oog. De grote bijdrage aan de werkgelegenheid gepaard met een bovengemiddeld hoge specialisatiegraad maakt dat deze sector een stuwende kracht is in de economie van Regio Zwolle.

Focus op zes regionale speerpunten

In de gezamenlijke economische agenda voor de regio, *Economische agenda Regio Zwolle 2018–2022,* krijgen zes als sterk en/of kansrijk geachte sectoren extra aandacht, namelijk Agro & Food, E-commerce, Health & Care, Kunststoffen, Logistiek en Vrijetijdseconomie. Deze regionale speerpuntsectoren sluiten qua afbakening aan op hun nationale evenknie, de nationale topsectoren, of kennen in sommige gevallen (E-commerce, Health & Care, Kunststoffen en Vrijetijdseconomie) een eigen definitie passend bij het regionale

FIGUUR 2.4B

SECTORSTRUCTUUR VAN DE REGIO ZWOLLE (STANDAARD BEDRIJFSINDELING)[21]

Specialisatiegraad op basis van arbeidsplaatsen (horizontale as) en aantal arbeidsplaatsen per sector (verticale as); 2017

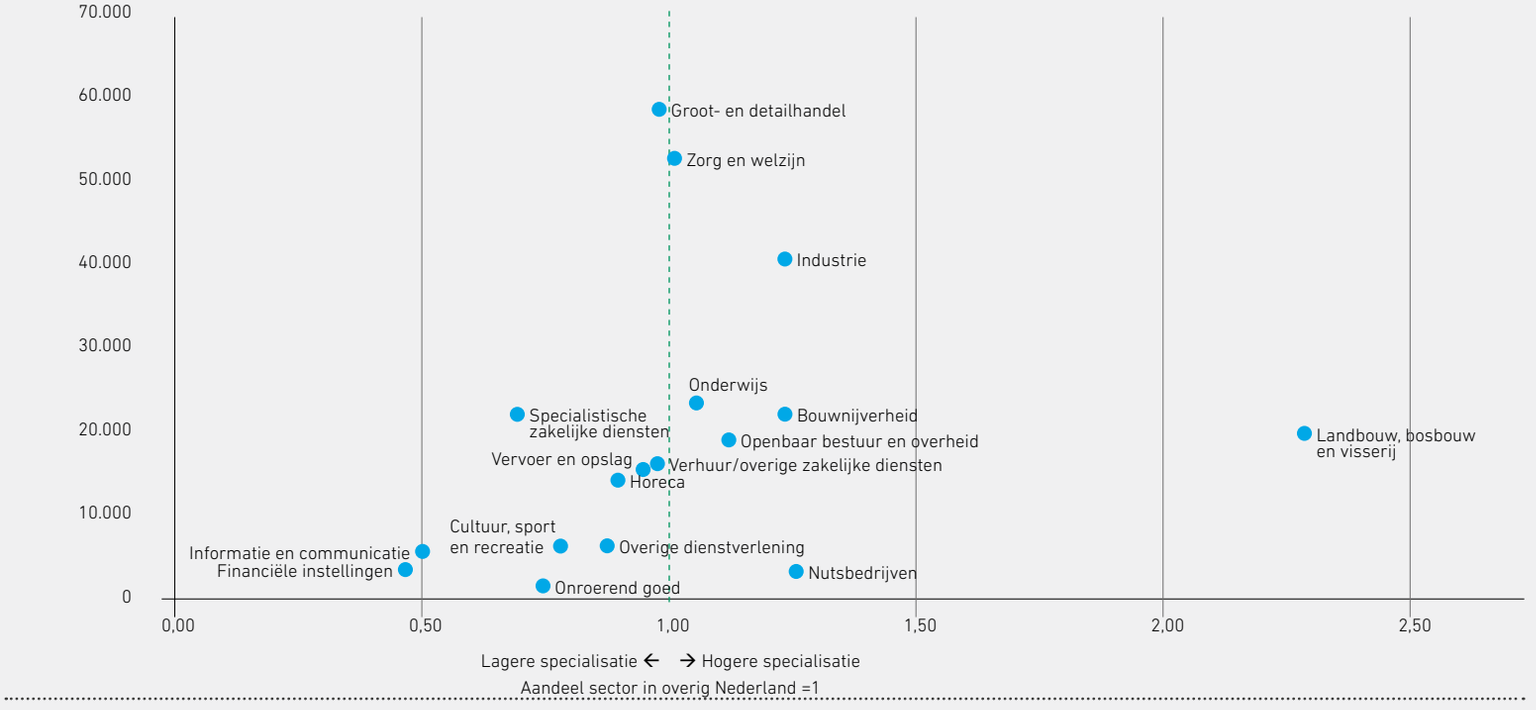

Bron: LISA (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

schaalniveau en de economische structuur van de regio.[23, 24] In 2017 zijn ruim 135.000 mensen in de Regio Zwolle werkzaam in één van de zes regionale speerpuntsectoren. Dit komt overeen met ruim 40 procent van de totale regionale werkgelegenheid, waarmee de speerpuntsectoren een belangrijk stempel drukken op de regionale economie.

In figuur 2.4c is afgebeeld hoe de economie in termen van regionale speerpuntsectoren is samengesteld. Het laat zien hoe groot een speerpuntsector is, in termen van aantal arbeidsplaatsen (verticale as). De horizontale positie drukt de mate van specialisatie uit op basis van het aantal arbeidsplaatsen in de betreffende speerpuntsectoren. Voor sectoren met een specialisatiegraad groter dan 1 geldt dat deze bovengemiddeld aanwezig is in de Regio Zwolle, ten opzichte van de rest van Nederland. Dan is er sprake van een gunstige concurrentiepositie.

In het oog springt dat bijna alle regionale speerpunten op of rechts van de verticale stippellijn gepositioneerd zijn, wat de keuze om extra in te zetten op deze sectoren tot op zekere hoogte legitimeert. Alleen Vrijetijdseconomie blijkt, qua aantal banen, iets onder het gemiddelde te liggen in vergelijking met Nederland als geheel. Met ruim 22.000 banen is de vrijetijdseconomie evengoed een belangrijke sector voor de Regio Zwolle. Het is een brede sector die zijn basis vindt in recreatie en toerisme, maar ook afhankelijk is van de (historische) steden, landschapswaarde en aanwezig natuurschoon. Onder Vrijetijdseconomie vallen deelsectoren zoals cultuur, recreatie, logiesverstrekking, sport en handel in sport- en reisartikelen.[25]

FIGUUR 2.4C
SECTORSTRUCTUUR VAN DE REGIO ZWOLLE (REGIONALE SPEERPUNTEN)

Specialisatiegraad op basis van arbeidsplaatsen (horizontale as) en aantal arbeidsplaatsen per speerpuntsector (verticale as); 2017

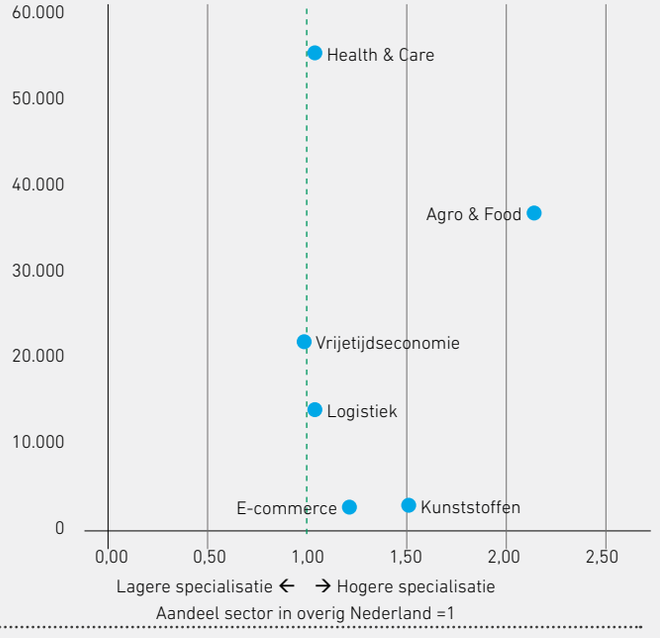

Bron: LISA (bewerking: Provincie Overijssel en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Van de regionale speerpunten is Agro & Food in termen van aantal arbeidsplaatsen verhoudingsgewijs het sterkst oververtegenwoordigd in de Regio Zwolle. Er is sprake van een hoge mate van specialisatie waarmee uiting wordt gegeven aan regionale productievoordelen en daarmee een bepaalde mate van concurrentiekracht. lets wat ook naar voren komt bij de agrarische sector, wanneer de regionale economie wordt ingedeeld volgens de SBI-indeling (zie figuur 2.4b). Anders is dat Agro & Food een veel breder palet aan activiteiten bestrijkt dan de traditionele agrarische sector. Hierdoor brengt dit regionale speerpunt een groot aantal arbeidsplaatsen voort (circa 37.000), waarmee het belang van deze sector voor de regio onderstreept wordt. Een ander fundament onder de regionale economie is Health & Care. Hoewel dit regionale speerpunt verhoudingsgewijs nipt bovengemiddeld aanwezig is in de regio, verschaft het werk aan ruim 56.000 mensen. Binnen Health & Care ligt in de Regio Zwolle de focus vooral op de component 'care', oftewel welzijnszorg (onder andere verpleging, verzorging en maatschappelijke dienstverlening). Activiteiten die onder de noemer care vallen, volgens de SBI-indeling, standaard ingedeeld in de sector Zorg en welzijn. Met 53.000 arbeidsplaatsen was dat in 2017 één van de grootste sectoren in de Regio Zwolle (zie figuur 2.4a). Ook iets bovengemiddeld aanwezig, in vergelijking met Nederland, is de sector Logistiek. Deze sector biedt werkt aan ruim 14.000 mensen. Het is een belangrijke ondersteunende sector in de regio. Uit de 2015-editie van de Regio Zwolle Monitor bleek reeds dat de logistieksector sterk verweven is met verladende sectoren in de regio en daarmee fungeert als bloedsomloop van de de regio.[26]

Een sector die ruim bovengemiddeld aanwezig is, in vergelijking met de rest van Nederland, is Kunststoffen. Met 2.700 arbeidsplaatsen is het echter wel het kleinste regionale speerpunt, in termen van werkgelegenheid.[27] In dezelfde orde van grootte ligt het aantal arbeidsplaatsen van de sector E-commerce; ruim 2.900. Het regionale speerpunt E-commerce draait om twee soorten activiteiten: online-retail en dienstverlening aan webwinkels.[28] Op basis het aantal arbeidsplaatsen is deze sector oververtegenwoordigd in de Regio Zwolle. E-commerce en Kunststoffen hebben met elkaar gemeen dat ze aansluiten bij ontwikkelingen op het vlak van bijvoorbeeld digitalisering en 3D-printing, waarin het specifieke potentieel van deze sectoren schuilt. En dit potentieel beperkt zich niet tot deze twee specifieke sectoren. Ontwikkelingen op het gebied van e-commerce en kunststoffen stimuleren en faciliteren vernieuwing in andere sectoren.

2.5 REGIONALE SAMENHANG

Twee-derde van de inwoners met baan werkt in de Regio Zwolle

Pendel tussen woon- en werkplaats is een indicator die uitdrukking geeft aan de samenhang binnen een regio, maar ook tussen regio's. Het is één van de mechanismen om de vraag naar en het aanbod van arbeid op elkaar aan te laten sluiten. Lokale mismatches tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kunnen door pendel (deels) worden tenietgedaan. Uit de figuren 2.5a en 2.5b is op te maken dat eind 2016 de balans tussen arbeidsvraag en -aanbod voor de Regio Zwolle negatief was. Gemeten over de gehele maand december van 2016, kwamen dagelijks gemiddeld 84.900 personen naar de Regio Zwolle om te werken. Daar stonden 105.500 'uitgaande' werkzame inwoners tegenover (inwoners die buiten de Regio Zwolle werken). Per saldo leverde dit een negatieve woon-werkbalans van 20.600 personen op. In 2015 sloeg de woon-werkbalans iets negatiever uit; de uitgaande pendel oversteeg toen de inkomende pendel met 24.600 personen.

Ruim 67 procent van de werkzame beroepsbevolking woonachtig in de Regio Zwolle bleek ook binnen de Regio Zwolle te werken. Hiervan werkten ruim 130.000 inwoners in de eigen woongemeente, terwijl 82.000 werkende inwoners elders in de Regio Zwolle werkten. Bleef over een groep van 105.500 personen die buiten de Regio Zwolle werkte (zie figuur 2.5a). Van deze uitgaande pendel werkte 26 procent in het deel van de provincie Gelderland, dat niet behoort bij de Regio Zwolle. Hierna volgen Overijssel, Drenthe en Flevoland als werkprovincies voor werknemers uit de Regio Zwolle. Ook hierbij gaat het om de gedeelten van de betreffende provincies die niet onderdeel zijn van de Regio Zwolle.

Andersom is te zien dat in de Regio Zwolle 29 procent van de banen vervuld werd door werknemers van buiten de regio (zie figuur 2.5b). De gemeenten van Overijssel en Drenthe die niet behoren tot de Regio Zwolle waren de belangrijkste herkomstgebieden van werknemers van buiten de regio, op de voet gevolgd door Gelderland en Friesland. De Regio Zwolle bleek daarmee een relatief grote aantrekkingskracht te hebben op werknemers uit Noord- en Oost-Nederland. Daarentegen was Flevoland (het deel dat geen onderdeel is van de Regio Zwolle) als aangrenzende provincie een stuk minder georiënteerd op de Regio Zwolle.

Aan de inkomende en uitgaande pendelcijfers valt af te leiden dat de omvang van de forensenstroom, en daarmee de samenhang in de regio, afhankelijk is van respectievelijk de grootte van de herkomstlocatie (de woonregio) en

FIGUUR 2.5A

WERKREGIO VAN WERKZAME INWONERS UIT DE REGIO ZWOLLE

Verdeling van werkzame inwoners uit de Regio Zwolle naar werkbestemming in %; december 2016

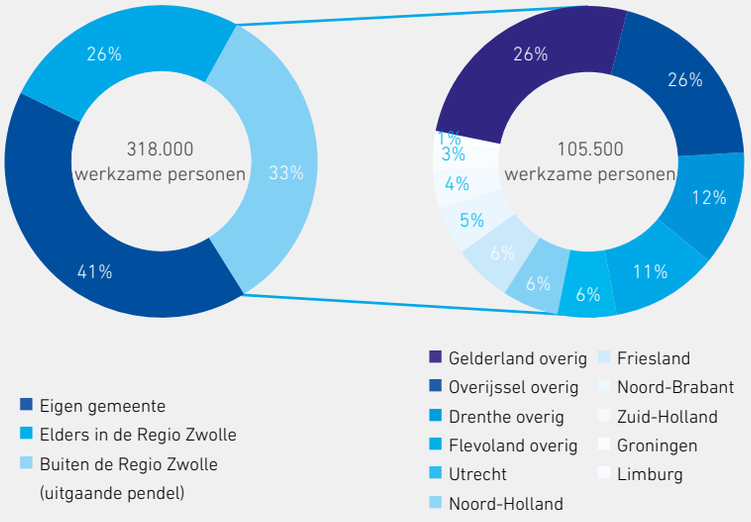

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 2.5B

WOONREGIO VAN DE IN DE REGIO ZWOLLE WERKZAME PERSONEN

Verdeling van in de Regio Zwolle werkzame personen naar woonregio in %; december 2016

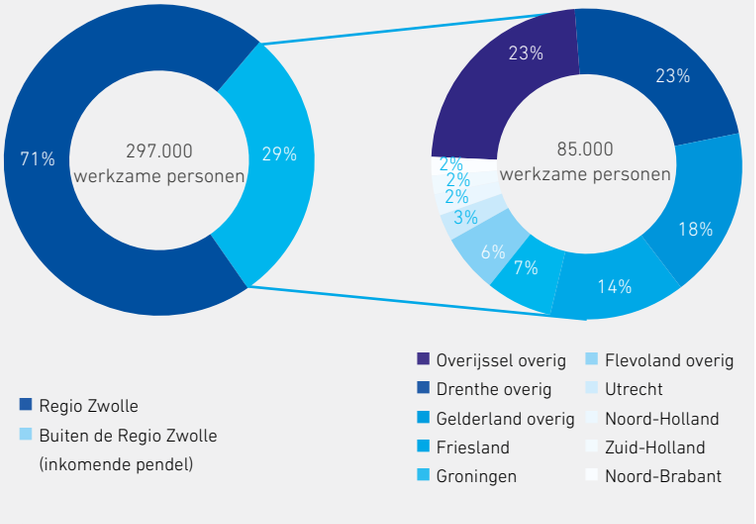

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Lees verder op pagina 46

MacBook Pro

‘PROFESSIONELE CREATIVITEIT SPEELT EEN STEEDS GROTERE ROL IN DE REGIO’

COBY ZANDBERGEN, VOORZITTER VAN HET COLLEGE VAN BESTUUR BIJ CIBAP

De sector Creatieve Industrie levert een aanzienlijke bijdrage aan de groei in de Regio Zwolle. Binnen ondernemingen zijn de ‘creatieven’ de aanjagers van ideeën en innovaties. De creatieve opleidingen hebben een sterke aantrekkingskracht op de werknemers van de toekomst. Culturele ***eye catchers*** als Museum de Fundatie zorgen voor een aangenaam leefklimaat. En technologische ontwikkelingen worden pas interessant als er creatief wordt nagedacht over mogelijke toepassingen. Mede dankzij de sector Creatieve Industrie kan de Regio Zwolle uitblinken op zowel economisch, technisch als cultureel gebied.

‘De vooroordelen over de Creatieve Industrie zijn behoorlijk hardnekkig’, aldus Coby Zandbergen, voorzitter van het College van Bestuur bij Cibap. ‘Het is een topsector die breed inzetbaar is en waar zowel beeldende kunst en vormgeving als ICT, softwareontwikkeling en E-commerce onder vallen. Het draait altijd om ontwerp en toegankelijkheid. Hierdoor zijn we samen met Agri-Food, Bouw, Energietransitie, Horeca, Transport en Logistiek en Zorg en Welzijn een van de sterke en kansrijke sectoren in de Regio Zwolle.’

Baanbrekende ideeën

Yillmaz Schoen, CEO bij Tradecast TV, is het met Coby eens. ‘In de markt zie je de tendens dat grote ondernemingen steeds vaker de noodzaak van creatieve inbreng inzien. Creatieve medewerkers zorgen namelijk voor dynamiek en innovatieve ideeën. Op het gebied van reclame, vormgeving en communicatie, maar het gaat veel verder. Technologisering bijvoorbeeld wordt pas spannend en interessant als er creatieve toepassingen worden bedacht waarmee een bedrijf kan excelleren. Denk aan Boyan Slat en zijn opruimsysteem voor de plastic soep, de logistieke oplossing en de verkoop via E-commerce bij Wehkamp of de klimaatsensor van Cloud Garden. Aan al deze baanbrekende innovaties ligt een creatief idee ten grondslag.’ Coby Zandbergen: ‘En daarom speelt professionele creativiteit een steeds grotere rol in de regio. Bij ondernemingen, maar bijvoorbeeld ook als het gaat om de Human Capital Agenda voor de Regio Zwolle.’

V.l.n.r. Yillmaz Schoen van Tradecast TV en Coby Zandbergen en Cor de Koning van Cibap.

Toegevoegde waarde

Coby Zandbergen: ‘Het gaat namelijk goed met onze regio, maar het kan nog beter. Voorwaarde is wel dat er genoeg en kwalitatief goede werknemers voorhanden zijn. In de Human Capital Agenda wordt beschreven hoe de belangrijkste sectoren in de Regio Zwolle samen kunnen bijdragen aan de beschikbaarheid van gekwalificeerde mensen, waarbij iedereen meedoet en elk talent telt en mensen en systemen wendbaar zijn, zodat snel kan worden ingespeeld op ontwikkelingen en veranderingen in de werkzaamheden. De sector Creatieve Industrie is wat dat betreft op diverse vlakken van toegevoegde waarde.’

Creatieve aantrekkingskracht

Yillmaz Schoen: ‘Ten eerste hebben de creatieve opleidingen binnen de acht Zwolse mbo- en hbo-instellingen een aantrekkingskracht op jongeren. Zij krijgen de kans om zich te ontwikkelen en een loopbaan op te starten en voelen zich daar-

‘IN DE MARKT ZIE JE DE TENDENS DAT GROTE ONDERNEMINGEN STEEDS VAKER DE NOODZAAK VAN CREATIEVE INBRENG INZIEN.’

Yiilmaz Schoen, CEO bij Tradecast TV

door verbonden aan de stad Zwolle en de regio. Ook op cultureel vlak zorgen ***eye catchers*** als Waanders in de Broeren, het Bevrijdingsfestival en Museum de Fundatie met die prachtige exposities ervoor dat mensen van heinde en verre naar Zwolle komen. Daar mogen we trots op zijn. Dit alles zorgt ervoor dat de regio bekend wordt bij de potentiële werknemers.'

21e-eeuwse vaardigheid

'Ook kan de Creatieve Industrie van betekenis zijn voor de ontwikkeling van de meest belangrijke vaardigheid van de 21e-eeuw; het kunnen meebewegen met de steeds snellere veranderingen op het gebied van werk', aldus Cor de Koning, directeur Onderwijs & Ondernemerschap bij Cibap. 'In de loop van de jaren is de betekenis van het woord creativiteit sterk veranderd. Eerder zat creativiteit in de hoek van 'leuk bezig zijn', maar tegenwoordig wordt creativiteit gezien als een topcompetentie die je nodig hebt om überhaupt aan de bak te komen en te blijven.' Yillmaz Schoen: 'Het is niet zo dat iedereen altijd super creatief moet zijn, maar je moet wel mee kunnen in de vaart der volkeren. Onze sector kan studenten en werknemers daarbij helpen.'

'EERDER ZAT CREATIVITEIT IN DE HOEK VAN "LEUK BEZIG ZIJN", MAAR TEGENWOORDIG WORDT CREATIVITEIT GEZIEN ALS EEN TOPCOMPETENTIE DIE JE NODIG HEBT OM ÜBERHAUPT AAN DE BAK TE KOMEN EN TE BLIJVEN.'

Cor de Koning, Directeur Onderwijs & Ondernemerschap bij Cibap.

De sectortafel Creatieve Industrie

Coby Zandbergen: 'Als programmamanagers van de sectortafel Creatieve Industrie kijken Yillmaz en ik hoe we onze tafel op zo'n manier kunnen inrichten, dat we de Human Capital Agenda op orde krijgen en de Regiodeal met de overheid een stapje dichterbij komt.' Cor de Koning: 'We inventariseren welke knelpunten er bij de verschillende sectoren zitten en kijken hoe we van betekenis kunnen zijn bij het bedenken en realiseren van oplossingen. Bovendien willen we zogezegd inspelen op de toename van technologisering, zodat studenten en werknemers weten waarmee ze te maken krijgen en hoe daar mee om te gaan. Dat is aan de ene kant een uitdaging, maar aan de andere kant tegelijkertijd ook een kans.' Coby Zandbergen: 'Daarnaast willen we aan aantal spraakmakende bedrijven uit de Creatieve Industrie naar voren schuiven als ambassadeurs. Zij weten wat er speelt en kunnen signalen doorgeven, zodat we hier als sectortafel op kunnen reageren en oplossingen kunnen bedenken. Bijvoorbeeld in de vorm van samenwerkingen.'

De Creatieve Campus

Coby Zandbergen: 'Een mooi voorbeeld van zo'n samenwerking is de realisatie van de Creatieve Campus in de Spoorzone in Zwolle. In 2025 willen we de creatieve opleidingen van Cibap, een tweede vestiging van Museum De Fundatie en diverse ondernemers uit de creatieve sector bundelen in het voormalige postkantoor in de Spoorzone. Ook ArtEZ is geïnteresseerd in het gebied voor hun locatie. Op deze manier creëren we een creatieve plek waar onderwijs, onderzoek, werken, studeren, ontwikkelen en produceren aan elkaar worden gekoppeld. De kunstwerken van De Fundatie zullen de aanwezigen inspireren en duiding geven aan het tijdperk waarin we leven. En de campus zal als een magneet op de regio werken, zodat stakeholders samen innovatieve ontwikkelingen initiëren waar de hele regio baat bij heeft.'

Be good and tell it

Yillmaz Schoen: 'Voor nu is het vooral zaak om de nuchterheid van ons af te gooien en te laten zien waar we als Regio Zwolle goed in zijn. We hebben zoveel moois in onze regio te bieden, dat mag de buitenwereld best weten. En wie kunnen dit beter in woord en beeld vertellen dan de creatievelingen?'

van de grootte van de bestemmingslocatie (de werkregio). Daarbij speelt de afstand tussen de woon- en werkregio een bepalende rol: hoe dichterbij des te meer pendel. Uitzondering hierop vormde de inkomende pendel uit Flevoland (het deel dat niet tot de Regio Zwolle behoort). Toch vonden per saldo de grootste forensenstromen binnen de Regio Zwolle plaats. Het duidt erop dat veel inwoners uit de verschillende gemeenten zich verplaatsen naar werk in andere delen van de Regio Zwolle. Gedetailleerde informatie over de mate waarin de vraag naar en het aanbod van arbeid in de gemeenten met elkaar overeenkwamen (woon-werkbalans) en de pendelstromen in 2016 (woon-werkverkeer) zijn opgenomen in de bijlagen 1 en 2.

Knelpunten in wegennet beïnvloeden baanbereikbaarheid

Bereikbaarheid en nabijheid zijn belangrijke bepalende factoren van economisch succes. Door zijn geografische ligging tussen de Randstad en Duitsland heeft de regio een bijzondere positie in Nederland (zie onder meer de analyse in hoofdstuk 1.4 over de wederuitvoerfunctie van de regio). En bereikbaarheid en nabijheid lijken in de loop van de tijd alleen maar belangrijker te worden, gegeven de hiervoor beschreven verhuisbewegingen en forensenbewegingen die zich steeds sterker richten op de gemeente Zwolle als kerngemeente van de regio.

FIGUUR 2.5C

BEREIKBAARHEID GEMEENTEN REGIO ZWOLLE

Overzicht verschillende indicatoren van de (baan)bereikbaarheid van Regio Zwolle gemeenten

Gemeente	Reistijd naar Zwolle per auto (buiten spits) in minuten	Reistijd naar Zwolle per auto (in spits) in minuten	Per auto bereikbare banen in 40 minuten (x1.000; buiten spits)	Per auto bereikbare banen in 40 minuten (x1.000; in spits)	Fileverlies
Zwolle	0,0	0,0	1420	731	49%
Staphorst	12,7	16,2	1263	639	49%
Dalfsen	14,7	19,5	904	557	38%
Hattem	14,1	19,6	1206	622	48%
Oldebroek	17,3	22,3	1106	533	52%
Olst-Wijhe	18,8	23,2	747	434	42%
Meppel	18,3	23,6	1153	567	51%
Heerde	18,4	24,2	1262	572	55%
Ommen	21,7	27,9	995	587	41%
Kampen	21,2	28,1	980	449	54%
Zwartewaterland	25,1	29,7	719	397	45%
Elburg	23,0	29,8	767	327	57%
Raalte	22,4	29,9	1007	417	59%
De Wolden	25,1	31,3	1117	801	28%
Steenwijkerland	26,7	33,1	1024	573	44%
Westerveld	33,6	40,1	967	446	54%
Dronten	30,0	41,1	938	394	58%
Noordoostpolder	32,8	42,8	1100	495	55%
Hardenberg	36,5	47,6	760	553	27%
Urk	38,9	48,6	721	239	67%
Utrecht	61,7	98,7	2577	1057	59%
Eindhoven	92,5	124,2	1943	1068	45%
Amsterdam	82,4	128,7	2380	1196	50%
Rotterdam	93,2	139,6	3476	1520	56%
Den Haag	99,4	142,7	2823	1067	62%

Bron: VU Amsterdam.

In deze editie van de Regio Zwolle Monitor is gebruik gemaakt van big data die inzicht geven in de reistijden tussen gemeenten. Daarbij wordt gekeken naar reistijd per auto (zonder files en met de gemiddelde filedruk in de spits) tussen alle gemeenten in Nederland. In combinatie met gegevens over de verdeling van werkgelegenheid in Nederland over de gemeenten kan met deze gegevens inzicht worden gegeven in: (i) de logica van de regionale indeling van de Regio Zwolle, (ii) de toegang van de nationale arbeidsmarkt vanuit de gemeenten die tezamen de Regio Zwolle vormen, en (iii) het verlies aan toegang tot banen ten gevolge van fileproblematiek.[29]

Een veel gehanteerd concept in de bereikbaarheidsliteratuur is het zogenaamde Daily Urban System. Hier is gekozen om het *Daily Urban System* van de Regio Zwolle te definiëren als de gemeenten die binnen 40 minuten met de auto bereikbaar zijn vanuit de centrumgemeente Zwolle. De gehanteerde grens is een veelgebruikte grens die correspondeert met een reistijd (enkele reis) die mensen grosso modo acceptabel vinden. Volgens dit criterium is te zien dat in de spits de gemeenten Westerveld, Dronten, Noordoostpolder, Hardenberg en Urk buiten het Daily Urban System van de gemeente Zwolle vallen. Zonder file vallen alle gemeenten die momenteel tot de Regio Zwolle horen binnen het gebied. Op basis hiervan kan gesteld worden dat de huidige regionale indeling het schaalniveau is dat de regio past, het is één Daily Urban System. Als er wordt gekeken naar de gemeenten die niet tot de Regio Zwolle behoren maar wel in de spits binnen 40 minuten bereikbaar zijn, dan zijn de gemeenten Epe, Nunspeet en Harderwijk ook te kwalificeren als onderdeel van het Daily Urban System van Zwolle. Hoogeveen behoort ook tot de gemeenten die binnen 40 minuten te bereiken is vanuit Zwolle. Sinds 1 oktober 2018 maakt Hoogeveen deel uit van de Regio Zwolle. Met deze gebiedsuitbreiding is echter nog geen rekening gehouden ten tijde van het onderzoek dat is uitgevoerd voor deze editie van de Regio Zwolle Monitor.

Vervolgens is het interessant om met hetzelfde criterium van 40 minuten reistijd met de auto te bekijken hoeveel banen in Nederlandse gemeenten bereikbaar zijn vanuit de gemeenten in de Regio Zwolle. Bereikbaarheid van (goedbetaalde) banen bepaalt namelijk voor ongeveer 30 procent de aantrekkelijkheid van de plek.[30] Figuur 2.5c laat duidelijk de kernpositie van Zwolle zien met bijna anderhalf miljoen banen die binnen 40 minuten zijn te bereiken. Vanuit de gemeente Zwartewaterland zijn slechts 719 duizend banen bereikbaar binnen 40 minuten. Vervolgens kan ook worden gekeken naar de complexiteit van het bereiken van deze banen in de spits. Dat geeft een indruk van de knelpunten in het wegennetwerk. De gemeenten Urk, Elburg, Dronten en Raalte blijken dan relatief lastig toegang te hebben tot de potentiële banen (met een verlies aan bereikbare banen in 40 minuten met meer dan 55 procent).

Als Zwolle wordt vergeleken met andere grootstedelijke gebieden dan blijkt dat de arbeidsmarkt beduidend kleiner is dan in de regio's Eindhoven, Utrecht, Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. In de Randstad is te zien dat met name Den Haag forse problemen met bereikbaarheid heeft, blijkend uit het forse verschil van het aantal banen dat is te bereiken binnen 40 minuten zonder en met file (fileverlies van 62 procent).

2.6 VASTGOEDMARKTEN

Woningmarkt herstelt zich verder

Net als in de rest van Nederland is in 2017 de gemiddelde koopsom van bestaande koopwoningen in de Regio Zwolle fors gestegen ten opzichte van het voorgaande jaar (zie figuur 2.6a). Maar met een gemiddelde stijging van €19.000 stegen de woningprijzen in Nederland een stuk harder dan in de Regio Zwolle, waar de gemiddelde stijging €15.000 bedroeg. Het heeft ertoe geleid dat de prijzen verder uit elkaar zijn komen te liggen, terwijl een jaar eerder de woningmarkt in de Regio Zwolle juist aan een inhaalslag leek begonnen; de gemiddelde landelijke en regionale transactieprijzen waren toen naar elkaar toe gekropen. Het geconstateerde verschil geeft eens te meer aan dat de ontwikkeling van de prijzen samenhangt met de lokale verhouding tussen vraag en aanbod.

Anders dan de ontwikkeling van de transactieprijzen, overtrof de groei van het aantal woningtransacties in de Regio Zwolle de landelijke groei van het aantal woningtransacties. In 2017 zijn 9.800 transacties geregistreerd in de Regio Zwolle. Hiermee nam het aantal transacties met 17 procent toe ten opzichte van een jaar eerder. Over dezelfde periode steeg landelijk het aantal transacties met 13 procent. Zowel in termen van prijzen als aantal transacties, is een niveau bereikt dat de situatie van voor de crisis op de woningmarkt (in 2008) overstijgt.

FIGUUR 2.6A

ONTWIKKELING GEMIDDELDE KOOPSOM EN AANTAL TRANSACTIES IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Gemiddelde koopsom in euro's (linkeras) en Index (2007=100) aantal transacties (rechteras); 2007–2017

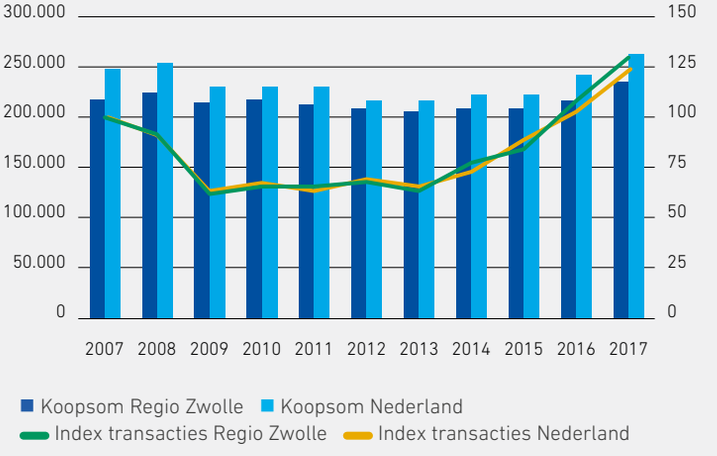

Bron: Kadaster (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Dat de woningmarkt in de Regio Zwolle zich verder herstelt, blijkt ook uit het aanbod bestaande koopwoningen (zie figuur 2.6b). Dit is namelijk sinds het hoogtepunt in het laatste kwartaal van 2012 gedaald van circa 10.000 woningen en appartementen naar ruim 3.700 in het tweede kwartaal van 2018. Dit is een afname van 63 procent. Sinds 2013 is het aanbod bestaande koopwoningen elk kwartaal afgenomen. Wanneer deze ontwikkeling wordt afgezet tegen die van Nederland als geheel, dan is te zien dat het herstel in Nederland gemiddeld genomen iets sterker is geweest dan het herstel in de gemeenten die de Regio Zwolle vormen.

Duidelijk verschil tussen prestaties gemeentelijke woningmarkten

Figuur 2.6c bevat de door BPD Ontwikkeling ontwikkelde 'hittekaart van de woningmarkt'. De kaart geeft de variatie in de marktomstandigheden op de gemeentelijke koopwoningmarkten in de Regio Zwolle weer. Zo wordt in één oogopslag zichtbaar welke gemeenten in de Regio Zwolle gekenmerkt worden door een sterke dan wel minder sterke woningmarkt (zie tekstbox).

Aan de hand van de hittekaart kan een ranking van populaire woonsteden in Nederland worden gemaakt. Het blijkt dat begin 2018 de top-3 wordt gevormd door Amsterdam, Utrecht en Den Haag. Deze gemeenten worden op de voet gevolgd door Rotterdam, Diemen, Haarlem, Eindhoven, Breda, Nijmegen en Amersfoort. Zwolle staat op plek 25 en schaart zich daarmee onder de 10 procent 'beste' gemeenten. In de regio scoren naast Zwolle de

HITTEKAART WONINGMARKT

BPD Ontwikkeling heeft de zogeheten hittekaart van de woningmarkt ontwikkeld. Deze hittekaart geeft de variatie in de marktomstandigheden op de gemeentelijke koopwoningmarkten weer. Aan de hand van de hittegraad is af te leiden welke gemeenten gekenmerkt worden door een sterke dan wel minder sterke woningmarkt. De hittegraad is een samengestelde score die bestaat uit het marktvolume in een bepaald jaar, gecombineerd met de toekomstige huishoudensgroei tot 2025 in een gemeente. Het marktvolume in de bestaande markt is berekend door het aantal koopwoningtransacties te vermenigvuldigen met de gemiddelde koopprijs. Om te voorkomen dat de omvang van een gemeente te zwaar telt, wordt gecorrigeerd door het marktvolume te delen door de voorraad koopwoningen. Een hoge score op de hittekaart kenmerkt zich door hoge prijzen en/of veel huizenverkopen, maar ook een sterke (verwachte) huishoudensgroei.

De kaart is een belangrijke graadmeter in de vastgoedbranche die marktpartijen richting geeft in de afweging waar te investeren. Prijs- en transactiegegevens zijn afkomstig van het Kadaster. Het CBS is leverancier van data over de omvang van de woningvoorraad en de verwachte huishoudensontwikkeling.

FIGUUR 2.6B

ONTWIKKELING AANGEBODEN KOOPWONINGEN IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

In absolute aantallen (linkeras) en Index 2009-1e kwartaal=100 (rechteras); 2009–2018/2e kwartaal (per kwartaal)

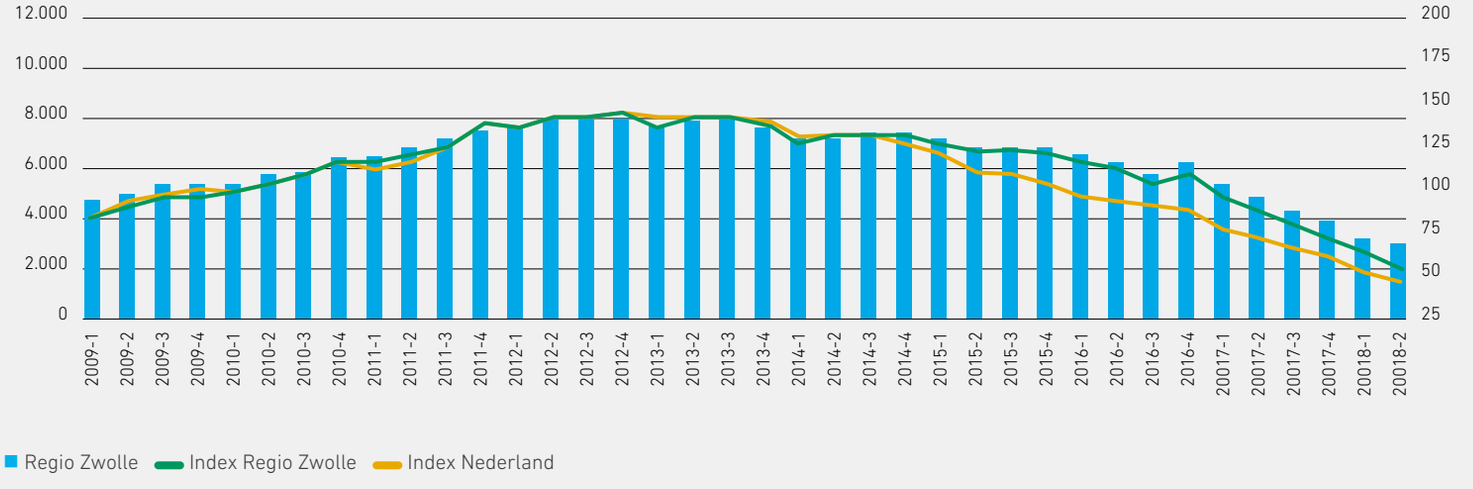

Bron: Huizenzoeker.nl/ABF Research (bewerking: BPD Ontwikkeling en Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

gemeenten Dronten, Meppel en Kampen relatief goed. De Hittekaart 2018 laat zien dat de druk op de woningmarkt verder is toegenomen ten opzichte van 2017. De nationale hittekaart laat ook zien dat de vraag op de woningmarkt zich geleidelijk als een olievlek verder uitbreidt van de grote steden naar gebieden ten noorden, oosten en zuiden van de Randstad.

Het beeld dat uit de Hittekaart 2018 naar voren komt, toont dat de rol van de aanwezigheid van goede infrastructuur in belangrijke mate bepalend is voor de meerwaarde van een woonregio; de meest kansrijke gemeenten worden verbonden door belangrijke verkeersaders. Deze bevindingen onderstrepen het belang van een gunstige ligging ten opzichte van de Randstad en de aanwezigheid van hoogwaardige infrastructuur. Door bijvoorbeeld de aanleg van de Hanzelijn is de bereikbaarheid van Dronten vanuit de Randstad, maar ook vanuit Zwolle, substantieel toegenomen. Aan de andere kant kunnen enkele gemeenten in de Regio Zwolle, op basis van de hittekaart, getypeerd worden als zwakkere woningmarkten. Met name de gemeenten Ommen, Staphorst en Westerveld laten lage scores zien.

Een andere manier om de variatie in de regionale koopwoningmarkt te illustreren is het weergeven van de gemiddelde woningwaarde per gebied. Figuur 2.6d toont per wijk in de Regio Zwolle de zogeheten WOX-waarde die de gemiddelde woningwaarde per vierkante meter weergeeft in het tweede kwartaal van 2018. De WOX-waarde houdt rekening met onder- of oververtegenwoordiging van de verkochte woningen ten opzichte van de bestaande woningvoorraad in een gebied en corrigeert daarmee voor de 'toevallige' verkoopprijs als gevolg van de transacties in een periode. Uit de kaart blijkt dat vooral de wijken in en rondom Zwolle de hoogste WOX-waarden kennen; het gaat onder andere om Vechtlanden in Zwolle en de wijk Polder Hattem en Molecaten in Hattem. Wijken in de gemeente Noordoostpolder kennen de laagste gemiddelde woningwaardes. Opvallend is de grote spreiding in de gemeente Dronten: naast wijken met relatief hoge woningwaarden bevinden er zich ook wijken met relatief lage woningwaarden.

Op den duur marktruimte voor 30.000 nieuwe woningen

Voor de jaren tot 2030 voorziet het Socrates woningmarktmodel (zie tekstbox) voor de twintig gemeenten van de Regio Zwolle marktruimte voor de bouw van bijna 30.000 nieuwe woningen en appartementen. Veruit de meeste marktruimte is aanwezig in de gemeente Zwolle. Dit sluit aan bij analyses waarin wordt benadrukt dat er vooral ruimte is voor nieuwbouw en verdichting in het binnenstedelijk gebied van de centrumstad Zwolle.[31] Het model voorziet dat tot 2030 ruim een kwart van de markruimte, bijna 7.700 woningen, zich in deze gemeente bevindt (zie figuur 2.6e). Omdat er een sterk verband is tussen de omvang van een gemeente en de omvang van de marktruimte, geldt dat na Zwolle de meeste marktruimte is in de middel-

FIGUUR 2.6C
HITTEKAART WONINGMARKT

Kracht van gemeentelijke koopwoningmarkten; 2018 (peildatum 1 januari)

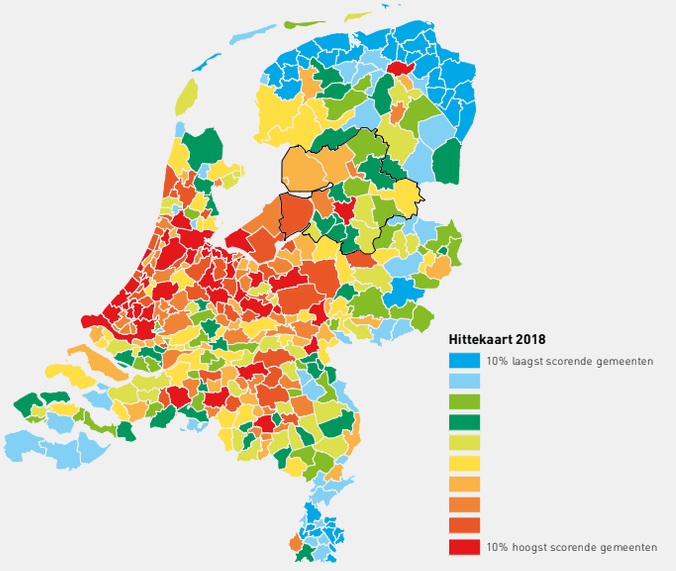

Bron: BPD Ontwikkeling.

FIGUUR 2.6D
WOX-WAARDEN IN DE REGIO ZWOLLE

WOX-woningwaarde per m²; tweede kwartaal 2018

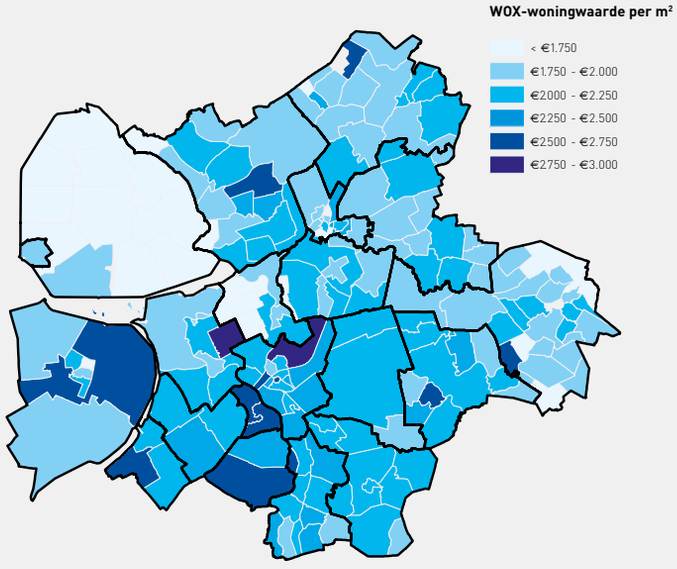

Bron: Calcasa (bewerking: BPD Ontwikkeling).

FIGUUR 2.6E

VERDELING WONINGMARKTRUIMTE TOT 2030 OVER DE REGIO ZWOLLE GEMEENTEN

Aandelen van de marktruimte (totaal aantal geraamde nieuwe woningen) per Regio Zwolle gemeente in %; 2018–2030

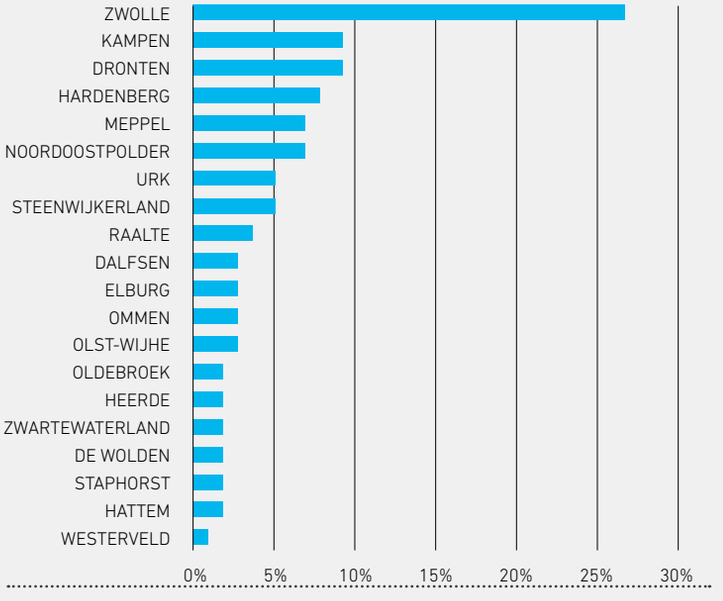

Bron: ABF Research (bewerking: BPD Ontwikkeling).

SOCRATES WONINGMARKTMODEL

Het Socrates woningmarktmodel is een woningmarktsimulatiemodel, ontwikkeld door ABF Research. Met behulp van Socrates kan voor verschillende perioden (in dit geval tot 2030) de vraag naar woningen in een gebied of regio ingeschat worden. Het model simuleert verhuisprocessen, verhuisketens en doorstroming op de woningmarkt, waarmee het rekening houdt met de impact van de dynamiek op de betreffende woningmarkt. Tevens worden vraag en aanbod op de woningmarkt naar een aantal kwalitatieve aspecten gespecificeerd, zoals eigendom (huur- versus koopsector) en prijsniveau.

grote gemeenten Dronten, Kampen, Hardenberg, Meppel en Noordoostpolder. Het model laat tevens zien dat in de Regio Zwolle jaarlijks marktruimte is voor de bouw van gemiddeld 1.550 koopwoningen, 500 sociale huurwoningen en bijna 200 vrije sector huurwoningen.

Binnen de regio grote verschillen in ontwikkeling kantorenleegstand

In Nederland is er een overaanbod van kantoorvloeroppervlakte. Gemiddeld stond 15,9 procent van de kantoorvloeroppervlakte leeg op 1 januari 2017. Dit was ruim 1 procentpunt lager dan in 2016, waarmee een daling van de totale leegstand lijkt te zijn ingezet (zie figuur 2.6f). De daling van de leegstand blijkt vooral te worden veroorzaakt door een sterke toename van het aantal onttrekkingen door middel van sloop en transformatie van verouderde kantoren.[32] Daarnaast is de aantrekkende economie van positieve

FIGUUR 2.6F

LEEGSTAND EN VOORRAAD KANTOORRUIMTE IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND*

Leegstand als aandeel van de voorraad in % (linker diagram) en voorraad (in gebruik) x 1.000 m² (rechter diagram); 2011–2017 (peildatum 1 januari)

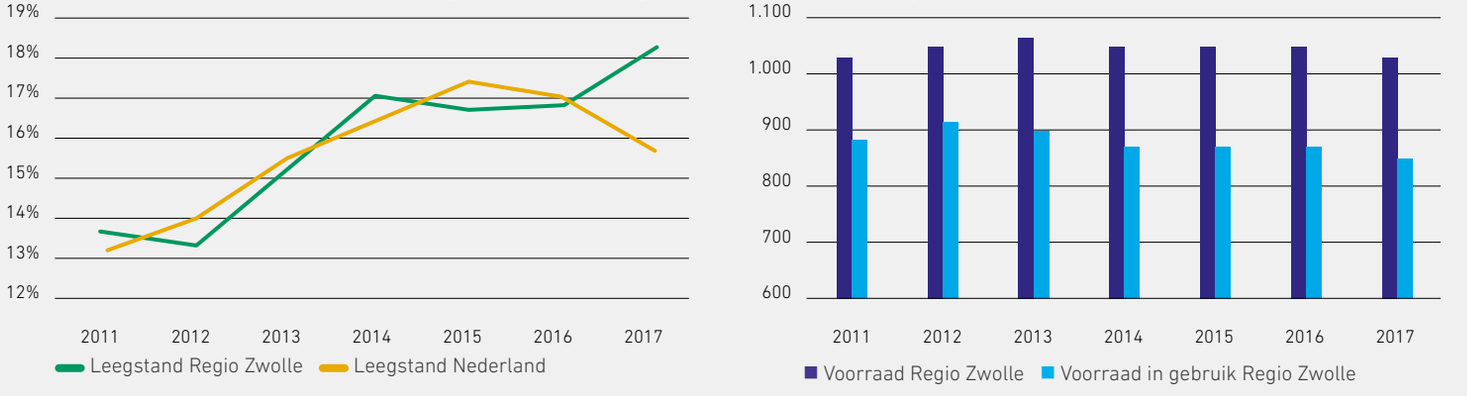

**Alleen kantoorpanden met minimaal 500 m² verhuurbare vloeroppervlakte zijn geregistreerd.*

Bron: Bak, NVM, Compendium voor de Leefomgeving (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 2.6G

KANTORENLEEGSTAND PER REGIO ZWOLLE GEMEENTE*

Aandeel van de kantorenvoorraad in %; 2014–2017 (peildatum 1 januari)

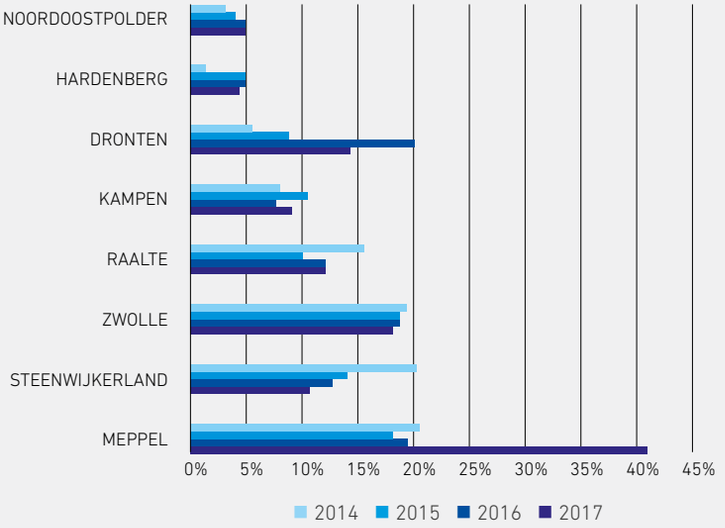

** Alleen gemeenten zijn opgenomen met leegstand in kantoorpanden met een minimaal omvang van 500 m2 verhuurbare vloeroppervlakte.*

Bron: Bak, Compendium voor de Leefomgeving (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

invloed op de vraag naar kantoorruimte. Gelet op de klinkende economische prestaties van de Regio Zwolle, plukt de regionale kantorenmarkt hier echter niet de vruchten van – van een herstellende kantorenmarkt lijkt vooralsnog geen sprake. In figuur 2.6f is te zien dat de in 2016 gesignaleerde stijging van het aantal leegstaande vierkante meters kantoorvloer heeft doorgezet. Op 1 januari 2017 bedroeg de kantorenleegstand in de Regio Zwolle 18,3 procent, wat overeenkomt met een oppervlakte van 187.200 m^2 ongebruikte kantoorruimte. Een jaar eerder stond 176.600 m^2 leeg. Ondanks een fors geslonken voorraad kantooroppervlakte (–27.000 m^2) is de hoeveelheid kantoorvloeroppervlakte in gebruik nog sterker gedaald (–35.500 m^2). Per saldo steeg hierdoor de totale regionale leegstand.

Maar als nader wordt ingezoomd op de ontwikkeling van de kantorenleegstand in verschillende gemeenten binnen de regio, dan ontvouwt zich een meer genuanceerd beeld (zie figuur 2.6g). Opvallend is dat vrijwel alle gemeenten gelijkblijvende of dalende leegstandscijfers laten zien, behalve Meppel. In deze gemeente is het aandeel leegstaande kantoormeters aanzienlijk toegenomen, wat het beeld van de ontwikkeling van de totale regionale leegstand vertekent. Tegen de trend van een krimpende kantorenvoorraad in, is er in Meppel 1.000 m^2 kantoorvloeroppervlakte bijgekomen. Het verschil wordt gemaakt door de grote hoeveelheid vrijgekomen verhuurbare kantoorruimte van circa 20.000 m^2. Grote huurders als het voormalige waterschap Reest en Wieden en thuiszorginstelling Icare zijn vertrokken, waarbij een aanzienlijke hoeveelheid lege kantoorruimte is achtergelaten.

FIGUUR 2.6H

VOORRAAD WINKELRUIMTE EN LEEGSTAND IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Leegstand als aandeel van de voorraad in % (linker diagram) en voorraad (in gebruik) x 1.000 m^2 (rechter diagram); 2011–2017 (peildatum 1 april)

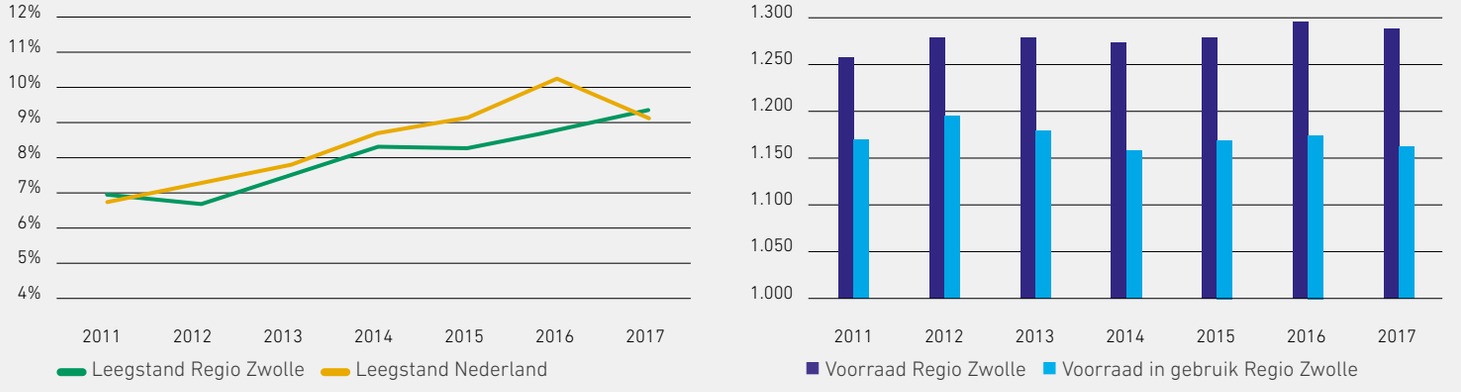

Bron: Locatus, Compendium voor de Leefomgeving (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

FIGUUR 2.6I

WINKELLEEGSTAND IN DE REGIO ZWOLLE GEMEENTEN EN NEDERLAND

Aandeel van winkelvloeroppervlak in %; 2014–2017 (peildatum 1 april)

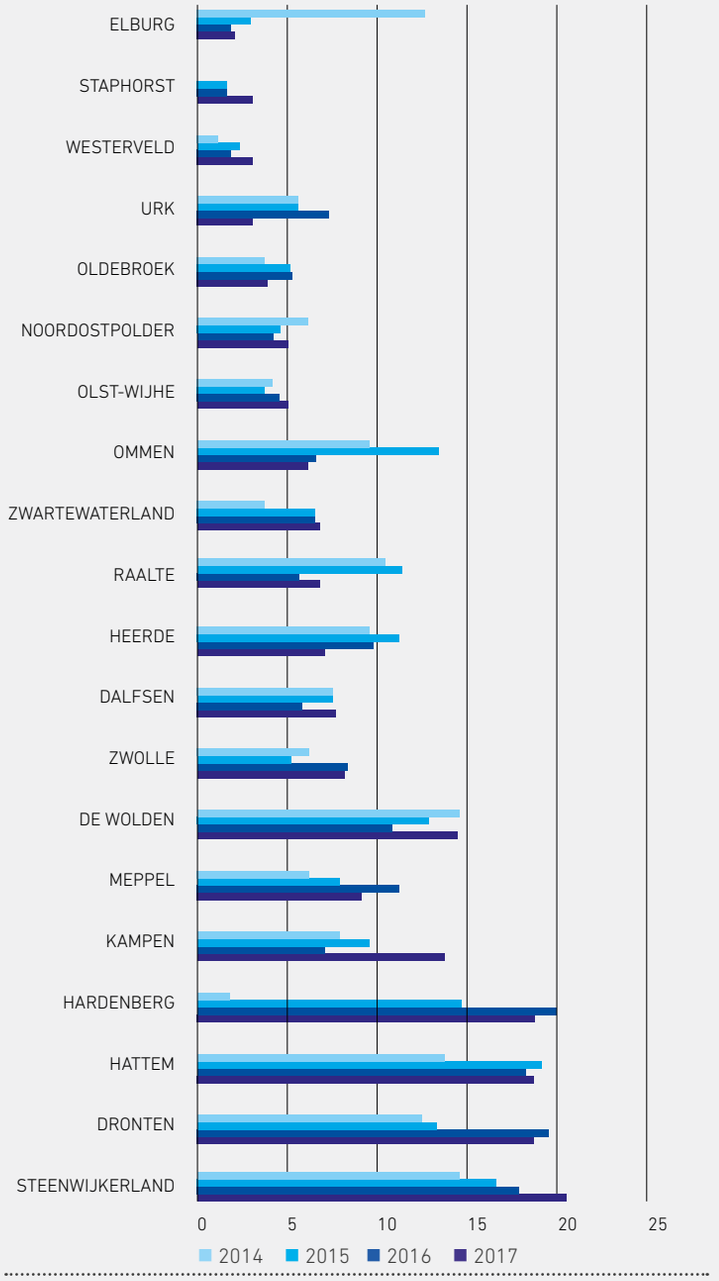

Bron: Locatus, Compendium voor de Leefomgeving (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

De leegstandcijfers laten zien dat er binnen een aanzienlijk deel van de gemeenten stappen worden gemaakt in het terugdringen van de kantoorleegstand. Niettemin ligt er nog een forse opgave. Zeker als de bovengemiddelde prestaties van de economie in ogenschouw worden genomen, die vooralsnog nauwelijks een positieve uitwerking op de regionale kantorenmarkt lijken te hebben.

Bovengemiddeld veel winkelleegstand

Nederland heeft een overaanbod vierkante meters in de detailhandel. Gemiddeld 9,2 procent van de winkelvloeroppervlakte bestemd voor detailhandel stond leeg in 2017 (peildatum 1 april). Dit percentage is vergelijkbaar met 2015. In 2016 was het een procentpunt hoger (ruim 10 procent), maar dit bleek vrijwel volledig te wijten aan frictieleegstand, als gevolg van het faillissement van V&D.[33]

In de Regio Zwolle is eveneens sprake van een (fors) overaanbod van winkels in de detailhandel. Anders dan de landelijke situatie is dat in de Regio Zwolle de leegstandsontwikkeling een stijgend verloop laat zien (zie figuur 2.6h). Sinds 2015 is het leegstandspercentage in de Regio Zwolle ieder jaar met 0,5 procentpunt toegenomen. Hiermee was in 2017 gemiddeld 9,4 procent van het winkelvloeroppervlak in de Regio Zwolle niet in gebruik, wat neerkomt op ruim 120.000 m^2 leegstaand winkeloppervlak. In 2017 is zodoende het regionale winkelleegstandspercentage tot boven het landelijk gemiddelde uitgekomen. Hoewel in vergelijking met het voorgaande jaar de voorraad winkelruimte per saldo gedaald is, is het aantal winkelmeters in gebruik nog sterker gedaald.

Net als op de kantorenmarkt wordt de leegstand op de winkelmarkt gekenmerkt door regionale verschillen. Figuur 2.6i toont de leegstandspercentages van de afzonderlijke gemeenten binnen de Regio Zwolle. De gemeenten zijn gerangschikt naar hoogte van het leegstandspercentage. Opvallend is de variatie tussen gemeenten en de schommelingen per jaar binnen gemeenten. Grote stijgers waren Hardenberg en Steenwijkerland. Het laatste jaar is de leegstand met respectievelijk 4,6 en 3,2 procentpunt gestegen, waarmee Steenwijkerland de gemeente is met de hoogste leegstand in de regio (20,1 procent). Hiertegenover staan ook voorbeelden van gemeenten waarin juist de leegstand gedaald is. Bijvoorbeeld Heerde en Oldebroek, waar de winkelleegstand met respectievelijk 2,7 en 1,2 procentpunt is afgenomen. De verschillen tussen gemeenten worden deels verklaard door de mate van aanwezigheid van een bepaald type winkelgebied in een gemeente. Over het algemeen lijkt het met de (historische) binnenstedelijke gebieden beter te gaan dan met de kernverzorgende centrumgebieden.[34]

13 PBL/CBS (2016). *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016–2040: sterke regionale verschillen.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
14 PBL/CBS (2016). *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016–2040: sterke regionale verschillen.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
15 CBS (2017). 'Zwolle blijft relatief jong', Nieuwsbericht, 29 juni 2017.
16 Ten opzichte van voorgaande edities van de Regio Zwolle Monitor is gebruik gemaakt van niet-afgeronde arbeidsdeelnamedata in plaats van (op duizendtallen) afgeronde cijfers. Door gebruikmaking van deze meer accurate gegevens, wijken de cijfers uit deze editie mogelijk af van dezelfde cijfers in voorgaande edities.
17 CPB (2018). *Macro Economische Verkenning 2019.* Den Haag; Sdu Uitgevers.
18 De afbakening van de regio's is in de meeste gevallen conform de veelal gelijknamige COROP-gebieden, waarbij Brainport Regio Eindhoven samenvalt met COROP Zuidoost-Noord-Brabant. Uitzondering is de bestuursregio Metropoolregio Amsterdam, die bestaat uit 36 gemeenten waarmee meerdere COROP-gebieden overlapt worden (voor nadere details, zie: http://www.metropoolregioamsterdam.nl/).
19 De Standaard Bedrijfsindeling (SBI) biedt een hiërarchische indeling van alle economische activiteiten, ofwel alle op de productie van goederen of diensten gerichte activiteiten, zowel van het bedrijfsleven als van de overheid. Meer gedetailleerde informatie en achtergronden over de SBI zijn beschikbaar op: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/classificaties/overzicht/sbi/default.htm
20 Wijzigingen in het LISA-vestigingenregister worden jaarlijks met terugwerkende kracht doorgevoerd. Mogelijk wijken hierdoor cijfers uit de vorige editie af van de definitief gecorrigeerde cijfers die zijn opgenomen in deze editie van de Regio Zwolle Monitor.
21 Wijzigingen in het LISA-vestigingenregister worden jaarlijks met terugwerkende kracht doorgevoerd. Mogelijk wijken hierdoor cijfers uit de vorige editie af van de definitief gecorrigeerde cijfers die zijn opgenomen in deze editie van de Regio Zwolle Monitor.
22 Economic Board Regio Zwolle (2018). *Economische agenda Regio Zwolle 2018–2022*. Zwolle: Economic Board Regio Zwolle. Beschikbaar op: http://ebrz.nl/economischeagenda/
23 CBS (2014). *Monitor topsectoren 2014. Uitkomsten 2010, 2011, 2012.* Den Haag/ Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
24 Wijzigingen in het LISA-vestigingenregister worden jaarlijks met terugwerkende kracht doorgevoerd. Mogelijk wijken hierdoor cijfers uit de vorige editie af van de definitief gecorrigeerde cijfers die zijn opgenomen in deze editie van de Regio Zwolle Monitor.
25 De afbakening van de regionale topsector is gebaseerd op de gebruikte sbi-codes uit de notitie *De landelijke R&T Standaard, Notitie over bepalen bestedingen en werkgelegenheid in de vrijetijdssector op provinciaal niveau,* die is ontwikkeld door het Interprovinciaal Overleg (IPO), 2009.
26 Vor, F. de, e.a. (2015). Regio Zwolle Monitor 2015. Zwolle: Stichting Metropool Zwolle.
27 De afbakening van de regionale topsector Kunststoffen is gebaseerd op de gebruikte sbi-codes uit de brancheverkenning *Kunststoffen Overijssel/Regio Zwolle*, die is uitgevoerd door Kamer van Koophandel Oost Nederland (2011).
28 Voor de afbakening van E-commerce is gebaseerd op de volgende SBI-codes: 47911 t/m 47919 (Detailhandel via internet).
29 Voor alle hier gepresenteerde analyses is een gevoeligheidsanalyse op verzoek beschikbaar op gemaakte keuzes voor bereikbaarheid van banen binnen een bepaalde reistijd of afstand of voor een bepaalde keuze van gewichten voor naburige werkgelegenheidsniveaus.
30 De Groot, H.L.F., G. Marlet, C. Teulings en W. Vermeulen (2010). Stad en Land. Den Haag: Centraal Planbureau. Voor toekomstig onderzoek zou het interessant zijn om de bereikbaarheidsindicatoren te confronteren met de grondprijzen in de gemeenten als indcator van de aantrekkelijkheid van de plek.
31 Vermeulen, W., C Teulings, G. Marlet en H.L.F. de Groot (2016). Groei & Krimp. *Waar moeten we bouwen – en waar vooral niet?* Nijmegen: VOC Uitgevers.
32 CBS, PBL, RIVM, WUR (2017). *Leegstand van kantoren,* 1991-2017 (indicator 2152, versie 05, 30 november 2017). www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.
33 CBS, PBL, RIVM, WUR (2017). *Leegstand van kantoren,* 1991-2017 (indicator 2152, versie 05, 30 november 2017). www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.
34 CBS, PBL, RIVM, WUR (2017). *Leegstand van winkels*, 2004-2017 (indicator 2151, versie 05, 8 september 2017). www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.

bouwfonds
ontwikkeling
PRINSEN POORT
Prinsenpoort Zwolle, vorstelijk wonen nabij het centrum
19 kavels projectmatige kavelbouw Brummelhuis

‘VOOR EEN VITALE WONINGMARKT IN DE REGIO ZWOLLE IS SAMENWERKING NOODZAKELIJK’

FRANS HOLLEMAN, DIRECTEUR REGIO NOORD-OOST & MIDDEN BIJ BPD

BPD (Bouwfonds Property Development) is een van de grootste gebiedsontwikkelaars van Europa. BPD wil een bijdrage leveren aan het verwezenlijken van “living environments”, duurzame, gezonde en betaalbare woon- en leefomgevingen die zich kenmerken door hun eigen, unieke identiteit en waar mensen graag willen (blijven) leven en wonen. Om dit doel te bereiken, wordt veelvuldig met andere partijen samengewerkt. Zeker ook in de Regio Zwolle.

Frans Holleman, Directeur regio Noord-Oost & Midden bij BPD: 'Even een klein stukje geschiedenis. Bouwfonds Property Development komt voort uit Bouwspaarkas Drentsche Gemeenten, dat in 1946 werd opgericht. In het Nederland van vlak na de Tweede Wereldoorlog was er een groot tekort aan betaalbare woningen. Daarom richtten diverse Drentse gemeenten samen een bouwspaarkas op, zodat de financiering van nieuwe woningen mogelijk werd gemaakt. Op die manier kon worden voldaan aan een van de eerste levensbehoeften van de mens: een prettige woning en een plezierige woonomgeving.'

Het belang van een vitale woningmarkt

'Het is best bijzonder om te zien hoe de actualiteit overeenkomsten vertoont met dit stukje geschiedenis. Niet alleen is de kerntaak van BPD onveranderd gebleven. Ook hebben we op dit moment opnieuw te maken met een tekort aan betaalbare woningen door de groei van het aantal inwoners in de regio. En ook nu zullen we moeten samenwerken om tot een oplossing te komen. Want dit tekort aan woningen kan ertoe leiden dat werknemers gaan verhuizen of niet komen, waardoor bedrijven in de Regio Zwolle te maken krijgen met een tekort aan arbeidskrachten. En dus is het belangrijk dat we samenwerken aan een vitale woningmarkt.'

Uitdagingen voor onze regio

'BPD kan en wil een wezenlijke bijdrage leveren aan de oplossing. Als gebiedsontwikkelaar met een grote hoeveelheid kennis, kunde en ervaring weten we precies hoe je gebieden en wijken moet ontwikkelen waar mensen plezierig kunnen wonen, werken en ontspannen. Bovendien kennen we de woonwensen van de diverse doelgroepen, zodat we nieuwbouwwoningen hierop aan kunnen laten sluiten. In onze regio staan we echter wel voor een paar uitdagingen. Zoals gezegd hebben we te maken met een enorme krapte op de woningmarkt. De etalages van makelaars zijn praktisch leeg en de gemiddelde koopsom van een huis steeg in 2017 met gemiddeld 19 procent. En dus moeten er snel nieuwe woningen bijkomen. De komende zes jaar zullen er jaarlijks 1.000 nieuwbouwwoningen in de regio worden gerealiseerd, maar ik vraag me af of dat genoeg is om in de groeiende vraag te voorzien.'

Frans Holleman heeft een bouwkundige achtergrond en is sinds 2000 werkzaam bij BPD. In 2011 werd hij Directeur regio Noord-Oost & Midden.

'IK BEN ERVAN OVERTUIGD DAT REGIONALE SAMENWERKINGEN BIJDRAGEN AAN EEN EVENWICHTIGE, TOEGANKELIJKE EN UITNODIGENDE WONINGMARKT'

Focus op transformatie

'Een ander probleem is het tekort aan grondposities en beschikbare kavels om nieuwbouwwoningen te realiseren. Daarnaast heb je ook

nog te maken met bestemmingsplannen en ruimtelijke ordening. Daarom kiezen we er bij BPD steeds vaker voor om oude kantoorgebieden en binnenstedelijke industriegebieden en panden te transformeren tot woninggebieden en woongebouwen. Een mooi voorbeeld hiervan is de wijk Prinsenpoort in Zwolle, waar we 140 woningen in diverse types hebben gerealiseerd op de voormalige ABNAMRO-locatie. Of het oude HSK-gebouw in de Zwolse wijk Kamperpoort, waar nu vier lagen met sociale huurwoningen en zes lagen met koopwoningen zijn gerealiseerd. Dergelijke transformaties bieden een mooie oplossing voor het tekort in bepaalde wijken, maar voor het totale woonplaatje in de regio is het niet afdoende.'

Doorlooptijd van een woningbouwproject versnellen

'Ik kan me voorstellen dat je denkt 'waarom bouw je in een jaar tijd niet gewoon 5.000 of 10.000 extra woningen in de regio?' Helaas is dat op dit moment onmogelijk. Zoals gezegd is er momenteel een gebrek aan beschikbare kavels en grondposities. Bovendien bedraagt de gemiddelde doorlooptijd van een woningbouwproject, van grondaankoop tot oplevering, gemiddeld zeven jaar en de gemiddelde gebiedsontwikkeling vijftien jaar. Dat heeft weer te maken met bestemmingsplannen, ruimtelijke ordening, diverse vergunningen en de grondexploitatie. Voor het versnellen van de doorlooptijd van een project zijn we dus mede afhankelijk van gemeenten en de provincie. Gelukkig is er op dat gebied goed nieuws te melden. Het Zwolse samenwerkingsmodel wordt omarmd door de gemeente(n) en provincie. Een en ander is geconcentreerd in de gemeente Zwolle via het onderzoeksrapport De Zwolse Aanpak voor de vitale woningmarkt van begin 2018. Dit rapport, dat tot stand is gekomen vanuit het Concilium, is een integraal onderdeel van het Collegeakkoord geworden.'

Unieke samenwerkingen bieden hoop

'Bij BPD zien we steeds vaker dat bestuurders elkaar opzoeken om tot een oplossing voor het woningvraagstuk te komen. Kijk bijvoorbeeld naar het samenwerkingsverband Regio Zwolle, waar 21 gemeenten, verdeeld over vier provincies, samenwerken aan een beter ondernemers-, werk-, leer- én leefklimaat in de regio en daarbij hun eigenbelang ondergeschikt maken. Een ander mooi voorbeeld is het Zwols Concilium, waar naast BPD bijvoorbeeld ook woningcorporaties, gemeente, provincie en andere marktpartijen deel van uitmaken. Deze partijen werken constructief samen om voldoende hoogwaardige en betaalbare woningen in Zwolle te realiseren. Ik ben ervan overtuigd dat dergelijke samenwerkingen bijdragen aan een evenwichtige, toegankelijke en uitnodigende woningmarkt. Want willen we als Regio Zwolle succesvol zijn en blijven, dan is samenwerking aan bijvoorbeeld een vitale woningmarkt echt noodzakelijk!'

Kijk voor meer informatie op www.bpd.nl, en www.regiozwolle.info.

BPD-PROJECTEN IN DE REGIO ZWOLLE

- Zwolle, Prinsenpoort – 140 nieuwbouwwoningen
- Hattem, Assenrade - 120 nieuwbouwwoningen
- Kampen, Het Reeve - 600 nieuwbouwwoningen fase 1
- Meppel, Bergingslanden of Bergjeslanden - 1200 nieuwbouwwoningen
- Kampen, De Terp – 40 nieuwbouwwoningen

DUURZAAMHEID, CIRCULARITEIT EN DIGITALE PLATFORMEN

Als gebiedsontwikkelaar is BPD op diverse gebieden trendsetter. Zo worden alle nieuwbouwwoningen (6.000 per jaar) standaard voorzien van 10 m2 PV-cellen die op een esthetische wijze in het dak zijn verwerkt (zie openingsfoto). Bij nieuwbouwprojecten en gebiedsontwikkelingen kijkt BPD hoe circulariteit op het gebied van energie, mobiliteit, biodiversiteit, stofstromen, water en structuur kan worden doorgevoerd. BPD houdt zich bovendien bezig met het creëren van nieuwe, digitale toepassingen, zoals bijvoorbeeld een platform om de informatie-uitwisseling tussen overheden en woningcorporatie en marktpartijen te vergemakkelijken. Sinds 2016 is het bovendien mogelijk voor bewoners om het volledige aankoopproces van een huis - van de oriëntatiefase tot het ondertekenen van de koopakte - online te doorlopen. Ook is BPD als eerste partij in Nederland druk bezig met de ontwikkeling van digitale platformen. Hier kunnen overheden, woningcorporaties en BPD op wijkniveau informatie delen en hebben inwoners de mogelijkheid om vragen te stellen en informatie in te winnen.

Pijler 3

4e
industriële revolutie is zich aan het voltrekken

153
robots per 10.000 medewerkers actief in Nederland

ICT
is drijvende kracht achter de 4e industriële revolutie

69%
van de regionale beroepsbevolking is laag- of middelbaar opgeleid

Technologisering als kans

16.000
mbo-studenten stromen door naar een kwetsbaar beroep

70%
van de administratieve banen (mbo 4) wordt geautomatiseerd

Uitdaging 1
leven lang ontwikkelen van de regio

Uitdaging 2
versterken regionale samenwerking

Uitdaging 3
vergroten participatie

3.1 VOORAF

Sinds enkele jaren is de discussie over de invloed van toenemende technologisering in de samenleving sterk opgelaaid, onder andere in relatie tot de arbeidsmarkt. Met regelmaat duiken er krantenkoppen op als "Pikken robots ooit onze banen in?" (*Algemeen Dagblad*) en "Bang voor de robots? Daar is wel reden toe." (*NRC Handelsblad*). Maar ook: "De robot komt banen stelen, maar veel minder dan gevreesd." (*Financieele Dagblad*). Als er gesproken wordt over de impact van nieuwe technologie, is er in de populaire pers al snel sprake van een doemscenario en grote zorg over met name de arbeidsmarktconsequenties. Tegelijkertijd is technologische ontwikkeling de basis van onze huidige welvaart en zal ook nieuwe technologische ontwikkeling op vele vlakken waardevolle bijdragen leveren aan onze toekomstige levensstandaard. Vaak wordt de in 2013 verschenen studie van de economen Frey en Osborne aangehaald. Zij bestudeerden ruim 700 verschillende beroepen en berekenden de kans dat die de komende twintig jaar worden verdrongen door computers en robots. Hun conclusie voor de Verenigde Staten: over twee decennia zal bijna de helft (47 procent) van de banen verdwenen zijn. Maar het is goed om te bedenken dat zulke ontwikkelingen geleidelijk gaan. En bovendien wil dit niet zeggen dat de mensen die hun baan verliezen niet elders weer aan het werk kunnen komen. Meer positief ingestelde analyses onderstrepen dan ook vooral het belang van het bevorderen van mobiliteit op de arbeidsmarkt en het investeren in het adaptief vermogen van werknemers dat hen in staat stelt om relatief eenvoudig van de ene op de andere baan over te stappen en op andere plekken op de arbeidsmarkt toegevoegde waarde te creëren.[35]

In de 2017-editie van de Regio Zwolle Monitor hebben we reeds gesteld dat toenemende automatisering, robotisering en digitalisering, als uitvloeisel van de technologische ontwikkelingen, gepaard zal gaan met verlies van bestaande banen. Om diverse redenen staat daar tegenover dat technologie en innovatie grosso modo vooral ook kansen en vooruitgang met zich meebrengen. En niet alleen op het vlak van productiviteitswinst: afgeleid komen er ook weer (nieuwe) banen bij, allereerst voor de makers en beheerders van (ICT-)technologie, maar ook omdat technologie tot een hogere graad van productie, procesbeheersing en dienstverlening leidt en daarvoor extra werknemers moeten worden ingezet. Daarnaast vergroot inzet van technologie de concurrentiepositie van individuele bedrijven en regio's waardoor het exportpotentieel wordt verhoogd.

In deze afsluitende pijler staan we met name stil bij de kansen die veranderingen ten gevolge van technologische ontwikkeling met zich meebrengen. Zonder daarbij volledig en uitputtend te willen (en te kunnen) zijn, gaan we in op de wijze waarop de huidige technologische ontwikkelingen ('vierde industriële revolutie') bedrijven en werk beïnvloedt. Ook staan we stil bij de opmars van de (industriële) robot. Wat voor kansen bieden robots en welke uitdagingen ontstaan binnen de regio op dit vlak? Daarnaast gaan we in op de mogelijke gevolgen van technologisering op de aansluiting van het onderwijs op de regionale arbeidsmarkt. Oftewel, in hoeverre wordt er in de regio opgeleid tot beroepen die in de nabije toekomst kwetsbaar zijn? Aan de hand van verhalen uit de praktijk, ondersteund door verschillende statistieken, komen de kansen die technologisering voor de Regio Zwolle biedt aan de orde en wordt een voorzet gegeven hoe de regio hier op kan anticiperen.

3.2 VIERDE INDUSTRIËLE REVOLUTIE[36]

ICT als drijfkracht van een systeemverandering

Technologische vooruitgang is in veel gevallen een proces van stapsgewijze veranderingen op verschillende gebieden. Maar soms worden grenzen verlegd door de opkomst en verspreiding van een nieuwe algemeen toepasbare technologie (*General Purpose Technology*) waardoor in verschillende sectoren van de economie innovaties en een sterke stijging van de productiviteit kunnen worden gerealiseerd. Een dergelijke nieuwe technologie werkt dan door in het hele economische systeem. Er is sprake van een systeemverandering, een revolutionaire transformatie vaak aangeduid met de term industriële revolutie, met nieuwe producten, productieprocessen, markten en sectoren. Zo'n industriële revolutie heeft ingrijpende gevolgen voor economie, arbeidsmarkt én samenleving. Tot nu toe zijn er drie van dergelijke industriële revoluties geweest en volgens velen is een nieuwe, vierde industriële revolutie aangebroken.

Figuur 3.2a brengt de industriële revoluties in beeld. Waar eind achttiende eeuw de komst van de stoommachine ongekende nieuwe mogelijkheden voor het productieproces met zich meebracht, ontstond de tweede industriële revolutie aan het eind van de negentiende eeuw dankzij de komst van elektriciteit. De derde industriële revolutie begon in de jaren zeventig van de vorige eeuw met de komst van de informatie- en communicatietechnologie. De huidige ontwikkelingen rond digitalisering worden veelal gezien als een vierde industriële revolutie.

De vierde industriële revolutie gaat in essentie om het samengaan van technologieën rond ICT. Meer specifiek kan het aangeduid worden als: de steeds ingrijpender toepassing van digitale processen waarin computer hardware, software, artificiële intelligentie en netwerken een centrale rol spelen. Het resulteert in allerlei nieuwe technologieën als: verdergaande vormen van robotisering, 3D-printen, cloud computing, het verzamelen en gebruiken van big data, et cetera. Ontwikkelingen die, omdat deze inzetbaar zijn in bijna alle sectoren van de economie, naar verwachting ingrijpende gevolgen zullen hebben voor de samenleving als geheel.

ICT vervult een sleutelrol als drager van een vierde industriële revolutie. ICT is zelf een algemeen toepasbare technologie en brengt ook weer andere algemene toepasbare technologieën voort (zie figuur 3.2b):

- Het internet der dingen waardoor apparaten rechtstreeks met elkaar communiceren;
- Digitale platforms die vraag en aanbod samenbrengen;
- Robots en voertuigen die door de combinatie van ICT en sensoren (half) autonoom taken kunnen uitvoeren;
- Big Datatechnieken: de exponentiële groei van rekenvermogen, geheugencapaciteit en datatransmissie legt de basis voor het genereren, verzamelen, verwerken en beveiligen van exponentieel toenemende hoeveelheden digitale informatie.

Transitie naar een Smart Industry

Daar waar gesproken wordt van een vierde industriële revolutie, ligt het voor de hand om te kijken naar de gevolgen en de kansen van verdergaande digitalisering. De sterk toenemende rekenkracht, datatransmissiesnelheid en beschikbaarheid van informatie – tegen steeds lagere kosten – leidt tot een radicale verandering en vernieuwing van productieprocessen en -structuren. Door digitalisering worden diensten steeds meer verbonden aan het industriële product of het industriële product wordt onderdeel van een dienst. Door digitalisering ontstaan er nieuwe vormen van bedrijvigheid waarbij traditionele sectorgrenzen vervangen. De industrie verdienstelijkt en tegelijkertijd is er ook sprake van een verindustrialisering van diensten. In het geval van verdergaande digitalisering van de maakindustrie, wordt gesproken over *Smart Industry*. In Nederland is de actieagenda Smart Industry opgesteld waarin overheid en bedrijfsleven samenwerken aan de verdere ontwikkeling van de 'slimme industrie'.[39] Daarbij wordt het begrip 'industrie' breed opgevat. Door de toenemende potenties van ICT worden apparaten en machines onderling met elkaar verbonden en kunnen deze apart of gezamenlijk worden aangestuurd. Dit gebeurt niet alleen binnen de fabriek maar ook tussen bedrijven onderling en tussen bedrijven en klanten; een kernelement daarbij het opereren in netwerken.

Ondernemingen zullen zich steeds aanpassen aan en nieuwe oplossingen bieden voor veranderingen in de markt. Nieuwe kennis en vaardigheden van mensen en nieuwe, betaalbare technologie bieden daartoe vele mogelijkheden. Figuur 3.2c geeft een verbeelding van het concept Smart Industry. In

FIGUUR 3.2A
DE VIER INDUSTRIËLE REVOLUTIES TOT NU TOE
Kenmerken en mate van complexiteit

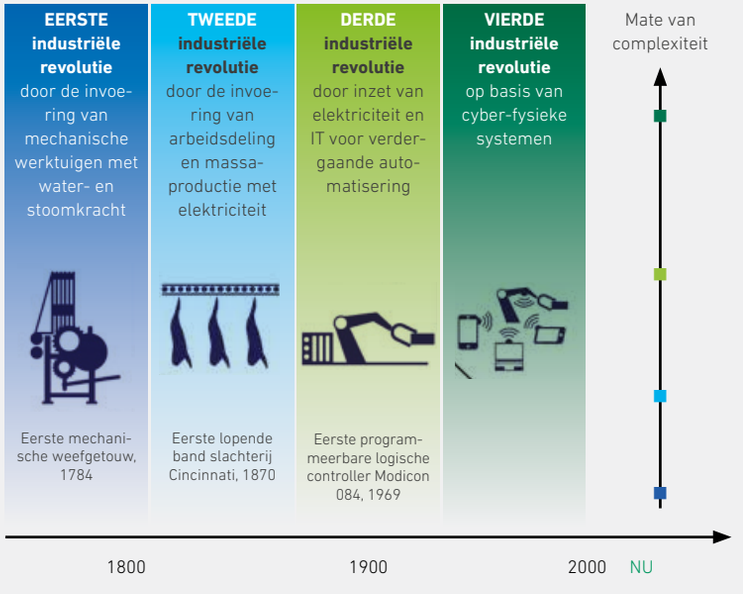

Bron: De Ingenieur.[37]

FIGUUR 3.2B
NIEUWE TOEPASSINGEN ICT
Overzicht van algemene toepasbare technologie voortgebracht door ICT

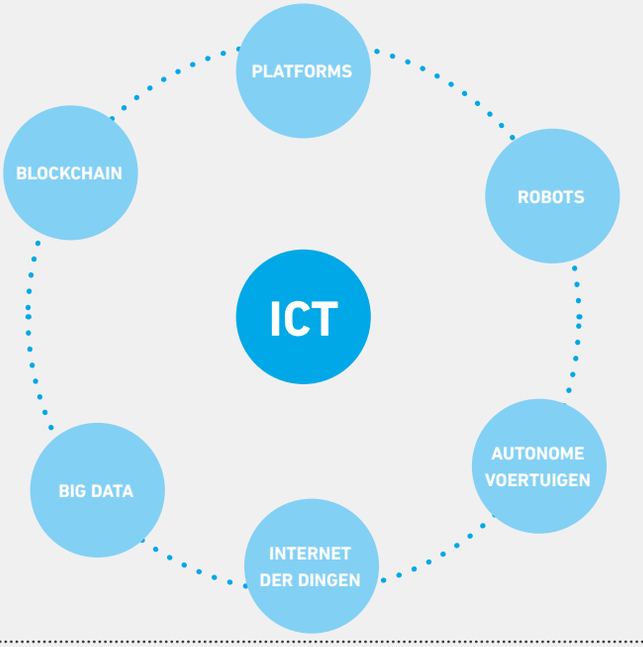

Bron: CPB.[38]

het oranje deel van het 'Smart Industry wiel' staan drie sleuteltechnologieën in de vorm van de versnelling van de digitalisering van de industrie (*digitization*), meer, beter en veiliger connectiviteit (*network centric*) en nieuwe product- en productietechnologieën (*manufacturing technologies*) centraal. In het centrum van het wiel staat een Smart Industry bedrijfsorganisatie, dat met de vereiste kundige mensen (*skills*) dient te ontwikkelen naar een 'slim maakbedrijf'. In de grijze ring bevinden zich de transformatierichtingen. Buiten het wiel bevindt zich de markt, de maatschappij en haar behoeften.

De transitie van maakindustrie naar een slimme maakindustrie is, gezien de aard van de regionale sectorstructuur, bij uitstek relevant voor de Regio Zwolle. De (maak)industriesector is een belangrijke stuwende kracht van de regio. Om de transitie naar een Smart industry verder aan te jagen in Oost-Nederland, is de *Actieagenda Smart Industry Oost-Nederland* opgesteld.[41] In het kader van deze actieagenda werken ondernemers, onderwijsinstellingen, intermediairs en de overheid samen in verschillende projecten aan het realiseren van een concurrerende, sterke en duurzame maakindustrie in Oost-Nederland – inclusief de Regio Zwolle.

FIGUUR 3.2C
SMART INDUSTRY WIEL
Weergave kernelementen en transformatierichtingen Smart Industry

Bron: Actieagenda Smart Industry[40]

De uitgangspositie van Oost-Nederland is gunstig. Het heeft een sterke en gespecialiseerde (maak)industrie. Daarbij is Oost-Nederland, met in het bijzonder de Regio Zwolle, voorgesorteerd op strategische groeisectoren als zorg, agro & food en blinkt het uit in de traditionele maakindustriesector kunststof. Om na te gaan wat benodigd is om de stap te kunnen maken naar een slimme maakindustrie, is voor de actieagenda een consultatie uitgevoerd onder een groot aantal ondernemers, experts en andere betrokkenen uit de regio. Hieruit is een aantal aandachtspunten en perspectieven naar voren gekomen.

- **Inspireren MKB**. Een kleine groep koplopers is al bezig met Smart Industry. De meerderheid van de MKB'ers in de regio blijkt echter nog weinig bekend te zijn met Smart Industry. Een brede valorisatie van hightech innovaties door het MKB in de regio is de grote uitdaging, ook voor de (slimme) maakindustrie. Minder innovaties zijn te vinden op het vlak van businessconcepten en dienstverlening, hoewel juist op deze 'softe kant' kansen liggen voor nieuwe economische activiteit in de regio. (Meer over innovatie in de MKB-maakindustrie, specifiek bij de in de regio sterk vertegenwoordigde familiebedrijven, is te vinden in de tekstbox.)
- **Versterken en verbinden kennis**. Bedrijven zien de toepassing van nieuwe (Smart Industry) technologieën en met name de geavanceerde productietechnologieën als een grote kans. Maar er blijkt (te) weinig kennis is in hun eigen organisatie aanwezig te zijn, vooral ICT-kennis is schaars, hoewel in de regio in ruime mate 'Smart Industry kennis' beschikbaar is. De kennis is echter vaak moeilijk vindbaar. Regionale samenwerking is van belang om bedrijven te verbinden aan deze kennis en om (vak)kennis te ontwikkelen middels opleidingstrajecten.
- **Open grenzen.** Smart Industry is een internationale ontwikkeling, waarbij het werken in fysieke en digitale netwerken en ecosystemen centraal staat. Kansrijk voor de regio is de verbinding met andere regio's in binnen- en buitenland. Samenwerking met Duitsland biedt grote kansen, de Duitse industrie is volop bezig met een transitie naar Smart Industry.
- **Actieve rol overheid**. Om voorgenoemde punten te realiseren vraagt mede om een actieve overheid die de juiste condities creëert. Hierbij is vooral te denken aan investeringen ter bevordering en verbinding van kennis.

Technologische innovatie beïnvloedt de organisatie van werk
De vierde industriële revolutie heeft impact op organisaties. Nieuwe technologieën beïnvloeden de wijze waarop werk in een onderneming is georganiseerd en verdeeld, en de verhouding tussen de ondernemer en de mensen die in de onderneming werkzaam zijn. Bij ingrijpende technologische veranderingen ontstaan nieuwe bedrijfs- en verdienmodellen, die aanleiding kunnen zijn voor andere productie- en werkprocessen en organisatorische aanpassingen. Maar de mate waarin technologische innovaties effect sorteren hangt af van de mate waarin gelijktijdig binnen een bedrijf de bedrijfscultuur en werkprocessen worden aangepast en de medewerkers in staat worden gesteld hun kennis en vaardigheden op peil te brengen. Het gaat hierbij om vormen van niet-technologische innovatie, oftewel sociale in-

novatie. Technologische innovatie en sociale innovatie zijn in veel gevallen complementair. Implementatie van nieuwe technologie heeft invloed op de manier waarop mensen binnen een bedrijf met elkaar samenwerken en leidt dan tot vormen van sociale innovatie, zoals slimmer werken, flexibel organiseren en dynamisch managen.[42] Succesvol innoveren gaat niet alleen over de implementatie van nieuwe technologie, maar vooral ook om vernieuwing van de arbeidsorganisatie en maximale benutting van competenties, gericht op verbetering van de bedrijfsprestaties, de ontplooiing van talent en grotere werknemerstevredenheid.

Voor veel ondernemingen geldt dat de snelheid waarmee momenteel de technologische innovaties elkaar opvolgen en de verwevenheid van de technologieën onderling, de noodzaak om wendbaar te zijn extra vergroot. Het gaat dan zowel om de wendbaarheid van de organisatie als geheel als van het personeel. Voor deze veranderingen geldt dat weliswaar alle bedrijven te maken hebben met de invloed van (digitale) technologieën, maar niet in gelijke mate of op dezelfde manier.

- **Schaalverkleining vs. schaalvergroting**. Technologie heeft invloed op de omvang van bedrijven. De opkomst van (digitale) technologie zorgt ervoor dat sommige bedrijven een minder grote schaal (bedrijfsomvang) nodig hebben dan voorheen om te renderen. Dat schaalvoordelen in veel sectoren zijn afgenomen, hangt samen met de daling van transactie- en coördinatiekosten als gevolg van ICT. Waar het in het verleden vanwege de kosten efficiënt was om te produceren op één locatie, is het nu relatief eenvoudig om op diverse locaties te produceren. Digitale technieken als *cloud computing*, *platform as a service* en *software as a service* maken het mogelijk om in markten actief te zijn zonder dat hiervoor grote investeringen nodig zijn.[43] De tendens naar schaalverkleining gaat overigens niet voor alle bedrijven en sectoren op. In bijvoorbeeld de land- en tuinbouw is de schaal van bedrijven in de afgelopen vijftien jaar juist sterk toegenomen doordat technologie handenarbeid heeft vervangen. Verder zijn er sectoren waar forse investeringen in research & development (R&D) en kapitaalgoederen nodig zijn om concurrerend te blijven. Hier is juist sprake van relatief grote bedrijven die een dominante marktpositie kunnen opbouwen (bijvoorbeeld ASML).
- **Van functies naar taken.** Door ICT en andere (digitale) technologieën is er bij arbeidsorganisaties steeds meer aandacht voor het feit dat functies uit verschillende taken en klussen bestaan. Taken kunnen worden overgelaten aan machines (zoals bijvoorbeeld administratieve handelingen), maar zeker niet alle taken. Functies zullen in die gevallen opgeknipt of herschikt worden. Sommige taken verdwijnen in hun geheel (zelf berekeningen en schetsen maken), andere worden vooral efficiënter en goedkoper (zoals laden en lossen). Maar er komen ook taken bij (zoals programmeren) en er zijn taken die meer aandacht behoeven dan voorheen (zoals interactie en niet-routinematige klussen). Deze ontwikkelingen betekenen onder meer dat werknemers zich steeds weer aan de veranderende omstandigheden zullen moeten aanpassen en zelf mogelijkheden moeten hebben om hun kennis en vaardigheden op peil te houden. Het onderstreept het belang van een leven lang ontwikkelen. Ook toekomstige werknemers – scholieren en studenten – zullen in voldoende mate in staat moeten zijn om zich aan de veranderende omstandigheden aan te kunnen passen. In hoofdstuk 3.4 wordt nader ingegaan op de (mis)match van de opleidingen van nu en de banen van straks.

INNOVATIE BIJ FAMILIEBEDRIJVEN IN DE MKB-MAAKINDUSTRIE

Relatief veel familiebedrijven in MKB-maakindustrie

De industrie levert een substantiële bijdrage aan de werkgelegenheid in de Regio Zwolle en heeft een bovengemiddelde specialisatiegraad (zie hoofdstuk 2.4). Industriële bedrijven zijn daarmee een stuwende kracht in de economie. Een relatief groot deel van de bedrijven in de maakindustrie is een familiebedrijf.[44] Met 73 procent is het aandeel familiebedrijven binnen de maakindustrie van de Regio Zwolle groter dan in Nederland (67 procent).[45] De overgrote meerderheid van deze bedrijven is te vinden in het MKB. Om te overleven is het van groot belang dat bedrijven blijven innoveren om concurrerend te blijven. Een manier is de inzet en adaptatie van nieuwe technologieën. Wat bepaalt hoe familiebedrijven in de MKB-maakindustrie hiermee omgaan, is in kaart gebracht middels een survey-onderzoek in Overijssel, Gelderland en Flevoland.

ONDERZOEKSVERANTWOORDING

De survey is uitgevoerd door het Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven, in oktober en november 2017. De doelgroep bestond uit MKB-bedrijven in de maakindustrie in de provincies Overijssel, Gelderland en Flevoland (totaal circa 3.000 bedrijven). De vragenlijst was gericht aan de directeur van het bedrijf, die de vragenlijst op papier of online kon invullen. In totaal hebben 329 bedrijven, waaronder 203 familiebedrijven, de vragenlijst ingevuld. Dat komt neer op een respons van 11 procent. Er is sprake van een familiebedrijf indien meer dan 50 procent van het eigendom in handen is van een persoon of meerdere familieleden en de respondent het bedrijf zelf als familiebedrijf beschouwt.

Grootste deel omzet aan R&D bij microbedrijven

Om een beeld te krijgen van de manier waarop familiebedrijven in de MKB-maakindustrie innoveren, zijn verschillende indicatoren gebruikt. In figuur 3.2d is een aantal van die indicatoren voor verschillende grootteklassen van de deelnemende ondernemingen (1-9 werknemers = micro, 10-49 werknemers = klein, 50-250 werknemers = middelgroot)

weergegeven. Zo is het gemiddelde aantal innovatieprojecten per bedrijf te zien waaraan is gewerkt in 2017. Ook is het gemiddelde aantal productinnovaties per bedrijf weergegeven, per grootteklasse, dat in de periode 2015 – 2017 op de markt is gebracht. De positie van het driehoekje laat per grootteklasse zien welk percentage van de omzet, gemiddeld per bedrijf, geïnvesteerd is in Research & Development (R&D) in 2016.

De resultaten laten aldus zien dat bedrijfsomvang ertoe doet. Het blijkt dat naarmate het MKB-familiebedrijf groter wordt, het gemiddeld aantal innovatieprojecten waaraan het bedrijf werkt, toeneemt. Die verzameling innovatieprojecten wordt ook wel het 'innovatieportfolio' van de onderneming genoemd. Daarnaast is te zien dat de investeringen in R&D als percentage van de omzet met 5,8 procent het grootst zijn bij het microbedrijf. Ten opzichte van andere bedrijven besteden microbedrijven dus het grootste deel van hun omzet aan R&D. Het aantal gerealiseerde productinnovaties is met gemiddeld 3,7 het grootst in het middenbedrijf. In het microbedrijf echter, blijkt het aantal gerealiseerde productinnovaties in verhouding tot de omvang van het innovatieportfolio het grootst, wat erop kan duiden dat juist in het microbedrijf de innovatie-efficiëntie het hoogst is. Wanneer gekeken wordt naar het aantal innovatieprojecten per werknemer (zie figuur 3.2e), blijkt bovendien dat het microbedrijf per medewerker de meeste innovaties in portfolio heeft en het hoogste aantal innovaties per medewerker op de markt brengt. In grotere bedrijven bestaat meer overhead waardoor de innovatie-efficiëntie per medewerker afneemt. Anderzijds is de omvang van de R&D-investeringen in het klein- en middelgrootbedrijf in absolute bedragen groter, waardoor de innovaties bij deze grotere bedrijven een grotere impact kunnen hebben.

Meeste focus op product- en procesinnovaties

De survey gaat ook in op de vraag hoe familiebedrijven in de MKB-maakindustrie het innovatieportfolio van hun onderneming inrichten. Er bestaat een toenemende belangstelling voor dit vraagstuk, omdat

FIGUUR 3.2D

AANTAL INNOVATIEPROJECTEN, PRODUCTINNOVATIES EN R&D INVESTERINGEN

In gemiddelde aantallen projecten en productinnovaties per bedrijf per grootteklasse (linkeras) en gemiddelde aandeel in omzet per bedrijf per grootteklasse in % (rechteras).

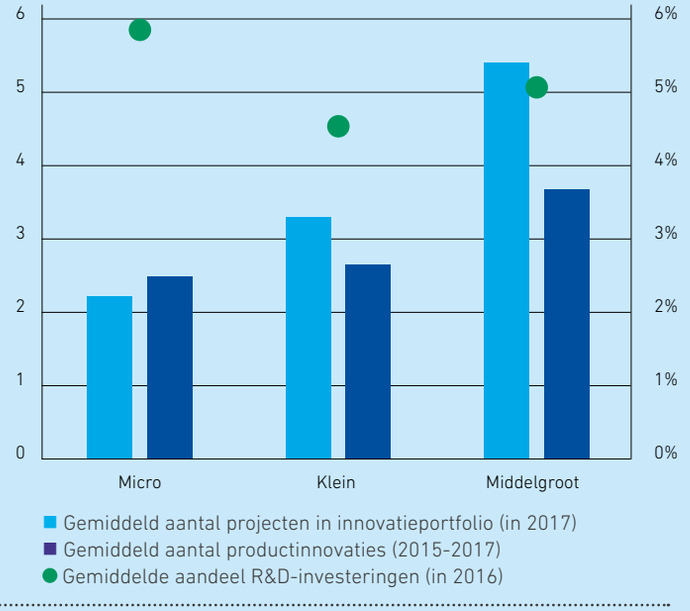

Bron: Survey innovatie familiebedrijven in de MKB-maakindustrie (bewerking: Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven).

FIGUUR 3.2E

INNOVATIEPROJECTEN EN PRODUCTINNOVATIES PER MEDEWERKER

In gemiddelde aantallen per medewerker per grootteklasse

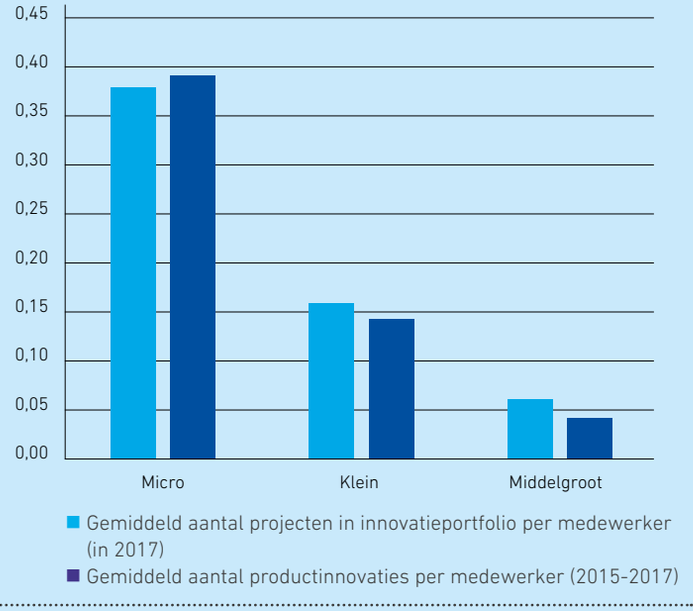

Bron: Survey innovatie familiebedrijven in de MKB-maakindustrie (bewerking: Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven).

Lees verder op pagina 65

CLOUD GARDEN

KLIMAAT-SENSOR ALS BASIS VOOR GEZOND EN ENERGIEZUINIG BINNEN-KLIMAAT

Soms loopt iets anders dan gepland. De ontwikkelingen op technologisch gebied hebben er bij Cloud Garden bijvoorbeeld voor gezorgd dat het originele businessplan in de prullenbak kan. Niet langer ligt de nadruk op hun toch al slimme natuurtechnologische oplossingen, maar op een nog slimmere, zelf ontwikkelde klimaatsensor.

Ondernemer Tom Koenderman legt uit: 'In eerste instantie bedachten wij slimme oplossingen voor een vitaler binnenklimaat. De planten in onze groene wanden breken bijvoorbeeld bepaalde giftige gassen af. En met onze waterwanden kun je fijnstof uit de lucht filteren. Omdat we de resultaten van deze groensystemen wilden meten, hebben we een klimaatsensor ontwikkeld.'

'Dankzij de technologische mogelijkheden zijn de diensten van de sensor nogal uitgebreid. Nu kunnen we al die factoren meten en registreren die invloed hebben op de luchtkwaliteit en het energieverbruik in een gebouw. En daarop inspelen, onder meer met onze groensystemen. We hebben het dus over een heel ander businessmodel. Ik denk zelfs dat we de klimaatsensoren niet gaan verkopen, maar per maand verhuren. Op die manier is er voor de eigenaar van een gebouw geen koopdrempel.'

www.cloudgarden.nl

een evenwichtige samenstelling de innovatieprestaties van het bedrijf versterkt. Recent onderzoek laat zien dat niet alleen productinnovatie belangrijk is, maar andere vormen van innovatie, zoals bijvoorbeeld sociale innovatie, ook relevant zijn om het innovatievermogen van het bedrijf te optimaliseren.[46] In de survey is gevraagd hoe projecten binnen het innovatieportfolio zijn verdeeld over verschillende soorten innovatie. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de volgende soorten innovaties:

- **Product**innovaties: de marktintroductie van nieuwe of sterk verbeterde producten. Productinnovaties moeten nieuw zijn voor het bedrijf, maar dat hoeft niet per se voor de markt te gelden.

- **Service**-innovaties: de marktintroductie van een nieuwe service aan de klant, die niet een verandering van het product van het bedrijf inhoudt, maar wel toegevoegde waarde creëert voor de klant. Bijvoorbeeld online inplannen van afspraken of aanbieden van onderhoudscontracten.

- **Proces**innovaties: de introductie binnen de onderneming van een nieuw of sterk verbeterd productieproces, distributie-methode of ondersteunende activiteit voor de producten.

- **Organisatorische** innovaties: de introductie binnen de onderneming van een voor de onderneming nieuwe organisatiemethode. Bijvoorbeeld een nieuwe managementmethode of vernieuwing in de organisatie van arbeid. Hier valt sociale innovatie onder.

Uit figuur 3.2f blijkt dat productinnovatie de dominante innovatievorm is bij familiebedrijven in iedere grootteklasse. Deze bevinding duidt erop dat familiebedrijven in de MKB-maakindustrie veelal concurreren op basis van een 'productgeoriënteerde strategie', waarbij het onderscheidend vermogen van het product centraal staat. Naast productinnovaties investeren familiebedrijven ook substantieel in procesinnovatie, waar bijvoorbeeld met een efficiënter proces productiekosten kunnen worden verlaagd, levertijden kunnen worden verkort et cetera. Dit gebeurt verhoudingsgewijs het minst in het familiale microbedrijf. Verder is te zien dat er weliswaar geïnvesteerd wordt in organisatorische en service-innovatie, maar dit gebeurt nog in bescheiden mate. Het microbedrijf loopt op het gebied van service-innovaties voorop. Recente inzichten uit de innovatie-literatuur laten zien dat de integratie van producten en servicegerichte diensten, ook wel *servitization* genoemd, nieuwe kansen biedt voor ondernemers in de maakindustrie.[47] Deze transformatie vereist een innovatieportfolio dat niet primair steunt op productinnovatie, maar waarin service-innovatie ook een prominente plek heeft.

De gegevens over de inrichting van het innovatieportfolio geven aan dat product- en procesinnovatie dominant zijn. Service- en organisatorische innovatie bieden echter ook kansen voor ondernemers. De onderzoeksresultaten laten zien dat bij de inrichting van het innovatieportfolio alle vier de soorten innovatie, en de samenhang daartussen, in acht genomen dienen te worden.

FIGUUR 3.2F
SAMENSTELLING INNOVATIEPORTFOLIO MKB-FAMILIEBEDRIJVEN

Aandeel soort innovatie binnen het totale innovatieportfolio per grootteklasse in %; 2017

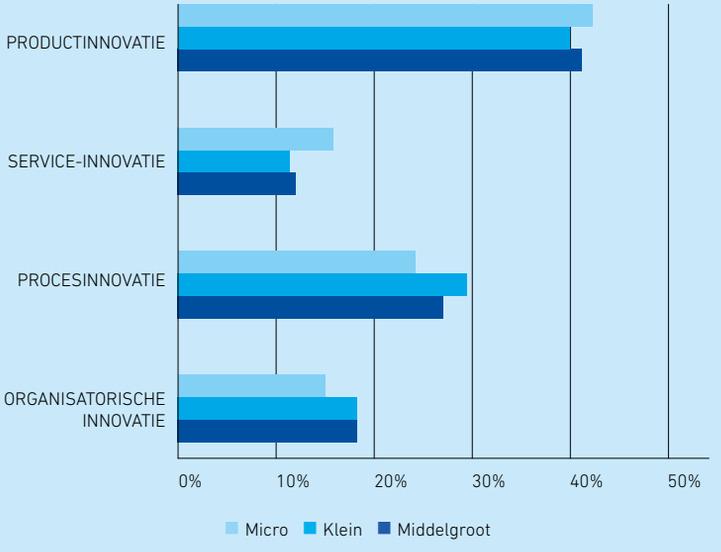

Bron: Survey innovatie familiebedrijven in de MKB-maakindustrie (bewerking: Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven).

UNIEKE 3D-PRINT-TECHNIEK VOOR STERKE EN LICHTE KUNST-STOFPRODUCTEN

Het klinkt als sciencefiction: een materiaal dat net zo sterk is als metaal, maar dan veel lichter en duurzamer. Dankzij de technologische innovatie van Fiberneering kan dit materiaal sinds een paar jaar voor veel meer producten worden gebruikt. Het Zwolse bedrijf heeft namelijk een unieke 3D-printtechniek ontwikkeld waarmee het vezelversterkte kunststofproducten kan maken.

Ondernemer Jasper Bouwmeester: 'Onze technologische innovatie biedt met name oplossingen voor opdrachtgevers in de auto-, vliegtuig- en zorgsector. Bij voertuigen zorgt het gebruik van lichtgewicht onderdelen namelijk voor brandstofbesparing en reductie van de CO2-uitstoot. Ook kunnen reparaties sneller en eenvoudiger worden uitgevoerd. En in de gezondheidszorg dragen lichtgewicht en op maat gemaakte kunststof ortheses bij aan effectievere zorg.'

'Ondertussen zijn we druk bezig met verdere automatisering, zodat er een volledig automatisch productieproces ontstaat en we een constante kwaliteit kunnen garanderen. Hierbij is het niet zo dat er banen zullen verdwijnen, maar de werkzaamheden gaan wel veranderen. Werknemers blijven noodzakelijk, bijvoorbeeld om robots te programmeren en aan te sturen.'

www.fiberneering.com

3.3 ROBOTISERING IN DE PRAKTIJK

Wereldwijde opmars industriële automatisering en robotica

Als onderdeel van de brede technologische ontwikkeling, de vierde industriële revolutie, is de toepassing van industriële robotica toegenomen. Wereldwijd is na de economische crisis de verkoop van industriële robots sterk gestegen (zie figuur 3.3a). Uit cijfers van de International Federation of Robotics (IFR) blijkt dat vooral de verkoop in China explosief is gestegen. In 2017 zijn 58 procent meer industriële robots in het Aziatische land verkocht dan in 2016. In totaal werden afgelopen jaar 138.000 nieuwe industriële robots verhandeld in China. Ook andere Aziatische landen zien het aantal robots snel stijgen. Zo nam het aantal industriële robots in Zuid-Korea met 40.000 stuks toe, terwijl het aantal in Japan met 38.000 steeg.[48]

Wanneer wordt gekeken naar Nederland, dan heeft het de afgelopen jaren een inhaalslag gemaakt. Uit cijfers van de IFR blijkt dat Azië koploper is met robotica als toepassing in de industrie. In figuur 3.3b is te zien dat Zuid-Korea op één staat met 631 robots per 10.000 werknemers werkzaam in de industrie. Singapore volgt met 488. Daarna volgt het eerste Europese land; Duitsland met 309 robots per 10.000 werknemers, net iets meer dan Japan. Het gebruik van robots concentreert zich tot op heden vooral in de proces- en auto-industrie. Met name de auto-industrie is sterk vertegenwoordigd in landen in de top-5. Nederland volgt uiteindelijk op enige afstand met 153 robots per 10.000 werknemers. Dit is ruim boven het wereldgemiddelde van 74 robots per 10.000 werknemers. En ook ruim boven de robotdichtheid van een aantal jaar eerder. In 2013 waren er nog 93 robots per 10.000 werknemers, drie jaar later waren het er 65 procent meer. De IFR heeft geschat dat er in 2016 in totaal ruim 11.000 robots op Nederlandse fabrieksvloeren stonden.[50]

Robotisering biedt kansen

Robots bieden allerlei voordelen. Ze kunnen personeelstekorten opvangen, werken nauwkeurig, raken niet verveeld door repeterende taken, en bieden kansen voor nieuwe vormen van duurzame productie. Het is niet de vraag waar robots ingezet kunnen worden; ze kunnen namelijk praktisch overal ingezet worden. Een vraag die beter past is: waar is het zinvol robots in te zetten? De in 2015 opgestelde *Actieagenda Smart Industry Oost-Nederland* geeft bijvoorbeeld aan dat de noodzaak om te robotiseren doordringt bij bedrijven in Oost-Nederland.[51] Veel productiebedrijven, nationaal en regionaal, zijn op dit moment bezig met het zetten van stappen in (verdere) automatisering en robotisering van de productie. Maar vaak weten bedrijven niet goed waar ze moeten beginnen. Bovendien is het momenteel lastig personeel te vinden dat geautomatiseerde systemen kan inrichten, bedienen en onderhouden.

Hoewel vaak nog het beeld over de invoering van robots in het productieproces is: 'werknemer eruit, robot erin', is de werkelijkheid doorgaans anders. In de meeste gevallen blijkt juist de werknemer meer van doorslaggevend belang bij een geautomatiseerd productieproces dan bij een grotendeels

FIGUUR 3.3A
WERELDWIJD VERKOCHTE INDUSTRIËLE ROBOTS

In absolute aantallen (x 1.000); 2006–2017

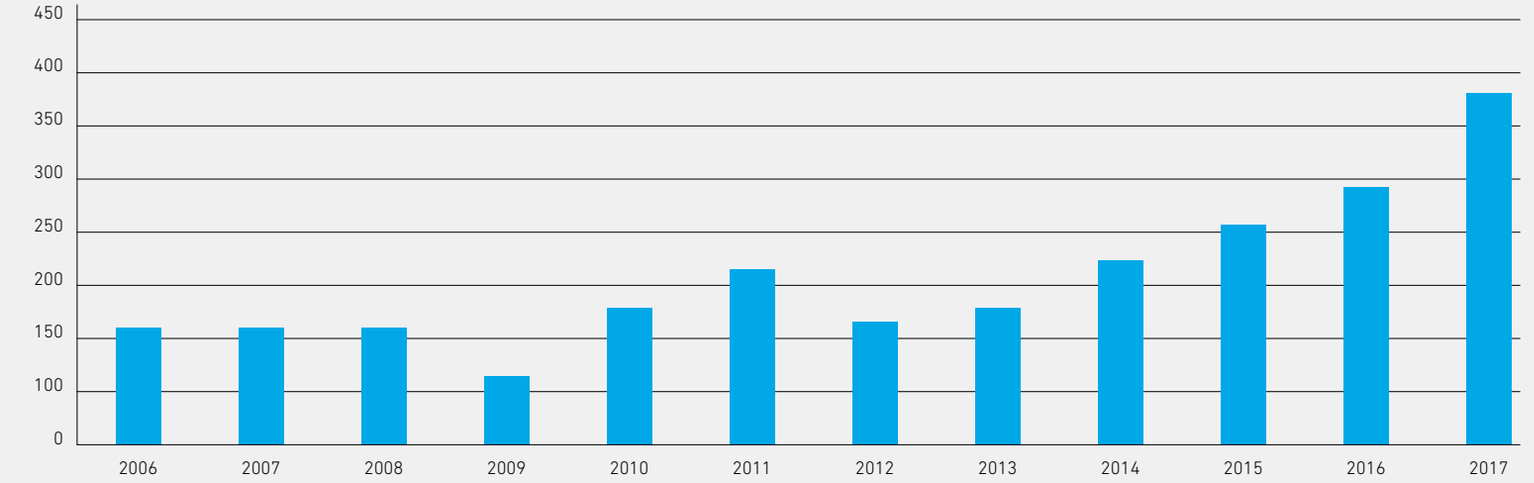

Bron: International Federation of *Robo*tics (IFR)[49]

handmatige uitvoering. De werknemer blijft er uiteindelijk voor verantwoordelijk dat voldoende aantallen producten met de juiste kwaliteit worden vervaardigd. Robots nemen werk over, maar vergen ook regelmatig onderhoud, reparatie bij storingen en aanpassingen bij nieuwe producten.

Als wordt gekeken naar de huidige praktijk, dan zijn tot dusver vooral robotsystemen in fabrieken geïnstalleerd, die zijn voorgeprogrammeerd om één 'kunstje' te doen; systemen die goed zijn in één taak. De Nederlandse industrie heeft echter in toenemende mate behoefte aan flexibele en slimme automatisering om ook in de toekomst rendabel en levensvatbaar te blijven. De Nederlandse industrie moet het niet zozeer hebben van massaproductie, maar is vooral sterk in flexibiliteit (*custom made*), enkelstuksfabricage en kleine seriegroottes. De voorwaarden om in deze richting (verder) te kunnen automatiseren en robotiseren zijn over het algemeen gunstig. Nederland beschikt over kwalitatief goed onderwijs en in vergelijking met andere landen scoort Nederland hoog op de diverse innovatieranglijsten. Daartegenover staan ook enkele risicofactoren. Het tempo van ontwikkelingen is hoog en het is voor bedrijven nu al moeilijk om voldoende technisch personeel te vinden. Een tekort aan talent kan de ontwikkeling en groei remmen. Een initiatief zoals het Fieldlab Industrial Robotics kan helpen om het benodigde robottalent op te leiden (zie tekstbox).

Uitdagingen voor de regio

De belangrijkste uitdagingen voor de regio sluiten aan bij de belangrijkste nationale uitdagingen. De Nederlandse industrie bevindt zich midden in de transitie naar een *Smart Industry*. Dit wordt gedreven door een slimme inzet van ICT waardoor machines onderling met elkaar verbonden zijn en slim kunnen worden aangestuurd. In het productieproces leidt deze ontwikkeling tot verregaande automatisering en robotisering. Robotisering biedt kansen voor economische groei en productiviteitsverhoging, mits het kennisniveau binnen de bedrijven op peil is. De toenemende automatisering en robotisering zorgt voor een vraag naar personeel dat gericht wordt opgeleid: personeel dat in staat is om machines (door) te ontwikkelen, besturen, programmeren, bedienen en onderhouden. Dit is het belangrijkste knelpunt van de technologische industrie op het gebied van automatisering en robotisering. Veel bedrijven in de technologische industrie beschikken inmiddels over

FIGUUR 3.3B
INDUSTRIËLE ROBOTS IN GEBRUIK

Aantal robots per 10.000 werknemers in de industrie per land (top-25 wereldwijd) (x 1.000); 2016

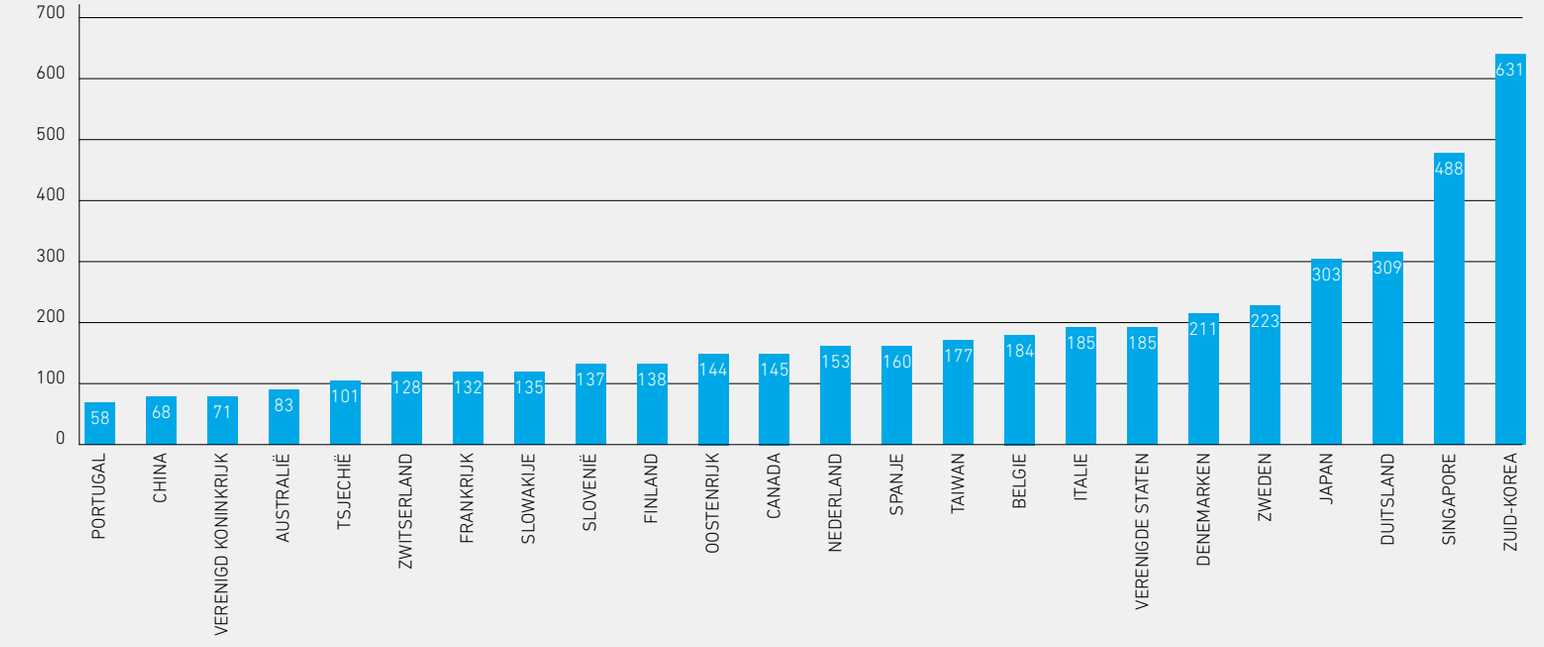

Bron: International Federation of Robotics (IFR).

FIELDLAB INDUSTRIAL ROBOTICS

Uit de groeiende wens en noodzaak bij bedrijven om automatisering met robots toe te passen, is het Fieldland Industrial Robotics ontstaan.[52] Dit initiatief van bedrijven uit Gelderland en Overijssel, waarvan een deel afkomstig uit de Regio Zwolle, heeft als doel de ontwikkeling van vakkennis ten aanzien van robots te bevorderen. Zij zien dat er in de regio een gebrek is aan mensen met een opleiding en/of ervaring in de industriële automatisering en robotica. Op dit moment zijn er geen of bijna geen opleidingen die inspelen op de toenemende vraag naar onder andere robot operators en programmeurs. Daarom ontwikkelt het Fieldlab Industrial Robotics opleidingen om vakmensen klaar te stomen voor deze werkzaamheden. De manier om dit te realiseren is door het ontwikkelen van (industrieel) roboticaonderwijs en door bedrijven via het onderwijs met elkaar te verbinden. De start van de eerste opleidingen is gepland in 2019.

In het Fieldlab Industrial Robotics participeren diverse bedrijven die samen met verschillende onderwijsinstellingen opleidingen ontwikkelen. Zowel studenten (mbo en hbo) als medewerkers uit het bedrijfsleven kunnen worden opgeleid om op verschillende niveaus te werken met robots. De mbo's Deltion en Landstede zijn bezig met de ontwikkeling van een keuzemodule robotica. Hogeschool Windesheim is bezig met de ontwikkeling van een Associate Degree opleiding Industriële Automatisering en Robotica. Het Fieldlab is gevestigd in Harderwijk en huisvest verschillende (test)robots met uiteenlopende specificaties. Ook staan er laser test cellen en is er een ruimte ingericht voor het ontwikkelen van applicaties, sensorsystemen en besturingstechnologieën.

geautomatiseerde productiesystemen, maar beschikken niet of onvoldoende over adequaat opgeleid personeel. Dit is noodzakelijk om optimaal gebruik te kunnen maken van de apparatuur die aanwezig is in de bedrijven. Voldoende en vakbekwame technici op alle niveaus en allerlei terreinen zijn essentieel voor Nederland om een toppositie in de wereldeconomie te handhaven. Dit wordt onder andere onderstreept in het rapport *Robotics in the Netherlands*.[53] Daarin wordt voor de industriële toepassing van robotica een sterkte-zwakteanalyse beschreven, met als zwakte: een tekort aan vakbekwame technici. De ultieme doelstelling van automatisering en robotica is volledige flexibele en geautomatiseerde productie, wat ertoe leidt dat enkelstuksfabricage tot de mogelijkheden behoort. Dit het liefst in combinatie met het veelbeschreven fenomeen: de *dark factory*. Een volledig geautomatiseerde fabriek, zonder mensen en waar verlichting overbodig is. Zover is het nog (lang) niet. En de vraag is ook of dit wenselijk is. Maar deze stip aan de horizon geeft wel richting aan mogelijke ontwikkelingen. Veel bedrijven weten nu namelijk nog niet, wat en hoe ze over één of twee jaar produceren. Bedrijven zijn dan ook voorzichtig met investeren in specifieke productieoplossingen. Zaak is om ervoor te zorgen dat geïnvesteerd wordt in een dusdanig modulair en flexibel geautomatiseerd systeem dat het aangepast kan worden aan veranderende producten en aan een veranderende productieomgeving. Daarmee is het een duurzame investering in het kader van *agile manufacturing*, het snel en effectief kunnen inspelen op de variërende klantvraag.

Een ontwikkeling die in een stroomversnelling lijkt te zijn gekomen is de ontwikkeling van de zogeheten cobot. Cobot staat voor *Collaborative Robot*: een flexibele robot die in interactie met de mens opereert. Deze nieuwe generatie robots werkt naast en samen met mensen. Het voordeel van de cobot is dat deze relatief klein, goedkoop, eenvoudig te programmeren en gebruiksvriendelijk is. De cobot wordt ondertussen ingezet voor allerhande denkbare toepassingen, ook buiten de industrie.[54]

3.4 AANSLUITING ONDERWIJS OP TOEKOMSTIG WERK

Beroepsbevolking Regio Zwolle bovengemiddeld kwetsbaar

In de 2017-editie van de Regio Zwolle Monitor werd reeds aangestipt dat trends van mechanisering, robotisering en digitalisering verlies van bepaalde banen met zich meebrengt.[55] Het is goed om te bedenken dat zulke ontwikkelingen geleidelijk gaan. Bovendien verdwijnen door de verdergaande technologie weliswaar banen, maar door diezelfde ontwikkeling zullen er juist ook andere, nieuwe banen komen en dus werkgelegenheid in beroepen die nu nog niet bestaan.

Hoe dan ook staat vast dat de vraag naar arbeid transformeert. Een groot aantal beroepen zal in de (nabije) toekomst niet meer bestaan. In hun studie uit 2013 *The Future of Employment* wijzen Frey en Osborne van de Universiteit van Oxford op de tendens dat vooral de middelbaar geschoolde beroepen in de gevarenzone zitten.[56] Zij voorspelden dat in twintig jaar tijd 47 procent van alle banen in de Verenigde Staten overgenomen kan worden door computers. In 2014 heeft adviesbureau Deloitte de Oxford-studie geprojecteerd op de Nederlandse situatie.[57] De onderzoekers komen met vergelijkbare conclusies. Uit de projectie blijkt dat de impact van technologisering op de Nederlandse samenleving substantieel is. Er wordt betoogd dat 2 tot 3 miljoen banen kwetsbaar zijn. En dat dit vooral laag- en middelbaar opgeleiden zal treffen. Beroepsgroepen waarvoor het risico op substantiële verandering hoog is, zijn administratief medewerkers, boekhouders, assemblagemedewerkers, medewerkers in de laagopgeleide dienstverlening en bestuurders van voertuigen. Laag- en middelbaar opgeleiden maken een groot deel uit van de beroepsbevolking. Tegelijkertijd zijn ze, in vergelijking met hoogopgeleiden, kwetsbaar voor technologisering, wat resulteert in een grote impact op de beroepsbevolking.

Gezien de samenstelling van de beroepsbevolking lijkt de Regio Zwolle bovengemiddeld kwetsbaar voor de hierboven geschetste ontwikkelingen. In

Lees verder op pagina 71

ZIEKENHUIS-ZORG BIJ DE PATIËNT THUIS

De wens van een grote groep chronische patiënten is vervuld: dankzij de technologische innovatie van HC@Home is monitoring op afstand mogelijk. Hierdoor kunnen patiënten na een operatie thuis revalideren en zijn al die ritjes naar het ziekenhuis verleden tijd.

Directeur Wilma Koch legt uit hoe het werkt: 'Met onze medisch gecertificeerde, draadloze apparaten kan een patiënt thuis onder meer zijn hartslag, gewicht en bloeddruk meten. De resultaten van deze metingen worden doorgestuurd naar de speciaal ontwikkelde app op zijn telefoon en de beveiligde website van HC@Home. Hierdoor kunnen de patiënt én de betrokken zorgprofessional in het ziekenhuis op elk gewenst moment de gegevens inzien. En mocht hier aanleiding voor zijn, dan neemt de zorgprofessional contact op met de patiënt.'

'Onze technologische innovatie verbetert niet alleen de kwaliteit van leven van patiënten. Ook de gezondheidszorg heeft er baat bij. Het tekort aan mensen wordt namelijk kleiner, omdat zorgprofessionals minder handelingen moeten verrichten.'

www.hcathome.com

FIGUUR 3.4A

OPLEIDINGSNIVEAU BEROEPSBEVOLKING IN DE REGIO ZWOLLE EN NEDERLAND

Verdeling naar opleidingsniveau %; 2017

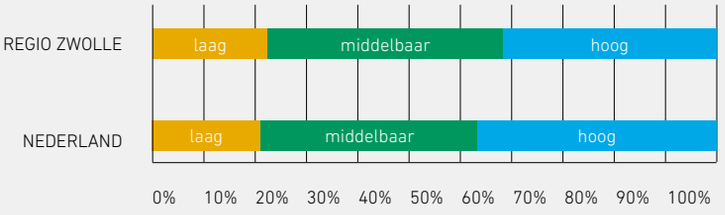

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

figuur 3.4a is te zien dat de aandelen laag- en middelbaar opgeleiden in de beroepsbevolking groot zijn in vergelijking met de rest van Nederland. Een deel van de beroepen die deze groep uitoefent dan wel kan uitoefenen staan onder druk: in de (nabije) toekomst dreigen dit soort beroepen drastisch te veranderen of te verdwijnen.

Vier op tien mbo-studenten stroomt door naar bedreigd beroep

Om na te gaan of het toekomstige arbeidsaanbod in staat is te voldoen aan de veranderende vraag heeft Deloitte in 2016 in een vervolgstudie onderzocht wat de impact van technologisering is (in termen van mate van automatisering) op het Nederlandse onderwijs.[58] Hierbij stond de vraag centraal in welke mate opleidingen opleiden tot een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt en hoeveel studerenden dit raakt. De onderzoekers komen tot de conclusie dat ongeveer 174.000 deelnemers aan een mbo-studie (42,3 procent van de studenten) mogelijk doorstromen naar beroepen die

FIGUUR 3.4B

AUTOMATISERINGSKANS BANEN VERTAALD NAAR OPLEIDINGSTYPE (MBO) IN DE REGIO ZWOLLE (ARBEIDSMARKTREGIO)*

*Aantal in de arbeidsmarktregio Regio Zwolle woonachtige mbo-studenten per opleidingstype (top-as, staven)** en het automatiseringsrisico per opleidingstype (onder-as, bollen); 2017*

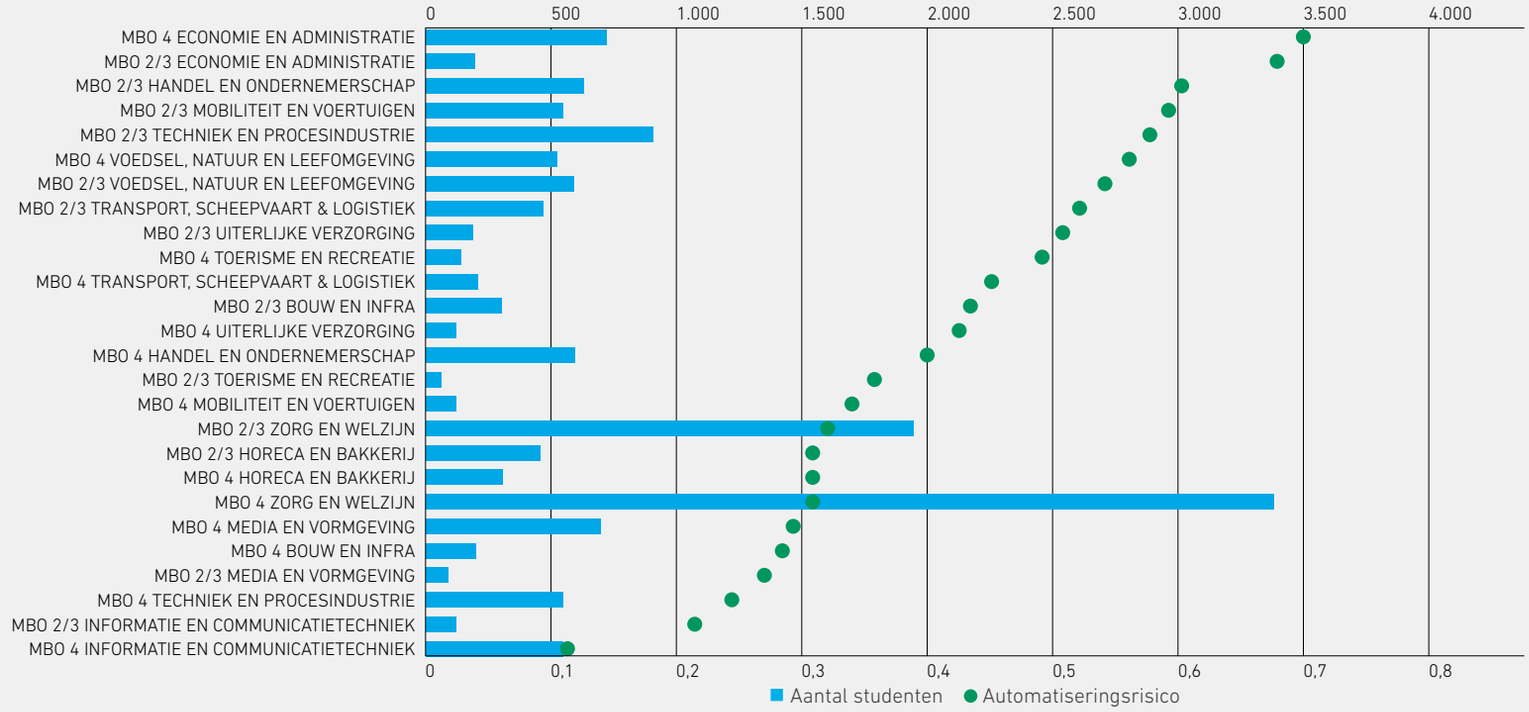

** Tot de arbeidsmarktregio Regio Zwolle behoren de volgende veertien gemeenten: Dalfsen, Hardenberg, Hattem, Heerde, Kampen, Meppel, Oldebroek, Ommen, Raalte, Staphorst, Steenwijkerland, Westerveld, Zwartewaterland en Zwolle.[59]*

*** Het betreft 95 procent van de mbo-studentenpopulatie woonachtig in de arbeidsmarktregio Regio Zwolle. De overige 5 procent kon niet toebedeeld worden aan een opleidingstype.*

Bron: CBS en Deloitte (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

Lees verder op pagina 73

MEDICAL PRECISION B.V.

PIJNLOZE EN NAUWKEURIGE REFERENTIE-PUNTEN VOOR RADIOTHERAPIE

Elke radiolaborant ziet er tegenop: het zetten van de referentiepunten voordat een kankerpatiënt wordt bestraald. In bijna alle gevallen wordt de naald namelijk te diep in de huid geprikt, wat zeer pijnlijk is voor de patiënt. Dankzij de technologische innovatie van Medical Precision is deze handeling compleet pijnloos.

Directeur Annelies Maas legt uit: 'Wij gebruiken een unieke medische markeringstechnologie die we, samen met een aantal ziekenhuizen, hebben ontwikkeld vanuit de wereld van Permanent Make Up waarin ik al jaren werkzaam ben. Het basisapparaat voedt de markering-pen met elektrische stroompulsjes. De naald met pigmentstoffen wordt twee tellen op de huid geplaatst en het referentiepunt is al geplaatst. Pijnloos, nauwkeurig en zonder blijvende stip die herinnert aan de behandeling.'

Medeoprichter Roland Kortenhorst: 'Rond de zomer van 2019 verwachten we onze innovatie te hebben opgeschaald naar de Europese en Amerikaanse medische regelgeving. Vervolgens gaan we een wereldwijde markt bedienen. Ik denk dat we voor de afhandeling van logistiek, customer support, IT en financiën al snel 12 à 15 fte's uit de regio nodig hebben.'

www.medicalprecision.nl

dreigen geautomatiseerd te worden. De impact van automatisering op het hoger onderwijs is aanzienlijk lager. Deloitte schat in dat ongeveer 84.000 hbo-studenten (19,3 procent van de studenten) en 28.000 wo-studenten (10,4 procent van de studenten) mogelijk doorstromen naar een beroep dat kwetsbaar is voor automatisering.

Een relevante vervolgvraag is in welke mate studenten in de Regio Zwolle worden opgeleid voor beroepen die in de nabije toekomst mogelijk niet meer bestaan. Om daar achter te komen is met behulp van CBS-onderwijsdata de Deloitte-studie vertaald naar de Regio Zwolle. Hierbij was het alleen mogelijk, vanwege datarestricties, te kijken naar mbo-opleidingstypes. Gezien het bovengemiddeld grote aantal mbo-opgeleiden in de Regio Zwolle, geeft dit evenwel een goede indicatie voor de mate waarin wordt opgeleid voor mogelijk verdwijnende beroepen; beroepen die door een potentieel omvangrijke groep werknemers uit de Regio Zwolle worden uitgeoefend. Figuur 3.4b laat zien dat de opleidingstypes economie en administratie, op zowel mbo 2/3 als mbo 4 niveau, opleiden voor banen met een hoog risico op automatisering, en die daarmee mogelijk verdwijnen (automatiseringskans wordt weergegeven door middel van bollen). In het geval van mbo 4 niveau is de kans ingeschat op 0,7; 70 procent van de banen waarnaar studenten met het profiel economie en administratie (mbo 4) doorstromen wordt geautomatiseerd. Het minst kwetsbaar zijn de opleidingen ICT (automatiseringskans van 0,12). Studenten met dit type opleidingen belanden uiteindelijk in banen waarin nieuwe (ICT-)technologie wordt gemaakt en beheerd. Het risico dat dit type banen verdwijnt vanwege automatisering is zodoende klein. Daarnaast bevat de figuur informatie over het totaal aantal studenten die in 2017, ongeacht studiejaar, de betreffende opleiding volgen en woonachtig zijn in de Regio Zwolle (arbeidsmarktregio). Zo is te zien dat

FIGUUR 3.4C
IMPACT AUTOMATISERINGSRISICO MBO-OPLEIDINGSTYPES VOOR DE REGIO ZWOLLE (ARBEIDSMARKTREGIO)
Verwachte aantal kwetsbare studenten per opleidingstype, woonachtig in de Regio Zwolle; 2017

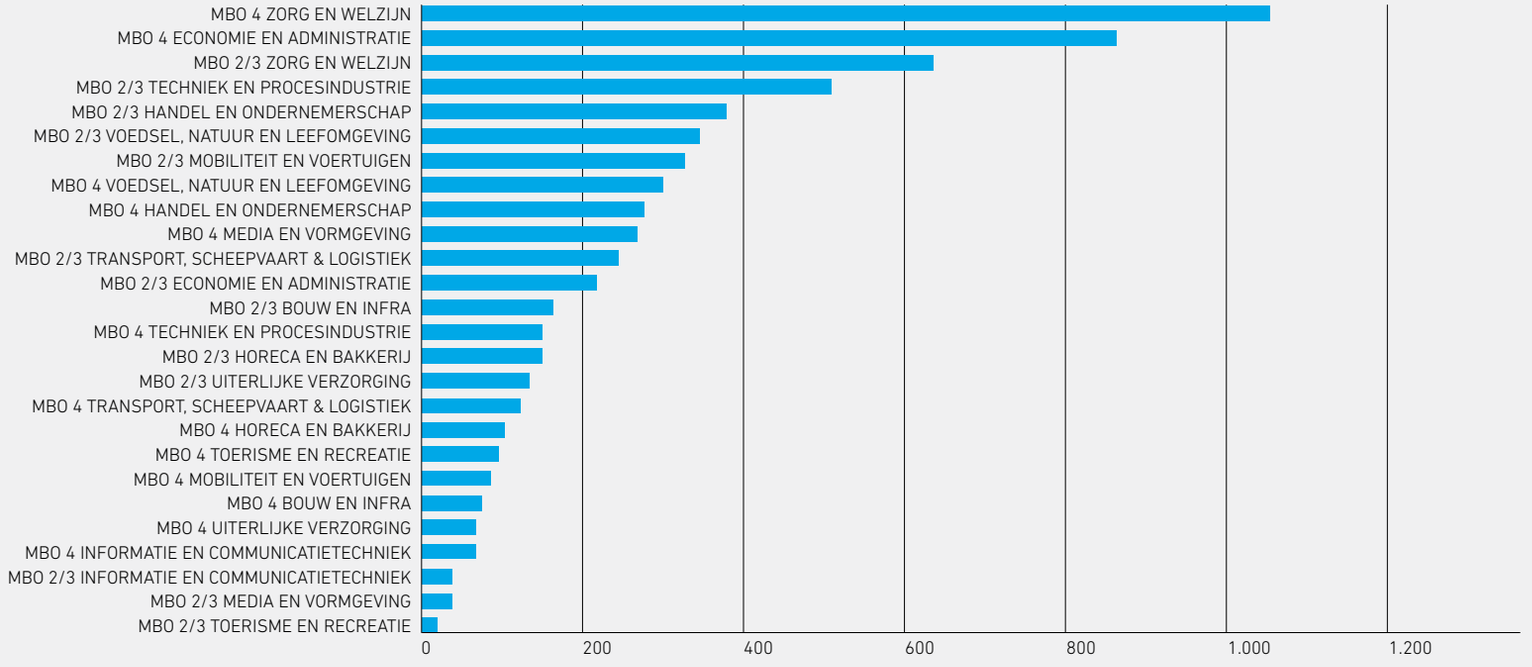

Bron: CBS en Deloitte (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

bijna 3.500 studenten uit de Regio Zwolle deelnamen aan een opleiding van het type zorg en welzijn, niveau mbo 4. Veel minder studenten, woonachtig in de Regio Zwolle, volgen een opleiding die is aangemerkt als 'recreatie en toerisme'. In 2017 waren dat er slechts 78.

Wat uiteindelijk de impact van automatisering is op de arbeidsmarktpositie van mbo-studenten uit de Regio Zwolle laat figuur 3.4c zien. In de figuur is de mate waarin een opleiding opleidt voor een beroep dat geautomatiseerd kan worden gecombineerd met het aantal studenten dat de betreffende opleiding volgt. Het laat zien dat de impact groot is voor studenten met een 'zorg en welzijn' en een 'economie en administratie' profiel. Voor de opleidingstypes 'recreatie en toerisme', 'media en vormgeving' en 'informatie en communicatie' is de impact beperkt. In totaal gaat het in de arbeidsmarktregio Regio Zwolle om ruim 16.000 mbo-studenten (41 procent alle mbo-studenten uit de regio) die doorstromen in beroepen die bovengemiddeld kwetsbaar zijn voor automatisering en op den duur dus mogelijk verdwijnen. Verhoudingsgewijs wijkt dit nauwelijks af van de landelijke situatie. Voor heel Nederland blijkt namelijk ongeveer 42 procent van de mbo-studenten door te stromen naar banen die geleidelijk aan dreigen te verdwijnen.

De geconstateerde kwetsbaarheid van een aanzienlijk aantal beroepen onderstreept het belang van het doorvoeren van een meer flexibel en vraaggestuurd beroepsonderwijs. Het huidige tijdperk dat wordt gekenmerkt door elkaar snel opvolgende (technologische) veranderingen, vergt een zekere mate van aanpassingsvermogen van werknemers. Vooral ook vanwege de extra arbeidsvraag, van nieuwe nog niet-bestaande beroepen, die technologische ontwikkeling met zich meebrengt. Daartoe kan het beroepsonderwijs een cruciale rol vervullen in het verzorgen van flexibel en vraag-gestuurd onderwijs, maar ook ten aanzien van het leven lang ontwikkelen in de regio.

3.5 UITDAGINGEN VOOR BELEID[60]

De hiervoor beschreven ontwikkelingen stellen de regio voor een aantal forse uitdagingen om het groei- en ontwikkelingspotentieel dat technologische ontwikkeling heeft te kunnen verzilveren zonder daarbij de inclusiviteit van de arbeidsmarkt onder druk te zetten. Daar komt nog bij dat ook de verduurzaming van de economie tot aanvullende forse effecten op de arbeidsmarkt zal leiden die parallel een plek zullen moeten krijgen. Zonder de ambitie te hebben uitputtend te zijn worden hier een drietal uitdagingen benoemd. De eerste betreft het verder uitwerken van de invulling van het leven lang ontwikkelen. De tweede betreft het bundelen van krachten tussen gemeenten in de regio. En een derde uitdaging zit in het verhogen van de participatie onder met name laag- en middelbaaropgeleiden.

Human capital agenda's en leven lang ontwikkelen

Voor een succesvolle aanpak van de samenvallende transities op de arbeidsmarkt is het tot stand brengen van integrale human capital agenda's (HCA's) essentieel. Die sluiten aan bij een reeds lang geopperde noodzaak om concreet invulling te geven aan leven lang ontwikkelen. Een dergelijke invulling is in het huidige tijdsgewricht enerzijds van cruciaal belang door de grote (technologische) veranderingen die zich voltrekken die adaptiviteit vergen om inclusiviteit te kunnen garanderen. En anderzijds vanwege de verdergaande flexibilisering op de arbeidsmarkt die maakt dat klassieke relaties op de arbeidsmarkt waarbinnen werkgevers een heldere prikkel hadden om te investeren in het menselijk kapitaal van hun werknemers steeds meer onder druk staan. Daarbij is een structuur noodzakelijk waarin HCA's onder meer aangesloten zijn op de beleidsinstrumenten die werkgevers- én werknemersorganisaties gezamenlijk kunnen inzetten. Het gaat hierbij om betrokkenheid en commitment van alle relevante stakeholders, een gemeenschappelijke arbeidsmarktagenda (inclusief afspraken over de aanpak van korte en langtermijnproblemen), een uitvoeringsorganisatie met voldoende budget en monitoringvoorzieningen om te evalueren en waar nodig bij te sturen. De extra arbeidsvraag die resulteert uit de technologische ontwikkelingen vraagt bovendien om aanpassing van het huidige onderwijs- en scholingsaanbod om de extra arbeidsvraag op te leiden. Het flexibel en vraag-gestuurd maken van het beroepsonderwijs maakt hier een belangrijk onderdeel van uit. Op die manier kan het beroepsonderwijs ook een cruciale rol vervullen in het leven lang ontwikkelen. Daarbij vragen de veranderende beroepseisen om investeringen in de hele onderwijskolom (vmbo-mbo-hbo-universiteit) voor het op peil brengen en houden van machines en instrumenten in het onderwijs (technische hulpmiddelen en innovaties). Om versnippering op het terrein van onderwijs- en scholingsbehoefte te voorkomen, is het gewenst om een gericht beleid in een sterke leercultuur in te bedden, dat inspeelt op de arbeidsmarktbehoeften die uit de energietransitie voortvloeien en waarin blijven leren en ontwikkelen voor iedereen een vanzelfsprekendheid is.

Versterken regionale samenwerking

De aanpak van werkgelegenheidskansen en arbeidsmarktknelpunten moet plaatsvinden op het *schaalniveau* waar deze zich aandienen. In toenemende mate is dit schaalniveau dat van de regio. De Regio Zwolle staat wat dat betreft met de intensivering van de samenwerking goed voorgesorteerd. Deze benadering past bij het Interbestuurlijk Programma dat het Rijk met provincies, gemeenten en waterschappen in februari 2018 hebben afgesloten. Het is ook van belang dat de gevolgen van technologische ontwikkelingen voor de arbeidsmarkt een integraal onderdeel gaan uitmaken van de bredere regionaal-economische agenda's zoals die bijvoorbeeld worden ontwikkeld door Economic Boards en regionale ontwikkelingsmaatschappijen. Belangrijk aandachtspunt is ook dat het regionaal arbeidsmarkt- en werkgelegenheidsbeleid wordt verknoopt met sectorale activiteiten zoals cao's, acties

van Opleidings-& Ontwikkelingsfondsen (O&O) en sociale plannen; mogelijk kunnen hierbij ook Europese middelen worden ingezet. Ook vraagt effectief arbeidsmarktbeleid om meer samenwerking tussen sectoren onderling, bijvoorbeeld via de sectorale O&O-fondsen. Hierbij is het zaak leerervaringen te benutten die worden opgedaan bij lopende en recent afgeronde projecten waarin is gewerkt aan het verbeteren van regie en samenwerking bij 'van-werk-naar-werk'-activiteiten en het verknopen van regionaal en sectoraal arbeidsmarktbeleid. Het waarborgen van inclusiviteit vergt een verdergaande samenwerking waarbij solidariteit tussen regio's wordt gewaarborgd. Dit is in toenemende mate van belang omdat de technologische ontwikkelingen niet ruimtelijk neutraal uitpakken; wat wil zeggen dat technologische ontwikkelingen vaak ten goede komen aan reeds sterke regio's.

Vergroten van de participatie

Tot slot vergt de toenemende vergrijzing van de bevolking en de tekorten die relatief snel na het herstel van de economie zichtbaar werden een hernieuwde inzet op het bevorderen van de arbeidsparticipatie van met name laag- en middelbaaropgeleiden. Die participatie is nog steeds relatief laag. Zowel vanuit het adagium dat elk talent telt als de constatering dat er meer handen nodig zijn gegeven de oplopende schaarste op de arbeidsmarkt is een dergelijk lage participatie zeer onwenselijk. Toegegeven dient te worden dat het hier een hardnekkige problematiek betreft. Tegelijkertijd staan met de huidige tekorten alle seinen op groen. Juist nu lijkt er een voedingsbodem om in elk geval een deel van de langdurig werklozen aan een baan te helpen. Ook hier is een integrale aanpak vereist die afspraken dient te bevatten om het beschikbare arbeidspotentieel beter te benutten. Hierbij gaat het om het faciliteren van mensen om meer uren te gaan werken, bevorderen van arbeidsdeelname van vrouwen, met name in het aantal te werken uren, et cetera. Daarbij geldt dat nieuwe technologische ontwikkelingen niet alleen bedreigingen maar juist ook kansen bieden voor mensen met een arbeidsbeperking, bijvoorbeeld in de *smart industry* waar zij dankzij de inzet van nieuwe technologieën complexer werk kunnen doen.

35 Zie onder andere: Weel, B. ter (2018) Nieuwe technologie transformeert de vraag naar arbeid. *Economisch Statistische Berichten*, 103 (4762), 282–284.

36 De volgende passages zijn in belangrijke mate gebaseerd op de volgende studies: CNV (2015). *Race tegen de robot; De gevolgen van robotisering voor de arbeidsmarkt.* Utrecht: CNV.; Est, R. van en L. Kool (2015). *Werken aan de robotsamenleving: visies en inzichten uit de wetenschap over de relatie technologie en werkgelegenheid.* Den Haag: Rathenau Instituut.; SER (2016).*Verkenning en werkagenda digitalisering; Mens en technologie: samen aan het werk.* Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

37 Beschikbaar via: https://www.deingenieur.nl/artikel/fabrieksrevolutie.

38 CPB (2016). *Marktordening bij nieuwe ICT-toepassingen*, CPB Policy Brief, pp. 6 en 7.

39 Team Smart Industry (2014). *Actieagenda Smart Industry; Dutch Industry Fit for the Future.*

40 Team Smart Industry (2014). *Actieagenda Smart Industry; Dutch Industry Fit for the Future.*

41 Initiatiefgroep Smart Industry Oost-Nederland (2015). *Actieagenda Smart Industry Oost-Nederland Boost.* Beschikbaar via: http://smartindustryoost.nl/wp-content/uploads/2016/12/Actieagenda-Smart-Industry-Oost-Nederland.pdf.

42 Meer details zijn te vinden via: *Sociale innovatiemodel van RSM*; beschikbaar op: http://mvonederland.nl/sociale-innovatie/nut-en-noodzaak.

43 Platform as a service (PaaS) is a category of cloud computing services that provides a platform allowing customers to develop, run, and manage applications without the complexity of building and maintaining the infrastructure typically associated with developing and launching an app. Software as a service (SaaS) is a software licensing and delivery model in which software is licensed on a subscription basis and is centrally hosted.

44 CBS (2017) Familiebedrijven in Nederland. Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag, april 2017.

45 CBS (2017) Maatwerktabellen Familiebedrijven in de Regio Zwolle. Zie de tabellenset op de CBS-website voor een technische toelichting bij de gebruikte gegevens in deze Regio Zwolle Monitor.

46 Concurrentie en Innovatie Monitor 2017, Erasmus Universiteit, Erasmus Centre for Business Innovation.

47 Zie bijvoorbeeld: Servitization: dienstverlening is de toekomst van de industrie, ABN AMRO, 2016.

48 IFR International Federation of Robotics (2018). *World Robotics Report 2018.*

49 IFR International Federation of Robotics (2018). 2017: *record growth of industrial robots.* Beschikbaar via https://ifr.org/downloads/press2018/Record_Growth_2017rev.jpg.

50 Bouwman, M. (2017, 29 september). Nederlandse industrie haakt eindelijk aan bij robotrevolutie, vooral dankzij onze voedingsindustrie. *Het Financieele Dagblad.* Beschikbaar via: https://fd.nl/weekend/1220622/nederlandse-industrie-haakt-eindelijk-aan-bij-robotrevolutie-vooral-dankzij-onze-voedingsindustrie.

51 Initiatiefgroep Smart Industry Oost-Nederland (2015). *Actieagenda Smart Industry Oost-Nederland Boost.* Beschikbaar via: http://smartindustryoost.nl/wp-content/uploads/2016/12/Actieagenda-Smart-Industry-Oost-Nederland.pdf.

52 Meer details zijn te vinden via: www.fieldlabir.nl.

53 RVO (2016). *Robotics in the Netherlands.* Den Haag: Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, beschikbaar via: https://www.hollandhightech.nl/international/key-technologies/robotics/robotics-in-nl.

54 Koert,. L. van, (2018). 2018 nu al het jaar van de cobot. Vision + Robotics, nr. 5, 6-9.

55 Vor, F. de, e.a. (2017). *Regio Zwolle Monitor 2017.* Zwolle: Stichting Metropool Zwolle.

56 Frey, C.B. en M.A. Osborne (2013). *The future of employment. How susceptible are jobs to computerisation?* Oxford: Oxford Martin Publication.

57 Deloitte (2014). *De impact van automatisering op de Nederlandse Arbeidsmarkt. Een gedegen verkenning op basis van Data Analytics.* Deloitte: Amstelveen.

58 Deloitte (2016). *De impact van automatisering op de Nederlandse Onderwijs. Een verkenning op basis van data-analyse.* Deloitte: Amstelveen.

59 Op het gebied van arbeidsmarktinformatie zijn data, veelal ontsloten via het UWV, niet zelden alleen beschikbaar op het ruimtelijk schaalniveau van arbeidsmarktregio's. In het geval van de Regio Zwolle overlapt de gelijknamige arbeidsmarktregio gedeeltelijk de samenwerkende regio van twintig gemeenten. Tot de arbeidsmarktregio Regio Zwolle behoren de volgende veertien gemeenten: Dalfsen, Hardenberg, Hattem, Heerde, Kampen, Meppel, Oldebroek, Ommen, Raalte, Staphorst, Steenwijkerland, Westerveld, Zwartewaterland en Zwolle.

60 Deze beschouwingen zijn deels gebaseerd op eerdere adviezen van de Sociaal-Economische Raad.

‘TECHNOLOGISERING VORMT GEEN BEDREIGING, MAAR BIEDT JUIST KANSEN’

MARCO VAN LENTE, DIRECTEUR FINANCIËN EN MIDDELEN BIJ ROVA

ROVA wil in 23 gemeenten in de regio’s IJssel-Vecht, Achterhoek en Eemland de hoeveelheid afval terugdringen en het hergebruik van grondstoffen bevorderen. Daarnaast houdt ROVA in een aantal gemeenten de openbare ruimte schoon, intact en veilig. Hoe? Door middel van slimme beleidsmaatregelen, daadkrachtige en efficiënte uitvoering, adequate kennis en kunde. Én de inzet van technologische innovaties.

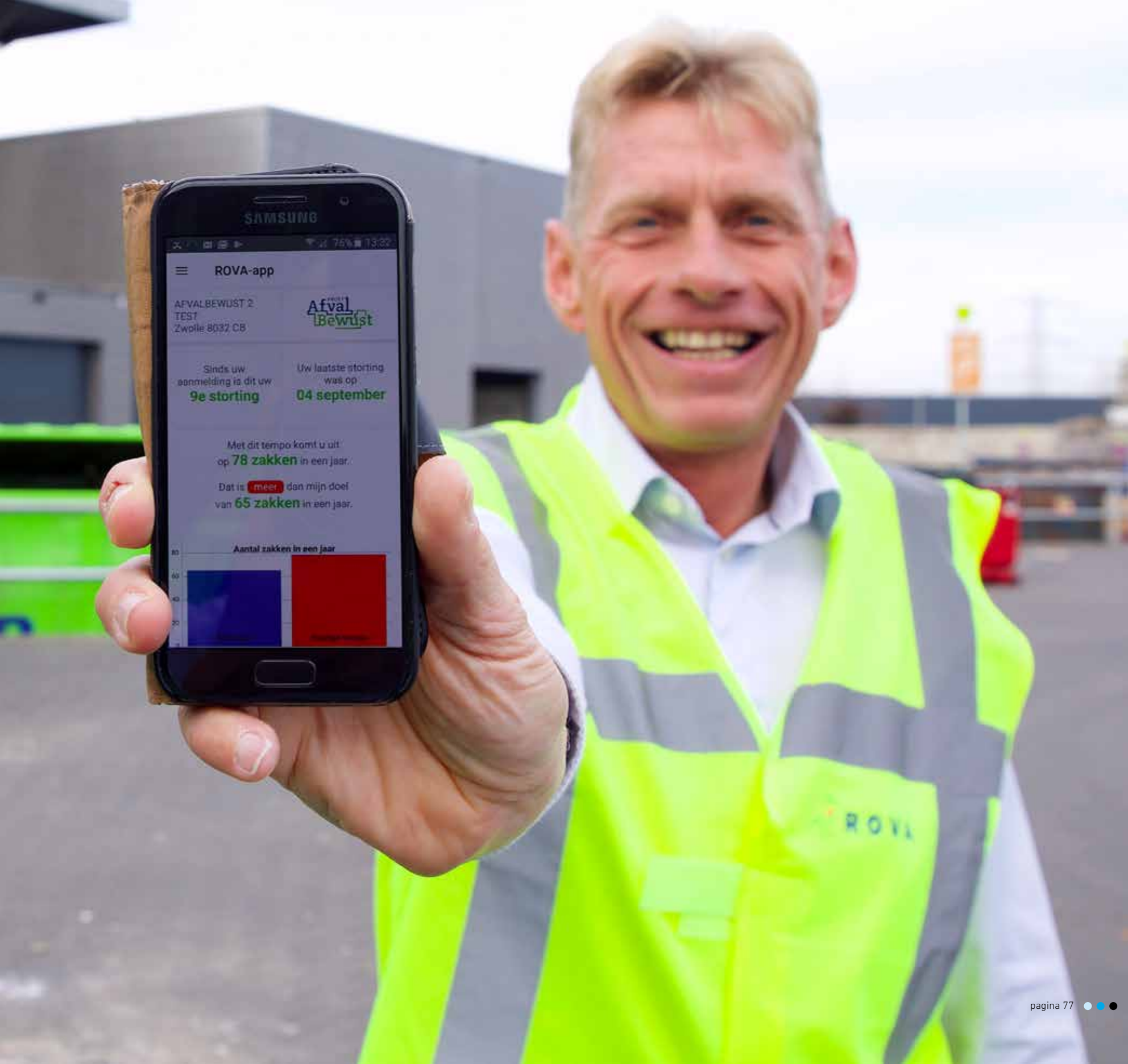
SAMSUNG
ROVA-app
AFVALBEWUST 2
TEST
Zwolle 8032 CB
Afval Bewust
Sinds uw aanmelding is dit uw
9e storting
Uw laatste storting was op
04 september
Met dit tempo komt u uit op 78 zakken in een jaar.
Dat is meer dan mijn doel van 65 zakken in een jaar.
Aantal zakken in een jaar
ROVA

'Waar de naam ROVA eigenlijk voor staat? Niet voor "Rotzooi Opruimen Van Anderen", wat ik schoolkinderen wel eens heb horen zeggen tijdens hun bezoek aan ons kantoor hier in Zwolle. Bij de oprichting in 1996 luidde de projectnaam Regionale Organisatie Verwijdering Afvalstoffen. Gaandeweg is de afgekorte naam ingeburgerd', aldus Marco van Lente, directeur Financiën en Middelen bij ROVA. 'Zo'n 22 jaar na de oprichting is ons dienstenpakket sterk uitgebreid. We zamelen huishoudelijk afval in en laten dit afval be- en verwerken. We beheren de inzamelmiddelen en voeren de regie over de afval- en grondstofstromen. We realiseren alle benodigde taken in de openbare ruimtes. We verzorgen voorlichting en communicatie aan inwoners en scholen. En we leveren kennis en advies over afval en grondstoffen aan gemeenten. Ondertussen is ons werkgebied uitgebreid tot 23 gemeenten met bijna één miljoen inwoners. Op wereldniveau zijn we daarmee misschien een kleine speler, maar dat ontslaat ons niet van de plicht om eruit te halen wat erin zit.'

Balans tussen belangen

'Als maatschappelijke organisatie willen we de leefomgeving binnen de gemeenten namelijk een beetje beter maken. Qua bedrijfsvisie streven we daarom naar een balans tussen de belangen op financieel, milieu en sociaal gebied. We willen de kosten laag houden, maar wel continuïteit binnen de organisatie garanderen. Het milieu wordt waar mogelijk ontzien en verbeterd en mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt moeten bij ROVA een kans krijgen. Dat is wat je noemt een aardige uitdaging. Het grote voordeel van ROVA is dat we een langdurige samenwerking met onze gemeenten hebben, waardoor we het ons kunnen permitteren om in een langdurige context vooruit te kijken. Ook als het gaat om grote investeringen in technologische innovaties die ons kunnen helpen om onze doelstellingen te realiseren.'

'HET IS EEN MISVATTING DAT BANEN VERDWIJNEN DOOR TECHNOLOGISERING'

Technologisering verandert type werkzaamheden

'Vooruitgang, innovaties en technologisering zijn al sinds de oprichting van ROVA een dagelijks onderdeel van onze werkzaamheden. We letten continu op de ontwikkelingen om ons heen, regionaal, nationaal én wereldwijd. De voor ons bruikbare aspecten pikken we eruit en verwerken we binnen onze organisatie. Doe je dat niet en ga je technologisering ineens als thema in je bedrijf behandelen, dan ben je in mijn ogen verkeerd bezig. Ten eerste omdat je dan eigenlijk de boot al hebt gemist en ten tweede omdat je dan onrust gaat veroorzaken. Terwijl dat helemaal niet nodig is. Ik spreek uit ervaring als ik zeg dat technologische ontwikkelingen ons werk makkelijker, beter, veiliger, milieuvriendelijker en efficiënter kunnen maken. Het is een misvatting dat banen verdwijnen door technologisering. Bij ROVA is het absolute aantal werkplekken altijd minimaal gelijk gebleven en door de schaalver-

'Gaellemuniger' Marco van Lente heeft een bedrijfseconomische achtergrond en is sinds 2006 directeur Financiën en Middelen bij ROVA.

groting zelfs licht gestegen. Wel verandert het type werkzaamheden.'

Continue ontwikkeling van het personeel
'Daarom is het heel belangrijk dat je tijd en aandacht besteedt aan de continue ontwikkeling van je medewerkers. Ook binnen ROVA zijn de werkzaamheden in de loop der jaren aanzienlijk veranderd. Onze mensen moeten bijvoorbeeld om kunnen gaan met meer specifieke opdrachten, digitale navigatie, urenverloning, de iPad enzovoorts. Daarom hebben we er heel bewust voor gekozen om grootschalig in te zetten op scholing naar mbo-niveau. In 1 jaar tijd hebben zo'n 100 medewerkers op vrijwillige basis een opleiding gevolgd, zodat ze mee kunnen gaan in de technologische ontwikkelingen binnen ons bedrijf. Hadden we dit niet gedaan, dan kan het over een paar jaar lastiger worden om bepaalde werkzaamheden uit te voeren. Daarnaast verzorgen we aanvullende cursussen met specifieke kennis over ons bedrijf en werken we aan een hechtere samenwerking tussen ROVA en onderwijsinstellingen in onze regio.'

ROVA IN CIJFERS

23 aangesloten gemeenten
845.981 inwoners
348.034 huisaansluitingen
379 medewerkers (per 31 december 2017)
13,5% inzet bijzondere doelgroepen
228 voorlichtingsbijeenkomsten
4.069 leerlingen in educatief programma
7,6 klanttevredenheid inwoners
119 kg restafval per inwoner per jaar (131 kg in 2016)
70% gemiddeld scheidingspercentage
€76,1 miljoen omzet
€7,4 miljoen resultaat

ROVA-app biedt inzicht in afvalscheidingsgedrag
'Technologisering vormt in mijn ogen geen bedreiging, maar biedt juist kansen. Kansen op financieel rendement, meer veiligheid en lichamelijke ontlasting. Technologisering is een aanjager voor kennisintensieve opleidingen voor medewerkers en een verbetering van het bedrijfsproces en de communicatie met de doelgroep. Zo zijn wij onlangs een proef gestart met onze nieuwe ROVA-app, waarmee inwoners van ons werkgebied inzicht krijgen in hun afvalscheidingsgedrag. Door de deelnemers via de app bewust te maken van hun gedrag en tips te geven om restafval te voorkomen, hopen we de hoeveelheid restafval terug te dringen. Bovendien kunnen deelnemers met een Androidtelefoon met NFC-functie de ondergrondse container met hun smartphone openen. ROVA is de eerste afvalinzamelaar in Nederland die deze mogelijkheid biedt. En daar zijn we best trots op.'

Mooie stappen zetten
'Toch is het niet zo dat je álle technische ontwikkelingen direct moet doorvoeren in je bedrijf. Mijn stelregel luidt dat technologisering echt ondersteunend dient te zijn en dat je niet rücksichtslos alle innovaties hoeft te integreren. En wil je inderdaad technologisering doorvoeren, dan is het wel noodzakelijk dat het proces binnen je organisatie op orde is, anders creëer je alleen maar chaos. Bovendien is het vaak de moeite waard om met andere partijen uit de regio samen te werken. Dankzij onze technologische innovaties kan ROVA in ieder geval mooie stappen gaan zetten. Nu, en in de toekomst.'

'OP HET GEBIED VAN TECHNOLOGISERING IS HET VAAK DE MOEITE WAARD OM MET ANDERE PARTIJEN UIT DE REGIO SAMEN TE WERKEN'

Kijk voor meer informatie op www.rova.nl.

GEMEENTELIJKE KERNGEGEVENS

DALFSEN	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	27.432	27.570	27.674	27.677	27.916	28.242
Jaarlijkse groei in %	0,4%	0,5%	0,4%	0,0%	0,9%	1,2%
Beroepsbevolking	14.607	14.687	14.767	14.648	15.065	15.302
Jaarlijkse groei in %	0,3%	0,5%	0,5%	-0,8%	2,8%	1,6%
Werkende beroepsbevolking	14.004	13.939	13.893	14.220	14.162	14.764
Werkloze beroepsbevolking	599	764	753	688	678	536
Bruto arbeidsparticipatie	72,7%	72,7%	72,0%	73,4%	72,3%	74,0%
Werkloosheidspercentage	4,1%	5,2%	5,1%	4,7%	4,5%	3,5%
Bedrijfsvestigingen	2.205	2.240	2.300	2.385	2.475	2.560
Jaarlijkse groei in %	4,5%	1,6%	2,7%	3,7%	3,8%	3,4%

DRONTEN	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	40.470	40.679	40.413	40.363	40.592	40.735
Jaarlijkse groei in %	0,8%	0,5%	-0,7%	-0,1%	0,6%	0,4%
Beroepsbevolking	21.551	21.942	21.425	21.358	21.917	22.282
Jaarlijkse groei in %	0,7%	1,8%	-2,4%	-0,3%	2,6%	1,7%
Werkende beroepsbevolking	20.555	20.057	19.856	20.419	20.602	21.297
Werkloze beroepsbevolking	1.228	1.514	1.414	1.303	1.315	1.003
Bruto arbeidsparticipatie	72,2%	71,0%	70,5%	71,7%	71,7%	72,4%
Werkloosheidspercentage	5,7%	6,9%	6,6%	6,1%	6,0%	4,5%
Bedrijfsvestigingen	3.290	3.305	3.385	3.475	3.610	3.670
Jaarlijkse groei in %	6,0%	0,5%	2,4%	2,7%	3,9%	1,7%

ELBURG	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	22.416	22.510	22.645	22.843	22.929	23.107
Jaarlijkse groei in %	0,5%	0,4%	0,6%	0,9%	0,4%	0,8%
Beroepsbevolking	11.739	11.825	11.920	12.035	11.952	12.062
Jaarlijkse groei in %	0,7%	0,7%	0,8%	1,0%	-0,7%	0,9%
Werkende beroepsbevolking	11.249	11.184	11.275	11.300	11.465	11.589
Werkloze beroepsbevolking	528	662	644	590	562	458
Bruto arbeidsparticipatie	72,0%	72,1%	72,1%	71,2%	71,7%	71,4%
Werkloosheidspercentage	4,5%	5,6%	5,4%	4,9%	4,7%	3,8%
Bedrijfsvestigingen	1.515	1.560	1.625	1.655	1.755	1.790
Jaarlijkse groei in %	6,3%	3,0%	4,2%	1,8%	6,0%	2,0%

HARDENBERG	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	59.430	59.585	59.577	59.577	59.687	60.539
Jaarlijkse groei in %	0,2%	0,3%	0,0%	0,0%	0,2%	1,4%
Beroepsbevolking	31.648	31.886	32.165	31.637	31.566	32.135
Jaarlijkse groei in %	0,0%	0,8%	0,9%	-1,6%	-0,2%	1,8%
Werkende beroepsbevolking	30.252	30.003	29.667	29.574	29.673	30.709
Werkloze beroepsbevolking	1.487	2.105	1.930	1.898	1.768	1.414
Bruto arbeidsparticipatie	72,8%	73,4%	72,1%	71,7%	71,5%	72,1%
Werkloosheidspercentage	4,7%	6,6%	6,0%	6,0%	5,6%	4,4%
Bedrijfsvestigingen	4.180	4.295	4.310	4.445	4.590	4.720
Jaarlijkse groei in %	2,3%	2,8%	0,3%	3,1%	3,3%	2,8%

HATTEM	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	11.805	11.769	11.732	11.821	11.890	12.154
Jaarlijkse groei in %	0,4%	-0,3%	-0,3%	0,8%	0,6%	2,2%
Beroepsbevolking	5.949	6.030	5.997	6.091	6.112	6.275
Jaarlijkse groei in %	-0,7%	1,4%	-0,5%	1,6%	0,3%	2,7%
Werkende beroepsbevolking	5.768	5.696	5.691	5.757	5.871	6.048
Werkloze beroepsbevolking	274	350	342	317	281	232
Bruto arbeidsparticipatie	70,4%	70,6%	71,1%	70,9%	71,4%	71,7%
Werkloosheidspercentage	4,6%	5,8%	5,7%	5,2%	4,6%	3,7%
Bedrijfsvestigingen	820	835	855	855	905	925
Jaarlijkse groei in %	4,5%	1,8%	2,4%	0,0%	5,8%	2,2%

HEERDE	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	18.244	18.399	18.490	18.512	18.556	18.603
Jaarlijkse groei in %	-0,3%	0,8%	0,5%	0,1%	0,2%	0,3%
Beroepsbevolking	9.473	9.474	9.615	9.545	9.597	9.715
Jaarlijkse groei in %	-0,1%	0,0%	1,5%	-0,7%	0,5%	1,2%
Werkende beroepsbevolking	9.040	9.051	9.013	9.079	9.241	9.357
Werkloze beroepsbevolking	360	521	548	515	441	350
Bruto arbeidsparticipatie	69,5%	70,2%	69,7%	70,0%	70,6%	70,6%
Werkloosheidspercentage	3,8%	5,5%	5,7%	5,4%	4,6%	3,6%
Bedrijfsvestigingen	1.155	1.200	1.200	1.230	1.285	1.340
Jaarlijkse groei in %	3,9%	0,0%	2,5%	4,5%	4,3%	3,0%

KAMPEN	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	50.705	50.924	51.092	51.432	51.950	53.259
Jaarlijkse groei in %	0,6%	0,4%	0,3%	0,7%	1,0%	2,5%
Beroepsbevolking	26.687	26.967	27.273	27.054	27.661	28.266
Jaarlijkse groei in %	-0,6%	1,1%	1,1%	-0,8%	2,2%	2,2%
Werkende beroepsbevolking	25.658	25.418	25.016	25.747	25.923	27.080
Werkloze beroepsbevolking	1.228	1.726	1.800	1.596	1.438	1.159
Bruto arbeidsparticipatie	73,1%	73,7%	72,4%	73,2%	72,3%	73,9%
Werkloosheidspercentage	4,6%	6,4%	6,6%	5,9%	5,2%	4,1%
Bedrijfsvestigingen	3.665	3.715	3.780	3.900	4.055	4.130
Jaarlijkse groei in %	4,6%	1,4%	1,7%	3,2%	4,0%	1,8%

MEPPEL	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	32.573	32.726	32.867	32.799	32.794	33.410
Jaarlijkse groei in %	0,2%	0,5%	0,4%	-0,2%	0,0%	1,9%
Beroepsbevolking	16.968	17.418	17.544	17.520	17.313	17.876
Jaarlijkse groei in %	-1,9%	2,6%	0,7%	-0,1%	-1,2%	3,3%
Werkende beroepsbevolking	16.271	16.208	16.206	16.087	16.265	17.011
Werkloze beroepsbevolking	1.018	1.237	1.333	1.156	1.056	840
Bruto arbeidsparticipatie	72,0%	72,1%	72,1%	71,0%	71,1%	72,3%
Werkloosheidspercentage	6,0%	7,1%	7,6%	6,6%	6,1%	4,7%
Bedrijfsvestigingen	2.425	2.385	2.430	2.465	2.545	2.555
Jaarlijkse groei in %	5,4%	-1,6%	1,9%	1,4%	3,2%	0,4%

NOORDOOSTPOLDER	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	46.342	46.284	46.356	46.479	46.439	46.625
Jaarlijkse groei in %	0,2%	-0,1%	0,2%	0,3%	-0,1%	0,4%
Beroepsbevolking	24.175	24.473	24.359	24.128	24.319	24.742
Jaarlijkse groei in %	-0,8%	1,2%	-0,5%	-0,9%	0,8%	1,7%
Werkende beroepsbevolking	23.160	22.643	22.184	22.691	23.187	23.672
Werkloze beroepsbevolking	1.281	1.664	1.778	1.568	1.338	1.064
Bruto arbeidsparticipatie	72,2%	71,7%	70,5%	70,9%	71,6%	71,7%
Werkloosheidspercentage	5,3%	6,8%	7,3%	6,5%	5,5%	4,3%
Bedrijfsvestigingen	4.320	4.375	4.435	4.535	4.645	4.705
Jaarlijkse groei in %	3,0%	1,3%	1,4%	2,3%	2,4%	1,3%

OLDEBROEK	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	22.716	22.774	22.835	23.001	23.104	23.504
Jaarlijkse groei in %	0,3%	0,3%	0,3%	0,7%	0,4%	1,7%
Beroepsbevolking	12.138	12.121	12.069	12.095	12.304	12.401
Jaarlijkse groei in %	1,3%	-0,1%	-0,4%	0,2%	1,7%	0,8%
Werkende beroepsbevolking	11.600	11.364	11.294	11.586	11.603	11.936
Werkloze beroepsbevolking	510	691	712	629	628	459
Bruto arbeidsparticipatie	72,0%	71,6%	71,2%	71,9%	71,4%	72,0%
Werkloosheidspercentage	4,2%	5,7%	5,9%	5,2%	5,1%	3,7%
Bedrijfsvestigingen	1.650	1.685	1.745	1.860	1.930	1.965
Jaarlijkse groei in %	5,8%	2,1%	3,6%	6,6%	3,8%	1,8%

OLST-WIJHE	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	17.659	17.751	17.770	17.839	17.886	18.023
Jaarlijkse groei in %	0,9%	0,5%	0,1%	0,4%	0,3%	0,8%
Beroepsbevolking	9.424	9.503	9.482	9.549	9.626	9.621
Jaarlijkse groei in %	1,3%	0,8%	-0,2%	0,7%	0,8%	-0,1%
Werkende beroepsbevolking	9.006	8.910	8.914	9.028	9.170	9.283
Werkloze beroepsbevolking	415	542	550	525	424	346
Bruto arbeidsparticipatie	72,1%	71,7%	71,6%	71,7%	71,5%	71,2%
Werkloosheidspercentage	4,4%	5,7%	5,8%	5,5%	4,4%	3,6%
Bedrijfsvestigingen	1.255	1.280	1.310	1.365	1.415	1.465
Jaarlijkse groei in %	2,9%	2,0%	2,3%	4,2%	3,7%	3,5%

OMMEN	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	17.380	17.314	17.361	17.341	17.696	17.630
Jaarlijkse groei in %	0,3%	-0,4%	0,3%	-0,1%	2,0%	-0,4%
Beroepsbevolking	9.102	9.081	9.059	9.023	9.214	9.171
Jaarlijkse groei in %	1,5%	-0,2%	-0,2%	-0,4%	2,1%	-0,5%
Werkende beroepsbevolking	8.740	8.465	8.493	8.522	8.739	8.793
Werkloze beroepsbevolking	428	563	534	469	461	376
Bruto arbeidsparticipatie	70,8%	70,4%	70,2%	69,9%	69,8%	70,5%
Werkloosheidspercentage	4,7%	6,2%	5,9%	5,2%	5,0%	4,1%
Bedrijfsvestigingen	1.510	1.520	1.530	1.590	1.630	1.675
Jaarlijkse groei in %	1,7%	0,7%	0,7%	3,9%	2,5%	2,8%

RAALTE	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	36.603	36.486	36.519	36.603	36.700	37.158
Jaarlijkse groei in %	-0,2%	-0,3%	0,1%	0,2%	0,3%	1,2%
Beroepsbevolking	19.947	19.871	19.893	19.624	19.854	20.362
Jaarlijkse groei in %	-0,9%	-0,4%	0,1%	-1,4%	1,2%	2,6%
Werkende beroepsbevolking	19.078	18.704	18.478	18.696	18.869	19.645
Werkloze beroepsbevolking	818	1.153	1.094	1.099	973	733
Bruto arbeidsparticipatie	73,2%	73,1%	71,9%	72,6%	72,6%	73,9%
Werkloosheidspercentage	4,1%	5,8%	5,5%	5,6%	4,9%	3,6%
Bedrijfsvestigingen	2.600	2.615	2.675	2.775	2.860	2.940
Jaarlijkse groei in %	4,0%	0,6%	2,3%	3,7%	3,1%	2,8%

STAPHORST	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	16.224	16.275	16.367	16.421	16.544	16.797
Jaarlijkse groei in %	0,3%	0,3%	0,6%	0,3%	0,7%	1,5%
Beroepsbevolking	8.262	8.391	8.384	8.393	8.562	8.722
Jaarlijkse groei in %	0,9%	1,6%	-0,1%	0,1%	2,0%	1,9%
Werkende beroepsbevolking	8.003	7.844	7.856	8.023	8.187	8.416
Werkloze beroepsbevolking	330	478	461	436	394	305
Bruto arbeidsparticipatie	73,7%	73,1%	72,5%	73,1%	73,3%	73,9%
Werkloosheidspercentage	4,0%	5,7%	5,5%	5,2%	4,6%	3,5%
Bedrijfsvestigingen	1.465	1.475	1.515	1.570	1.625	1.680
Jaarlijkse groei in %	2,8%	0,7%	2,7%	3,6%	3,5%	3,4%

STEENWIJKERLAND	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	43.402	43.437	43.350	43.219	43.333	43.768
Jaarlijkse groei in %	0,3%	0,1%	-0,2%	-0,3%	0,3%	1,0%
Beroepsbevolking	22.239	22.609	22.287	21.964	22.289	22.577
Jaarlijkse groei in %	0,2%	1,7%	-1,4%	-1,4%	1,5%	1,3%
Werkende beroepsbevolking	21.311	20.714	20.524	20.780	20.904	21.540
Werkloze beroepsbevolking	1.201	1.650	1.471	1.362	1.360	1.039
Bruto arbeidsparticipatie	70,4%	69,5%	68,6%	69,2%	69,2%	69,7%
Werkloosheidspercentage	5,4%	7,3%	6,6%	6,2%	6,1%	4,6%
Bedrijfsvestigingen	3.700	3.770	3.775	3.900	4.015	4.095
Jaarlijkse groei in %	2,9%	1,9%	0,1%	3,3%	2,9%	2,0%

URK	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	18.950	19.225	19.470	19.705	19.987	20.524
Jaarlijkse groei in %	1,5%	1,5%	1,3%	1,2%	1,4%	2,7%
Beroepsbevolking	9.341	9.600	9.812	9.941	10.142	10.495
Jaarlijkse groei in %	1,2%	2,8%	2,2%	1,3%	2,0%	3,5%
Werkende beroepsbevolking	8.988	9.112	9.263	9.477	9.778	10.166
Werkloze beroepsbevolking	430	547	530	497	416	336
Bruto arbeidsparticipatie	74,7%	75,1%	75,0%	75,2%	75,6%	76,6%
Werkloosheidspercentage	4,6%	5,7%	5,4%	5,0%	4,1%	3,2%
Bedrijfsvestigingen	1.400	1.395	1.450	1.490	1.565	1.610
Jaarlijkse groei in %	3,3%	-0,4%	3,9%	2,8%	5,0%	2,9%

WESTERVELD	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	19.198	19.091	18.933	19.085	18.940	19.152
Jaarlijkse groei in %	-0,9%	-0,6%	-0,8%	0,8%	-0,8%	1,1%
Beroepsbevolking	9.136	9.241	9.123	9.244	9.235	9.445
Jaarlijkse groei in %	-1,7%	1,1%	-1,3%	1,3%	-0,1%	2,3%
Werkende beroepsbevolking	8.798	8.567	8.565	8.679	8.702	9.033
Werkloze beroepsbevolking	475	619	575	610	489	397
Bruto arbeidsparticipatie	65,8%	65,4%	65,5%	65,8%	65,5%	66,4%
Werkloosheidspercentage	5,2%	6,7%	6,3%	6,6%	5,3%	4,2%
Bedrijfsvestigingen	1.675	1.660	1.735	1.820	1.855	1.915
Jaarlijkse groei in %	3,7%	-0,9%	4,5%	4,9%	1,9%	3,2%

DE WOLDEN	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	23.753	23.761	23.583	23.661	23.722	23.917
Jaarlijkse groei in %	0,5%	0,0%	-0,7%	0,3%	0,3%	0,8%
Beroepsbevolking	12.121	12.175	12.099	12.133	12.317	12.475
Jaarlijkse groei in %	0,4%	0,4%	-0,6%	0,3%	1,5%	1,3%
Werkende beroepsbevolking	11.633	11.461	11.335	11.574	11.771	12.016
Werkloze beroepsbevolking	545	694	714	655	567	449
Bruto arbeidsparticipatie	69,9%	69,7%	69,4%	70,0%	70,1%	70,7%
Werkloosheidspercentage	4,5%	5,7%	5,9%	5,4%	4,6%	3,6%
Bedrijfsvestigingen	2.195	2.185	2.220	2.350	2.475	2.515
Jaarlijkse groei in %	4,8%	-0,5%	1,6%	5,9%	5,3%	1,6%

ZWARTEWATERLAND	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	22.048	22.139	22.167	22.166	22.278	22.468
Jaarlijkse groei in %	0,1%	0,4%	0,1%	0,0%	0,5%	0,9%
Beroepsbevolking	11.466	11.620	11.669	11.617	11.886	11.931
Jaarlijkse groei in %	0,1%	1,3%	0,4%	-0,4%	2,3%	0,4%
Werkende beroepsbevolking	11.008	10.952	10.950	11.169	11.192	11.492
Werkloze beroepsbevolking	516	662	653	592	523	441
Bruto arbeidsparticipatie	73,0%	73,0%	72,6%	73,6%	72,5%	73,5%
Werkloosheidspercentage	4,5%	5,7%	5,6%	5,1%	4,4%	3,7%
Bedrijfsvestigingen	1.780	1.765	1.780	1.830	1.885	1.910
Jaarlijkse groei in %	3,5%	-0,8%	0,8%	2,8%	3,0%	1,3%

ZWOLLE	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Bevolking	121.527	122.562	123.159	123.861	124.896	126.116
Jaarlijkse groei in %	1,0%	0,9%	0,5%	0,6%	0,8%	1,0%
Beroepsbevolking	67.781	68.179	68.945	68.387	69.175	69.038
Jaarlijkse groei in %	1,2%	0,6%	1,1%	-0,8%	1,2%	-0,2%
Werkende beroepsbevolking	63.767	64.050	63.415	63.568	64.863	65.638
Werkloze beroepsbevolking	3.999	4.568	4.688	4.787	4.635	3.383
Bruto arbeidsparticipatie	74,3%	74,3%	74,8%	73,8%	73,8%	73,1%
Werkloosheidspercentage	5,9%	6,7%	6,8%	7,0%	6,7%	4,9%
Bedrijfsvestigingen	7.995	8.205	8.480	8.900	9.195	9.440
Jaarlijkse groei in %	6,5%	2,6%	3,4%	5,0%	3,3%	2,7%

BIJLAGEN

BIJLAGE 1 **WOON-WERKBALANS REGIO ZWOLLE**

Aantal werkzame personen (x 1.000); 2016 (peildatum 31 december)

	DALFSEN	DRONTEN	ELBURG	HARDENBERG	HATTEM	HEERDE	KAMPEN	MEPPEL	NOORDOOSTPOLDER	OLDEBROEK	OLST-WIJHE	OMMEN	RAALTE	STAPHORST	STEENWIJKERLAND	URK	WESTERVELD	DE WOLDEN	ZWARTEWATERLAND	ZWOLLE
Arbeidsplaatsen	8,8	11,8	8,3	22,9	3,5	6,5	20,3	18,1	18,8	7,5	4,8	5,6	13	7,1	11,1	7,8	7,1	5,2	9,9	99,1
woont in eigen gemeente	4	5,8	2,7	13,2	1,2	2,6	10,9	5,4	10	2,5	1,9	2,2	6,6	3,1	6,3	5,6	2,1	2,2	4,7	37,1
Inkomende pendel	4,8	6	5,6	9,7	2,3	3,9	9,4	12,7	8,8	5	2,9	3,4	6,4	4	4,8	2,2	5	3	5,2	62
- waarvan uit de Regio Zwolle	3,2	2,6	1,8	3,2	1	1,4	6,3	6	3,8	2	1,4	1,9	2,7	2,6	2,4	1,1	0,8	1,1	4,2	32,7
- waarvan buiten Regio Zwolle	1,6	3,4	3,8	6,5	1,3	2,5	3,1	6,7	5	3	1,5	1,5	3,7	1,4	2,4	1,1	4,2	1,9	1	29,3
Werkzame beroepsbevolking	13,6	18,6	10,6	28,3	5,5	8,5	25,1	15,3	20,5	10,7	8,5	7,8	18,3	7,8	18,6	9,3	7,3	10,5	10,8	62,2
werkt in eigen gemeente	4	5,8	2,7	13,2	1,2	2,6	10,9	5,4	10	2,5	1,9	2,2	6,6	3,1	6,3	5,6	2,1	2,2	4,7	37,1
Uitgaande pendel	9,6	12,8	7,9	15,1	4,3	5,9	14,2	9,9	10,5	8,2	6,6	5,6	11,7	4,7	12,3	3,7	5,2	8,3	6,1	25,1
- waarvan naar de Regio Zwolle	6,7	2,2	1,9	6,3	2,3	2	8	4,9	3,5	3,9	2,3	3,1	4,8	3,3	6,7	1,6	2,1	3,8	4,3	8,5
- waarvan buiten de Regio Zwolle	2,9	10,6	6	8,8	2	3,9	6,2	5	7	4,3	4,3	2,5	6,9	1,4	5,6	2,1	3,1	4,5	1,8	16,6
Inkomend - Uitgaand	-4,8	-6,8	-2,3	-5,4	-2	-2	-4,8	2,8	-1,7	-3,2	-3,7	-2,2	-5,3	-0,7	-7,5	-1,5	-0,2	-5,3	-0,9	36,9
Woont en werkt in eigen gemeente (%)	45%	49%	33%	58%	34%	40%	54%	30%	53%	33%	40%	39%	51%	44%	57%	72%	30%	42%	47%	37%
Woont elders in de Regio Zwolle (%)	36%	22%	22%	14%	29%	22%	31%	33%	20%	27%	29%	34%	21%	37%	22%	14%	11%	21%	42%	33%
Woont buiten de Regio Zwolle (%)	18%	29%	46%	28%	37%	38%	15%	37%	27%	40%	31%	27%	28%	20%	22%	14%	59%	37%	10%	30%

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

BIJLAGE 2 **WOON-WERKVERKEER TUSSEN GEMEENTEN IN DE REGIO ZWOLLE EN DAARBUITEN**

Aantal werkzame personen (x 1.000); 2016 (peildatum 31 december)

WOONGEMEENTE	DALFSEN	DRONTEN	ELBURG	HARDENBERG	HATTEM	HEERDE	KAMPEN	MEPPEL	NOORDOOST-POLDER	OLDEBROEK	OLST-WIJHE	OMMEN	RAALTE	STAPHORST	STEENWIJKERLAND	URK	WESTERVELD	DE WOLDEN	ZWARTEWATERLAND	ZWOLLE	BUITEN REGIO ZWOLLE	TOTAAL ARBEIDSAANBOD
DALFSEN	4	0,1	0	0,4	0	0,1	0,2	0,1	0	0	0,1	0,4	0,7	0,3	0,1	0	0	0,1	0,2	3,9	2,9	13,6
DRONTEN	0	5,8	0,2	0	0	0	0,6	0	0,4	0,1	0	0	0	0	0	0,1	0	0	0	0,8	10,6	18,6
ELBURG	0	0,3	2,7	0	0,1	0,1	0,2	0	0	0,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,8	6	10,6
HARDENBERG	0,7	0,1	0	13,2	0	0	0,1	0,4	0	0,4	0,1	1,1	0,3	0,2	0,1	0	0	0,2	0,1	2,5	8,8	28,3
HATTEM	0	0	0,1	0	1,2	0,3	0,1	0	0	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	1,5	2	5,5
HEERDE	0	0	0,1	0	0,2	2,6	0,1	0	0	0,2	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0,1	1,2	3,9	8,5
KAMPEN	0,1	0,6	0,3	0,1	0,1	0,1	10,9	0,1	0,6	0,2	0,1	0	0,1	0,1	0,2	0,1	0	0	0,9	4,3	6,2	25,1
MEPPEL	0,1	0	0	0,2	0	0	0,1	5,4	0,1	0	0	0	0	0,6	0,6	0	0,2	0,3	0,3	2,4	5	15,3
NOORDOOSTPOLDER	0	0,6	0	0	0	0	0,6	0,1	10	0,1	0	0	0	0	0,3	0,9	0	0	0,2	0,7	7	20,5
OLDEBROEK	0	0,1	0,8	0	0,2	0,3	0,4	0,1	0	2,5	0	0	0	0,1	0	0	0	0	0,1	1,8	4,3	10,7
OLST-WIJHE	0,1	0	0	0	0	0,1	0,1	0	0,1	0	1,9	0	0,7	0	0	0	0	0	0	1,2	4,3	8,5
OMMEN	0,5	0	0	0,9	0	0	0	0,1	0	0	0,1	2,2	0,2	0,1	0	0	0	0	0	1,2	2,5	7,8
RAALTE	0,4	0,1	0	0,1	0	0	0,1	0,1	0	0	0,6	0,1	6,6	0	0	0	0	0	0	3,3	6,9	18,3
STAPHORST	0,3	0	0	0,1	0	0	0,2	0,8	0,1	0	0	0	0,1	3,1	0,1	0	0	0,1	0,3	1,2	1,4	7,8
STEENWIJKERLAND	0,1	0,1	0	0,2	0	0	0,3	1,3	1,1	0	0	0	0	0,3	6,3	0	0,3	0,1	0,7	2,2	5,6	18,6
URK	0	0,2	0	0	0	0	0,2	0	0,9	0	0	0	0	0	0	5,6	0	0	0,2	0,1	2,1	9,3
WESTERVELD	0	0	0	0,1	0	0	0	0,6	0	0	0	0	0	0,1	0,4	0	2,1	0,2	0,1	0,6	3,1	7,3
DE WOLDEN	0,1	0	0	0,4	0	0	0,1	1,5	0	0	0	0	0	0,3	0,1	0	0,3	2,2	0,1	0,9	4,5	10,5
ZWARTEWATERLAND	0,2	0,1	0	0,1	0	0	1	0,2	0,2	0	0	0	0	0,2	0,2	0	0	0	4,7	2,1	1,8	10,8
ZWOLLE	0,6	0,3	0,3	0,6	0,4	0,4	1,9	0,6	0,3	0,4	0,3	0,3	0,6	0,3	0,3	0	0	0,1	0,8	37,1	16,6	62,2
BUITEN REGIO ZWOLLE	1,6	3,4	3,8	6,5	1,3	2,5	3,1	6,7	5	3	1,5	1,5	3,7	1,4	2,4	1,1	4,2	1,9	1	29,3		
TOTAAL ARBEIDSVRAAG	8,8	11,8	8,3	22,9	3,5	6,5	20,3	18,1	18,8	7,5	4,8	5,6	13	7,1	11,1	7,8	7,1	5,2	9,9	99,1		

Bron: CBS (bewerking: Windesheim, Kenniscentrum Technologie).

SLOTWOORD

‘ACTEER JE IN DEZE WERELD IN JE EENTJE, OF MET ELKAAR?’

FRITS VAN HOUT, EXECUTIVE VICE PRESIDENT EN CHIEF STRATEGY OFFICER BIJ ASML

Na het lezen van de Regio Zwolle Monitor 2018 bent u weer helemaal op de hoogte van de economische situatie van de Regio Zwolle. Ook heeft u kunnen lezen hoe diverse ondernemers inspelen op de ontwikkelingen in onze regio. Maar hoe zorgen we ervoor dat de hele Regio Zwolle ook in 2019 de nodige stappen vooruit kan zetten? Frits van Hout, Executive Vice President en Chief Strategy Officer bij ASML én hoofdspreker tijdens het Regio Zwolle Congres 2018, geeft alvast een voorzetje. ‘Ik zie een enthousiaste regio die er echt voor gaat.’

Frits van Hout is al sinds de oprichting in 1984 aan ASML verbonden, met uitzondering van de periode tussen 1992 tot 2001. Hij is lid van de Raad van Bestuur, Executive Vice President en Chief Strategy Officer.

Waarom zei u "ja" toen u als hoofdspreker voor het Regio Zwolle Congres werd gevraagd?
'Dat heeft drie redenen. De eerste is dat ik afgelopen januari pas voor het eerst een paar dagen in Zwolle ben geweest en positief werd verrast. Samen met mijn vrouw verbleef ik in een prachtig hotel. We keken onze ogen uit in de binnenstad en in museum De Fundatie en er waren allerlei leuke eettentjes. En als amateur-natuurfotograaf wil ik al jaren graag een bezoek brengen aan De Wieden. Kortom, er was genoeg aanleiding voor een tweede bezoek aan de Regio Zwolle.'

Da's alvast goed om te horen. En wat was reden nummer twee?
'De tweede reden is dat er diverse overeenkomsten zijn tussen de regio Eindhoven en de Regio Zwolle. Zo heerst er in beide regio's een "doe-maar-normaal-mentaliteit", werken er 21 gemeenten samen en worstelen we met dezelfde vraag, namelijk "acteer je in deze wereld in je eentje, of met elkaar?" In de regio Eindhoven kiezen we voor de tweede optie en bovendien is de gunfactor bij ons aanwezig. Als je alles voor jezelf doet, lukt helemaal niets. En daarom zorgen we ervoor dat we samen dingen gedaan krijgen, waarbij de opbrengst op een faire wijze wordt verdeeld. Dit zorgt niet alleen voor onderling vertrouwen, maar ook dat je bij een volgende samenwerking aan een half woord genoeg hebt.'

Zijn er ook verschillen tussen beide regio's?
'Vanzelfsprekend. In onze regio hebben we, om er één te noemen, Brainport Eindhoven, een van de meest prominente en innovatieve hightech centra van Europa. Hier worden impactvolle, innovatieve technologieën ontwikkeld die ons leven aangenamer, veiliger en schoner maken. Brainport Eindhoven wordt aangestuurd door Stichting Brainport, die weer is samengesteld uit afgevaardigden van de regiogemeenten, bedrijven en kennisinstellingen. De stichting bepaalt het beleid voor Brainport Eindhoven, waarbij de economische ontwikkelingsmaatschappij Brainport Development ervoor zorgt dat dit beleid ook daadwerkelijk wordt uitgevoerd.'

Wat is het voordeel van deze constructie?
'Dat we samen slagkracht hebben. Sinds de oprichting in 2005 heeft de Brainport Eindhoven geleid tot diverse successen in en voor de regio.'

Dat klinkt geweldig, maar wie betaalt dit allemaal?
'Brainport Eindhoven ontvangt jaarlijks ruim vier miljoen euro van de 21 regiogemeenten. De overige ruim vier miljoen euro van de begroting wordt voor een deel bijeengebracht door bijdragen uit het bedrijfsleven en onderwijsinstellingen. Daarnaast spelen subsidies uit Europa, van het Rijk en de provincie een rol. Hiermee kunnen concrete projecten en programma's in

'DE REGIO ZWOLLE MOET WAT VAKER RICHTING DE RANDSTAD KIJKEN EN OP DE TROM SLAAN OVER SUCCESVERHALEN'

Brainport Eindhoven uitgevoerd worden. Daar moet je wel wat werk voor verzetten, maar het is de moeite waard. Op deze manier zetten we op een slimme manier "de verdubbelaar" in en hebben we in totaal ruim acht miljoen euro te besteden. De Stichting Brainport bekijkt hoe dit geld het best kan worden ingezet. Maar wel altijd op zo'n manier, dat de hele regio er wat aan heeft.'

Is met Brainport Eindhoven meteen het succes van de regio Eindhoven verklaard?
'Deels. Succes wordt altijd door een combinatie van factoren bepaald. Brainport Eindhoven speelt wat dat betreft zeker aanjagersrol, maar wij hebben bijvoorbeeld ook het geluk dat onze regio diverse smaakmakers herbergt. Dit zijn grote multinationals die aan de ene kant ondernemers waar mogelijk verder helpen en de regio Eindhoven op de kaart zetten. Aan de andere kant zeggen deze smaakmakers ook waar het op staat. Ze zitten alle betrokkenen als het ware achter de broek aan en geven telkens aan dat er een tandje bij moet, ook als het aankomt op de ambities voor de regio.'

Met andere woorden: de Regio Zwolle kan ook een paar smaakmakers gebruiken?
'Inderdaad. Daarnaast kan een duwtje in de rug vanuit Den Haag meehelpen. In de regio

'TECHNOLOGISERING BIEDT BEDRIJVEN GIGANTISCHE KANSEN OM TE GROEIEN'

Eindhoven hebben we ons jarenlang afgezet tegen de Randstad. We hadden het gevoel dat ze ons niet zagen staan en dat ze niet snapten wat hier allemaal gebeurde. Ondertussen zetten we ons niet meer af, maar kijken we naar onze eigen kracht en dat helpt.'

Kunt u een voorbeeld geven?
'Kijk alleen maar eens naar ASML. Jaarlijks vloeit er dankzij ons bedrijf grofweg zo'n twee miljard euro de Nederlandse economie binnen. Dat geld gaat naar onze leveranciers, maar ook naar de bloemist, de slager, de restaurantuitbater, de makelaar en de autodealer. Het heeft even geduurd, maar langzaam maar zeker ziet ook Den Haag in dat dit niet vanzelfsprekend is en dat we graag hulp krijgen om wat extra schwung in onze regio teweeg te brengen.'

U doelt op de regio-deal die de regio Eindhoven begin 2018 met het kabinet sloot?
'Exact. Dankzij deze deal krijgt de regio Eindhoven een welkome impuls van 370 miljoen euro. En daar heeft uiteindelijk heel Nederland wat aan.'

Dat willen wij natuurlijk ook! Heeft u een tip hoe we dit kunnen realiseren?
'Ik denk dat het voor de Regio Zwolle slim is om wat vaker richting de Randstad te kijken en op de trom te slaan over succesverhalen. Hierbij is het wel belangrijk dat je zelf aan het stuur blijft zitten, zodat je zeker weet dat de belangen van de regio behartigd worden.'

Nog even over het thema van het Regio Zwolle Congres. Is technologisering voor iedereen een kans?
'Dat hangt een beetje van je situatie af. Technologisering zorgt voor een enorme verschuiving in de maatschappij. Het type werk verandert, dus werknemers moeten mee veranderen. Aan de andere kant wordt de maatschappij wel aangenamer, mooier en veiliger door technische innovaties. Dankzij de opkomst van robots die routinetaken uit handen gaan nemen, blijft er meer tijd en geld over om andere waardevolle zaken te gaan doen. Bovendien biedt technologisering gigantische kansen om als bedrijf te groeien. Ga je hier niet in mee, dan loop je binnenkort geheid achter de feiten aan.'

Volgens mij bent u ons de derde reden voor uw komst nog schuldig...
'Klopt. De derde reden dat ik besloot om als hoofdspreker naar jullie congres te komen, is de passie en het enthousiasme die ik in de Regio Zwolle waarneem. Ik zie een groep ondernemers, burgemeesters en onderwijsinstellingen die er echt voor gaat. En daarom deel ik graag mijn ervaringen, "good or bad". En als ik dan een klein vonkje kan overbrengen, wat tips kan delen of misschien zelfs een deel van de oplossing kan aandragen, dan is dat mooi meegenomen. Eerlijk gezegd maakte die passie en dat enthousiasme in jullie regio het onmogelijk om "nee" te zeggen.'

ASML IN CIJFERS

€ 9,05 miljard – Omzet eind 2017
€ 1,2 miljard - R&D-investeringen eind 2017
60 locaties in 16 landen
22.164 - Aantal FTE's wereldwijd (Q3 2018)
123 - Nationaliteiten medewerkers wereldwijd
11.908 - FTE's in Nederland (Q3 2018)
104 - Nationaliteiten medewerkers in Veldhoven
28% - Medewerkers in Veldhoven heeft geen Nederlands paspoort

DE REGIO ZWOLLE MONITOR WORDT MOGELIJK GEMAAKT DOOR DE PARTNERS VAN DE STICHTING METROPOOL REGIO ZWOLLE: